

ЛЕВ ТОЛСТОЙ



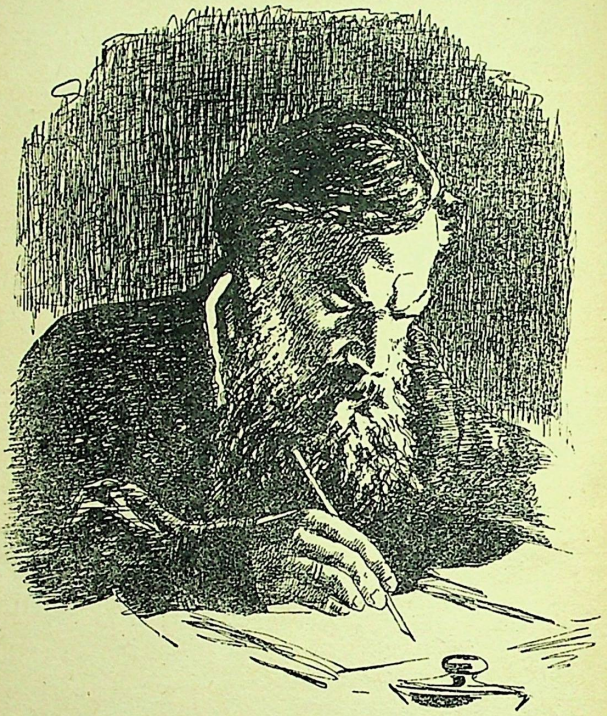
ВІДРОДЖЕННЯ

EX LIBRIS



РОМАНА

ЕВАНГЕЛИСКОТО



Лев Толстой.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ВІДРОДЖЕННЯ

РОМАН

переклад:

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

I.

Друге, виправлене, з текстовою реставрацією
Б. Боднарського зрівняне видання.

КИЇВ-ЛЯЙПЦІ

Українська Накладня

КОЛОМІЯ

Галицька Накладня

WINNIPEG MAN

Ukrainian Publishing

Друкарня Шарфого у Вецлірі.

Від перекладчика.

Рівно двадцять років від появи „Відродження“ в українській мові виходить у світ друге його видання. Та мало не двадцять років ждала й Росія на повний текст твору великого „письменника руської землі“, бо перший повний текст його під редакцією Боднарського вийшов тільки в 1918 р. у Москві.

Українське видання „Відродження“ *було повне*, і в тому *тільки* й була його заслуга. Бо ж, переглядаючи свій переклад до другого видання і зрівнюючи його з оригіналом, я прийшов до сумного вислідку, що мені доведеться *майже наново перекладати*. Воно не диво. Скінчивши що тільки (чужу, польську) гімназію, з невеликим знанням української народньої мови та з дуже невибагливим знанням московської — я взявся за переклад „Відродження“ без словника, з поміччю німецького перекладу, що саме друкувався в журналі „Aus fremden Zungen“. Але ж бо я тоді був сильно захоплений Толстим і толстовством, і крім того в самому романі незвичайно вражала мене життєва правда, і, найважливіше, правда про Росію, та становище Толстого до страждань російських революці-

онерів — і мені *дуже бажалося*, щоб громадянство прикарпацької України (про Наддніпрянщину ніхто тоді й не міг думати), щоб воно дістало цей твір у руки в українській одежі. Та бажання було не по силі, це я сам тепер найкраще бачу...

Історія самого перекладу й його видання теж цікава. „Відродження“ друкувалося фейлетоном у „Буковині“ в Чернівцях, і відбитку з нього взяла „Українська Видавнича Спілка“ у Львові. Почав його перекладати небіжчик Лев Турбацький, тодішній редактор „Буковини“, продовжував то його смерти д. Денис Лукіянович, — оба з лєтєрбурзької „Нив“ - и —, а від ХХІІ. глави першої частини перекладав уже я з повного льондонського видання Черткова, яке випадково дісталоя мені в руки.

Нове видання виправлене й вигладжене. Та коли там та сям переклад іще нерівний, кострубатий, то хай вибачить Шановний Читач. Направлені чоботи, хоч назверх і гарні, й не протікають — усе таки не те, що нові...

Рашист, у січні 1919.

Василь Сімович.

Перша частина.

Єв. Матея, гл. 18, ст. 21. Тоді Петро приступив до Нього і сказав: Господи! Скільки разів мені прощати братові мойому, що согрішив проти мене? Чи до сімох разів? 22. Ісус відповів: Не кажу тобі до сімох разів, але до сім раз по сімдесять разів.

Єв. Матея, гл. 7, ст. 3. І що ти глядши на трісочку в оці брата твого, а не чуєш колоди у твоїм оці?

Єв. Івана, гл. 8, ст. 7. ... хто ж із вас без гріха, хай перший кине на неї каменем.

Єв. Луки, гл. 6, ст. 40. Учень не буває вищій за свого вчителя; але, вдосконалюючись, стане всякий таким, як його вчитель.

I.

Хоч як старалися люде, зібравшись кільканацять тисяч душ на одне місце, покалічити ту землю, на котрій вони душилися, хоч як забивали землю камінням, щоби на ній ніщо не росло, хоч як вичищували кожну травку, що продиралася назверх, хоч як димили камінним вугіллям і гасом, хоч як обрізували дерева й вигонили всяку звірину і птиці, — весна була весною навіть і в місті. Сонце гріло, трава, оживаючи, росла й

зеленіла всюди, де лиш тільки її не зіскребли, не лишень на газонах бульварів, але й межі плитами каміння, й берези, тополі, черемшина розпускали своє липке й пахуче листя, на липках грубушали пуп'янки і тріскали; галки, горобці й голуби по весняному, весело лаштували свої гнізда, і дзижджали на мурах мухи, пригриті сонцем. Веселилися й рослини, і птиці, й комахи, й діти. Тільки люде, великі, дорослі люде не переставали обдурювати й мучити себе й один бдного. Люде думали, що святий і важний не той весняний ранок, не та краса Божого світа, дана на щастя всім творінням, — краса, що веде до мира, згоди, любови, — а що святе й важне те, що вони самі придумали, щоби панувати одні над бдними.

Ось і в конторі губерньської тюрми вважалося святим і важним не те, що прийшла весна на розжалоблення й радощі всім людям і всім живим творінням, а вважалося святим і важним те, що на передодні прийшов папір із числом, печаткою й заголовком, щоби на дев'яту годину вранці, сьогодні, дня 28. квітня, доставлено до суду з тюрми трох арештантів, що були під слідством, — дві жінки й одного чоловіка. Одну з тих жінок, як дуже велику злочинницю, повинні були доставити окремо. І ось на основі цього наказу в 8. годині ранку, 28. квітня, ввійшов у темний вонючий коридор жіночого відділу старший дозорець. У слід за ним увійшла жінка з утомленим обличчям і кучерявим сивим волоссям, убрана в каптан із рукавами, обшитими гальонами, і підперезена поясом зі синім краєм. Це була дозорчиця.

— Вам Маслової? — спитала вона, підходячи з дежурним до одних дверей келії, що відчинялася до коридора.

Дозорець стукнув залізям, відімкнув колодку, розчинив двері келії, з котрої подуло ще більш вонючим, ніж на коридорі, повітрям, і крикнув:

— Маслова, до суду! — і знов причинив двері, піджидаючи.

Навіть на в'язничному подвіррі несло свіжим цілющим повітрям піль, нанесеним вітром до міста. А на коридорі повітря було гнітюче, просяккле запахом дьогтю і гнилі, наводило сум на кожного свіжого приходня. Це відчувала на собі, — хоч і як ізвикла до поганого повітря — і дозорчиця, що прийшла з надвору. Вона почула втому, входячи в коридор, і їй захотілося спати.

В келії чути було метушню, голоси жінок і кроки босих ніг.

— Швидче, чуєш? Рухайся! Маслова, кажу! — крикнув старший дозорець у двері келії.

За які дві хвилини вийшла відважним кроком із дверей, швидко обернулася і стала собі поруч дозорця невисока й дуже повногруда молода жінка в сірому халаті, одягненому на білий каптан і білу спідницю. На ногах жінки були полотняні панчохи, на панчохах — тюремні кинді; голова була закручена білою хусткою, зпід якої висіло, очевидячки вмисне, кілька випущених каблучків кучерявого чорного волосся. Ціле обличчя жінки було біле, як це буває в людей, що провели довгий час узаперті; та білість нагадує кільці картоплі, що кільчиться

в ямі. Такі ж були невеликі руки й біла повна шия, що визирала з великого коміра халата. На тому матово-білім обличчі вражали передовсім дуже чорні, лискучі, трохи підпухлі, та дуже оживлені очі; одне з них дивилося трохи зизом. Вона держалася дуже просто, виставляючи повні груди наперед.

Вийшовши на коридор, вона задерла трохи голову, глянула дозорцеві просто в вічі і спинилась, готова робити все те, чого від неї зажадають. Дозорець хотів було вже зачинити двері, як ізвідтіля висунулося бліде, суворе, зморщене обличчя простоволосої сивої баби. Баба почала щось казати Масловій. Та дозорець натис двері на голову баби, і голова щезла. В келії зареготався жіночий голос. Маслова теж усміхнулася й обернулася до заграбованого малого віконця у дверях. Баба з другого боку притиснулася до віконця й захриплим голосом забалакала:

— Передівсім не базікай, що непотрібне, держися одного, й кінець!

— Та хай би вже одне що, гірш не буде, — сказала Маслова.

— Звичайно, одне, а не два, — сказав старший дозорець із начальницькою певністю, що сказав щось дуже дотепне. — За мною, марш!

Око баби в віконці щезло, і Маслова вийшла на середину коридора і швиденько, дрібочучи, пішла у слід за старшим дозорцем. Обоє зійшли по камінних сходах, перейшли попри ще більш вонючі й галасливіщі, ніж жіночі, келії для чоловіків, де

з віконців дверей усюди проводили їх очі гарештантів, і ввійшли до контори, в котрій стояло вже двоє конвойних вояків із багнетами. Писар, що там спідь, дав одному з вояків пересяклий запахом тютюнового диму папір, вказав на гарештантку, і сказав: „Бери!“. Вояк, — нижнегородський мужик із червоним рябим обличчям, — всунув папір за карваш рукава шинелі і, вказуючи очима на гарештантку, моргнув, підсміхаючись, на свого товариша, Чуваша зі широкими вилицями. Вояки враз із арештанткою зійшли по сходах і подалися до головного виходу.

У брамі головного виходу відчинилася хвіртка. Вояки переступили поріг хвіртки надвір, вийшли враз із арештанткою з мурів і пішли містом по середині мощених вулиць.

Візники, купці, куховарки, робітники, урядовці ставали і з цікавістю обзирали гарештантку; де-хто кивав головою й думав: „от до чого доводить погана, не така, як ось наша, поведінка“. Діти зі страхом іззиралися на розбійницю й тільки тим заспокоювалися, що за нею йдуть вояки, і що вона тепер уже нічого злого не може вчинити. Один мужик зі села, що продав вугілля й поступив до шинку напитися чаю, підійшов до неї, перехрестився й дав їй копійку. Арештантка спалахнула, похнюпилася і щось замимрила.

Почуваючи, що всі їй приглядаються, вона непомітно, не обертаючи голови, зкоса споглядала на тих, що на неї дивились; їй тішило те, що на неї звертають увагу. І тішило її й чисте — в порівнянні з тюрмою — весняне повітря; тільки йти по камі-

них ногами, що відвикли від ходу й були взуті в незугарні гарештанські кинді, — було боляче, і вона дивилася під ноги і старалася ступати як могла легче. Переходячи попри крамницю з мукою, поперед котрою, перехолітуючись, ходили собі безпечно голуби, гарештантка мало що не зачепила ногою сивака; голуб ізлетів, забив крилами, перелетів попри саме вухо гарештантки, й на лице її налінула хвиля вітру. Вона усміхнулася й потім важко зітхнула, згадавши собі своє становище.

II.

Історія гарештантки Маслової була звичайнісінька собі історія. Маслова була дочка незамужньої двірської жінки, що жила при своїй матері й пасла худобу двох сестер, паннів-поміщиць. Незамужня ця жінка родила що року, і, як то звичайно діється на селі, дитину хрестили, потім мати переставала годувати дитину, що зовсім небажано появилася на світ, нікому не була потрібна і тільки перешкоджала роботі, — і дитина скоро вмірала з голоду.

Так умерло п'ятеро дітей. Усіх їх хрестили, потім не годували, і діти вмірали. Шоста дитина, що її батьком був якийсь мандрівний циган, була дівчина; і її доля була би така ж сама, як би не те, що одна з двох старих паннів зайшла в коров'ячу стайню, щоби насварити на доїльниці за те, що солодка сметанка заносила коровою. У стайні лежала породія з гарною здоровою дитиною. Стара панна насварила й за сметанку, й за те, що

породілі дозволили лежати у стайні, і хотіла вже було відходити, як, побачивши дитину, якось зворушилась і сама впросилася за хресну маму дитині. Вона й охрестила дівчину, а потім якось жалко їй зробилося своєї хрещениці, то вона й давала молока і грошей матері, і дівчинка липилась у живих. Старі панни так і називали її „вирятованою“.

Дитині було три роки, як мати її занедужала й померла. Бабуні її, що пасла худобу, тяжко було держати при собі внучку, й тоді старі панни забрали дівчинку до себе. Черноока дівчинка вийшла незвичайно жива й миленька, і старі поміщиці мали з неї потіху.

Поміщиць було дві: меньша, добріща — Софія Івановна, вона і хрестила дівчинку, — і старша, гостріща — Марія Івановна. Софія Івановна вбірала, вчила дівчинку читати й хотіла з неї зробити вихованицю. Марія Івановна казала, що з дівчини треба зробити роботящу, добру покоївку й тому вимагала від неї багато, карала й навіть і побивала дитину, коли чогось була не по собі. Так ізпомежи двох упливів вийшла на пів покоївка, на пів вихованиця. Її і звали так середнім ім'ям, не Катька, і не Катенька, а Катюша. Вона шила, впоряджала кімнати, чистила крейдою образи, палила, молола й подавала каву, прала тендітніщі речі й вряди-годи сиділа разом із поміщицями й читала їм.

Приходили до неї свати, та вона не хотіла йти за нікого; вона знала, що для неї, розпещеної розкішню панською життя, важко буде жити з тими людьми праці, що за неї сватались.

Так жила вона до 16 літ. Коли їй минуло 16 років, до її паніїв приїхав у гості їх небіж, студент, багатий князь, і Катюша закохалась у нього, хоч не насмілилася признатись до того ні йому, ні навіть собі. Потім років через два той сам небіж заїхав до тіток по дорозі на війну, був у них чотирі дні, у переддень свого від'їзду привів Катюшу до гріха й від'їхав, всунувши їй останнього дня сторублевий банкнот. П'ять місяців після його від'їзду Катюша достеменно знала, що вона вагітна.

Від тої пори їй усе остогидло, і дівчина продумувала тільки над тим, як би їй прикрити свій сором, що ждав її у будуччині. Вона почала не тільки неохоче й погано сповняти свої обов'язки, але одного разу — вона сама не знала, як це склалося — терпець їй увірвався. Вона набалакала паннам грубощів, — потім за них щиро каялася, — і подякувала за службу.

І панни, сильно невдоволені нею, віддалили її. Від них вона приняла місце покоївки у станового. Та служила там усього три місяці через те, що становий, 50-літній дід, став її зачіпати, і раз, коли пішов трохи задалеко, вона розсердилася, назвала його дурнем і старим чортом і так штовхонула його у груди, що він упав на землю. Ставати знову на службу не було як, бо зблизжилися злоги, і вона жила в сільській вдовиці-повитухи, що торгувала горілкою. Порід був легкий. Але повитуха заразила Катюшупологовою гарячкою від иньшої породілі, й дитину, хлопчика, треба було віддати до виховничого дому. Там він зараз після приїзду помер, як то розповідала баба, що його возила.

Коли Катюша жила в повітухи, в неї було всіх грошей 127 карбованців: 27 зароблених і тих 100, що їй дав її спокусник. Коли ж вийшла від повітухи, то в неї лишилося всього 6 карбованців. Вона не вмiла щадити грошей, і витрачувала на себе, і давала всім, хто просив. Повітуха взяла в неї за прожиток — за харч і чай — за два місяці 40 карбованців, 25 карбованців пішло на дитину, 40 карбованців вона позичила на просьбу повітухи їй на корву, 20 карбованців розійшлося так собі, на одeжу, на гостинці так, що коли Катюша вичунила, то грошей у неї не було, і треба було шукати собі місця. Місце найшлося у лісничого. Лісничий був людина жоната, але достоту так, як і становий, почав до неї в'язнути. Він був їй осоружний, і вона старалася перед ним ховатися. Та він був досвіднічий, хитрічий за неї. Передусім він був хазяїн дома, міг її посилати, куди хотів, і, підіждавши відповідну хвилину, заволодів нею. Жінка довідалася і, застукавши раз чоловіка самого в кімнаті з Катюшею, кинулась Катюшу бити. Катюша не далась, ізчинилася бійка, й її вигнали з дому, не заплативши, що їй належалося. Тоді Катюша поїхала до міста і спинилася там у тітки. Чоловік тітки був палітурником, і колись жилося йому добре, але тепер він стратив роботу й пиячив, пропиваючи все, що попадало йому під руку.

Тітка ж знову мала невеличку пральню й тим годувала своїх дітей і піддержувала пропащого чоловіка. Вона запропонувала Маслові стати в неї за прачку. Але Катюша бачила те тяжке життя, яким жили жінки-пралі, що були в тітки, тому і

зволікала й за той час шукала по конторах місця прислужниці. І місце знайшлося в одній пані, що жила з двома синами-гімназистами. Якось тиждень після того, як вона стала на службу, старший вусатий гімназист б. кляси кинув науку, почав в'язнути до Маслової й не давав їй спокою. Мати думала, що всьому винна Маслова, і відправила її. Нового місця не траплялося, але склалось якось так, що як Маслова прийшла до контори для вишукування прислуги, то застала там панію в перстнях і браслетах на пухких голих руках. Ця паня, дізнавшись про становище Маслової, про те, що вона шукає місця, дала їй свою адресу й запрохала її до себе. Маслова пішла. Паня ласкаво прийняла її, вгостила тісточками й солодким вином і післала кудись свою покоївку зі запискою. У вечорі ввійшов до кімнати високий чоловік із довгим шпакуватим волоссям і зі сивою бородою; дідок зараз присівся до Маслової й почав, вилискуючи очима та усміхаючись, розглядати її й жартувати з нею. Хазяйка запрохала його у другу кімнату, і Маслова чула, як вона казала: свіжесенька, зі села. Потім хазяйка взяла Маслову набік і сказала, що це письменник, що в нього багато грошей, і що він нічого не пожалкує для неї, якщо вона йому сподобається. Вона сподобалася, і письменник дав їй 25 карбованців і обіцяв часто з нею бачитися. Гроші пішли швидко на заплату довгу в тітки, на нову одягу, бриль та стьожки. За кілька днів письменник прислав за нею другий раз. Вона пішла. Він дав їй іще 25 карбованців і запропонував переїхати на окрему квартиру.

Живучи на квартирі, нанятій письменником, Маслова полюбила веселого приказчика, що жив на тому самому подвіррі. Вона сама сказала про це письменникові й перенеслася на другу маленьку квартиру. Та приказчик, що пообіцяв було з нею оженитися, не сказавши їй ні словечка, розуміється, покинув її, поїхав собі до Нижнього Новгорода, і Маслова лишилася сама. Вона хотіла було жити сама на квартирі, але їй не дозволили. І околс-дочний сказав їй, що вона може жити так, тільки що мусить одержати собі жовтий білет і піддатись оглядинам. Тоді вона знову пішла до тітки. Тітка як побачила на ній модну одежу, накидку і бріль, із поважанням прийняла її й не зважилася запропонувати їй стати пралею, міркуючи, що вона тепер стоїть уже на вищому життєвому ступні. А їй самій Масловій і через голову не могло пройти, щоби стати пралею. Вона з жалощами дивилася тепер на те каторжне життя, яке вели в передніх кімнатах бліді, з худими руками пралі, деякі вже в сухотах, перучи і гладячи в мплянній парі при 30 ступнях тепла, при відчинених зимою й літом вікнах. Страх находив на неї від самої гадки, що вона могла була попасти в таку каторгу. І ось під той час, незвичайно важкий для Маслової, бо ж не являвся ні один ласкавець, Маслову відшукала ниншпорунка, що доставляла дівчат для домів розпустити.

Маслова давно вже курила, але останніми часами, як із'язалася з приказчиком, і як він її покинув, привчалася усе більш і більше пити. Вино наділо її не лишень через те, що видавалось їй

смапним, але надило її більше всього тому, що давало їй спроможність забути все своє нещастя, яке пережила, робило її вільницею й надихало довір'ям до своєї власної гідності; того ж довір'я без вина в неї не було. Без вина їй було все сумно й соромно.

Нишпорунка владила гостину для тітки й, напоївши Маслоу, запропонувала їй податися до доброго, гарного закладу в місті, розхваливши їй усі вигоди та користи цього становища. Маслоу мала тепер до вибору: або низьке становище служниці, в котрім її напевно будуть переслідувати чоловіки й час-до-часу потайні перелюбства, або забезпечене, спокійне становище під опікою права й явний, допущений законом і добре платний постійний перелюб, — і вона вибрала останнє. Крім того вона тим думала відплатитися і своєму спокусникові, і приказчикові, і всім, хто їй колинебудь заподіяв яке лихо. Останньою спокусою й одним із приводів її остаточного рішення було те, що нишпорунка пообіцяла їй, що вона зможе справляти собі сукні, які захоче, оксамитні, ф'аєві, шовкові, балеві з відслоненими плечима й руками. І коли Маслоу бачила себе видекольтованою, в яркожовтій сукні, прибраній чорним оксамитом, — вона не могла опертися й віддала паспорт. У той же вечір нишпорунка взяла візника й завезла її до славного дому Кітавої.

І від того часу зачалося для Маслової те життя хронічного нехтування заповідей божих і людських, яке ведуть сотки й сотки тисяч жінок не тільки за дозволом, але й під опікою державної

влади, що дбає про добро своїх громадян, те життя, яке кінчиться для дев'ятьох десятих тяжкими недугами, передчасною старістю і смертю.

Вранці і в день тяжкий сон після нічних оргій. У третій, четвертій зполудня встаєш із брудної постелі; п'єш із похмілля зельтерську воду, потім каву, ліниво вештаєшся з кута в кут по кімнатах у пенюярах, каптаніках, халатах, виглядаєш ізпоза завіс крізь вікно, і в'яло сваришся одна з одною; потім мившся, мажешся, перфумуєш тіло, волосся, примірюєш сукні, посваришся з хазяйкою задля одежі, придивляєшся собі в дзеркалі, підмальовуєш собі обличчя і брови, їси м'ясо й солодко; потім удягаш яркі шовкові сукні, крізь які видно голе тіло; потім ідеш у гарно прибрану, ясно освічену салю; приїжджають гості: музика, танці, цукорки, вино, папіроски й перелюбства з молодими, середніми, напівздитинілими, що ледви держаться, дідусями, нежонатими, жонатими, купцями, приказчиками, Вірменами, Жидами, Татарями, багатими, бідними, здоровими, хворими, п'яними, тверезими, грубими, тендітними, військовими, цивільними, студентами, гімназистами — усяких можливих характерів, зростів, станів — і крики, й жарти, й колотнечі, й музика, й танці від вечора аж до білого дня, і цукорки і знову вино, вино й тютюн. І аж уранці вільна, западаєш у важкий сон. І так кожний день, цілий тиждень. В кінці ж тижня прогулька до державної установи, до участка, до державні урядовці, лікарі-чоловіки, іноді поважно й суворо, іноді ж із пустотливою радістю, нівечучи даний природою для охорони від злочинства, не лиш людям, а і звіря-

там—сором, оглядали ті ж жінки й видавали їм па-
тент на те, щоби вони далі робили ті же злочини,
яких допускалися вони зі своїми сільниками на про-
тягу тижня. І знову такий же тиждень. І так кож-
ний день — і літком, і зимою, і в будні, й у святки.

Так прожила Маслова сім років. За той час
вона була у двох домах і раз опинилася в лікарні.
Сьомого року її пробувку в тому закладі, і вось-
мого після першого впадку, коли їй було всього 26
літ, з нею трапилося те, за що її посадили в
тюрму й тепер вели на суд, після шістьох місяців
пробування в тюрмі серед убийниць і злодійок.

III.

В той час, коли Маслова, втомлена довгим
ходом, підійшла з конвойними до будинку окруж-
ного суду, той сам небіж її виховниць, князь
Дмитро Іванович Нехлюдов, що звів її, лежав іще
на своїй високій, скуйовданій постелі з пуху, на
пружинах і зі сінником і, розіпнявши комір голянд-
ської чистої нічної сорочки з вигладженими
складками на грудях, курив папіроску. Він дивився
нерухомими очима поперед себе й думав про те,
що йому сьогодні робити, і що було вчора. Згаду-
ючи вчорашній вечір, проведений у Корчагіних,
багатих і знатних людей, з дочкою котрих, як усі
думали собі, мав женитися — він зітхнув, кинув
викурену папіроску й хотів достати зі срібної
цигарниці другу, але розміркувавши собі, спустивши із
ліжка гладкі білі ноги, найшов ними пантофлі,
накинув на показні плечі шовковий халат і швид-

кою, хоч тяжкою, ходою подався до сумежної зі спальнею вбіральной, переповненої штучним запахом еліксирів, кольонської води, фіксатуарів, парфум. Там він якимось особливим порошком вичистив свої на різних місцях поплъмбовані зуби, виполоскав їх якимось запашним полосканням і потім зі всіх боків почав митися й витиратися ріжними рушниками. Вимив запашним милом руки, вичистив старанно щіточками довгі нігті, обмив над великою мармуровою вмивальнею обличчя і гладку шию й пішов іще до третьої біля спальні кімнати, де був туш. Там облив зимною водою мускулисте натостіле біле тіло, витерся волохатим простиралом, вбрав чисте гладжене білля, як дзеркало вичищені черевки і сів перед туалеткою розчісувати двома щітками невеличку, чорну, кучеряву бороду й поріділі вже зпереду голови звитки волосся.

Всі речі, яких він уживав — усе, що належало до туалети: білля, одежа, обува, краватки, шпильки, запинки — були найпершого сорту, непомітні, прості, трівали й цінні.

Вибравши з десятка краваток і шпильок ті, що перші попали йому під руку, — колись те все було нове й бавило його, тепер усе було байдуже — Нехлюдов убрав вичищену приготовану на кріслі одежу й вийшов, хоч і не цілком свіжий, та чистий і пахучий, до довгої їдальні, де вчора трьох мужиків витирало паркету. Тут стояв великий дубовий буфет і великий розбірний стіл, що від його широко розставлених, на подобу льв'ячих лаб різьблених ніг віяло чимось урочистим. На тому столі, покритому тонкою накрохмаленою скатертиною

з великим монограмом, стояли: срібний кав'яник із пахучою кавою, така ж цукорничка, горнятко з гарячою сметанкою й кошпчок зі свіжою булкою, сухариками й бісквітами. Обік накрпття лежала пошта, що прийшла: листи, часописи й нова книжка *Revue de deux Mondes*. Нехлюдов хотів що тільки взятися за листи, як із дверей, що вели до коридора, вийшла опасиста старша жінка в жалобі, з мережаним очіпочком на голові, який закривав розбиту розчіску волосся. Це була покоївка покойної його матері, що померла в тій самій квартирі — Аграфена Петровна, яка лишилася тепер при синові господинею.

Аграфена Петровна провела ріжними часами з десять літ із матіррю Нехлюдова за кордоном і мала вигляд і поведінку панії. Вона жила в домі Нехлюдових від дитини і знала Дмитра Івановича ще Мітенькою.

— Добрий ранок, Дмитре Івановичу.

— Здорові, Аграфено Петровно. Що новенького? — запитав жартом Нехлюдов.

— Лист від княгині, чи від княжни. Покоївка давно принесла, в мене жде, — сказала Аграфена Петровна, подаючи лист і значуче усміхаючись.

— Добре, зараз, — сказав Нехлюдов, узяв лист, і, помітивши усміх Аграфени Петровни, насупився.

Усміх Аграфени Петровни значив, що лист був од княжни Корчагіної, з котрою, по думці Аграфени Петровни, Нехлюдов збірався женитися. І думка ця, виявлена усміхом Аграфени Петровни, була неприємна для Нехлюдова.

— То я скажу їй заждати, — сказала Аграфена й, поставивши на своєму місці щіточку до змітання стола, шугнула з їдальні.

Нехлюдов розпечатав запашний лист, поданий йому Аграфеною Петровою, і почав його читати.

„Виповнюючи взятий на себе обов'язок бути Вашою пам'яттю“ — було написано на аркуші сірого паперу з нерівними краями, гострим, але замашним письмом: — „пригадую Вам, що Ви сьогодні, 28. квітня, маєте бути на суді присяжних і через те ніяким чином не можете поїхати з нами й Колосовим на виставу образів, як то Ви вчора обіцялися нам із властивою Вам легкодушністю; à moins que vous ne soyez disposé à payer à la cour d'assises les 300 roubles d'amende que vous vous refusez pour votre cheval*) за те, що не появились на час. Я пригадала собі це вчора, як тільки Ви вийшли. Отже не забудьте ж

Кн. М. Корчагіна.

На другому боці було дописано:

„Maman vous fait dire que votre couvert vout attendra jusqu' á la nuit. Venez absolument á quelle heure que cela soit“**) М. К.

Нехлюдов іскривився. Лист був продовженням тої штучної гри, яку княжна вела вже два місяці, хочаби чим раз більше і більше непомітними нитками зв'язати його зі собою. А проте крім тої

*) Хиба хочете заплатити в суді присяжних 300 карбованців кари, котрих відмовляєте собі на купівлю коня.

**) Мама каже Вам сказати, що накриття для Вас буде Вас ждати хоч би до ночі. Поступіть до нас конечно, хоч би було пізно.

звичайної нерішучості перед одружінням у людей не перших молодощів і не закоханих пристрасно, Нехлюдов мав іще важну причину, через яку хоч би навіть був рішив женитися, то не міг зараз посвататись. Причина ця була не в тому, що він десять літ тому назад ізвів Катюшу й покинув її; це він зовсім забув і не вважав за перешкоду до одружіння; причина ця була в тому, що він рівночасно зазнався з замужною жінкою. Він сам тепер так наче б то й порвав із нею, але вона не признавала того розриву.

Нехлюдов був дуже несміливий із жінками, і власне та несміливість викликала в тої замужної жінки бажання підбити собі його. Була це жінка маршалка того повіту, куди Нехлюдов їздив на вибори. І жінка ця затягла його у зв'язок, що чим раз то більш обмотував Нехлюдова, але і ставав чим раз осоружніщий. Зпочатку Нехлюдов не міг опертися спокусі, а потім, почувавши себе винним перед нею, не міг порвати з нею без її згоди. От тут і була причина, чому Нехлюдов не почував себе у праві сватати за себе Корчагіну, хоч би й хотів.

На столі лежав саме лист від чоловіка цієї жінки. Побачивши це письмо та поштову печатку, Нехлюдов спалахнув, та рівночасно почув у собі той прилив енергії, який усе проявлявся в нього при близькій небезпеці. Але зворушення його було без причини: чоловік, маршалок дворянства того самого повіту, в котрому були головні маєтки Нехлюдова, повідомляв його, що на кінець травня назначені надзвичайні збори земства, і що він просить Нехлюдова конечно приїхати і *donner un*

сюр д'эпауле*) у важких справах, що доторкаються шкіл і місцевих доріг, при чому треба було сподіватися сильної опозиції з боку реакційної партії.

Маршалок був ліберал і враз із деякими однодумцями боровся з реакцією, що наступила за Олександра П., потонув цілий у тій боротьбі й не знав нічого про своє безталанне родинне життя.

Нехлюдов пригадав собі всі ті важкі хвилини, які він пережив у своїх зносінах із тою людиною; пригадав собі, як одного разу він уже думав, що чоловік довідався про все й лагодиться до поединку з ним. Нехлюдов поклав собі був тоді стріляти на вітер. Він пригадав і ту страшну сцену з нею, коли вона в одчаю вибігла в сад до ставу топитися, і Нехлюдов бігав шукати її. „Не можу я тепер їхати й не можу нічого зачинати, доки вона мені не дасть відповіді,“ — подумав Нехлюдов. Він тиждень тому написав був до неї рішучого листа, в котрому признавав себе винним, готовим хоч до якої покути, але заявляв, що все таки для її добра вважає зносіни їх порваними. Саме на цього листа він ждав і не одержував відповіді. Що відповіді досі не було, то це був почасти добрий знак. Коли би вона не згоджувалась на розрив, то була би вже давно написала, або сама приїхала, як то вона перше робила. Нехлюдов зачував, що там до неї залицяється тепер якийсь офіцер і хоч це викликавало в ньому заздрощі, то з другого боку тишила його надія, що раз уже звільниться від тої брехні, що його нудила.

*) допомогти.

Другий лист був од управителя його маєтку. Управитель писав, що Нехлюдову конче тепер приймати, щоби полагодити спадкові справи й вирішити, як далі вести хазяйство; чи так, як велося за життя покійниці його матері, чи так, як він це сказав уже покійній княгині й радив тепер князеві—побільшити інвентар і всю землю, що тепер дасться селянам, обробляти самим. Управитель писав, що така експлуатація буде куди корисніша. При тім управитель виправдовувався, що трохи припізнився з висилкою 3000 карбованців, які мали прийти до 1. квітня. Гроші він вишле найближчою поштою. Спізнився він через те, що дуже тяжко стягнути гроші зі селян і треба звертатися до влади, щоби їх приневолити платити. Лист був і приємний і неприємний для Нехлюдова. Приємно було йому почувати себе паном великих посілостей, і неприємне було те, що лист нагадував йому про незаконність його володіння землею, давно ним визнану, про те, що він у своїй ранній молодости був гарячим прихильником Герберта Спенсера. І хоч сам він був великим землевласником, то на нього зробила велике вражіння думка Спенсера в „Social statics“, що справедливість не допускає приватної земельної власности. З отвертістю й рішучістю молодої людини він не лише говорив *тоді*, що земля не може бути предметом приватної власности, і не лишень писав на університеті про це розвідку, але й дійсно віддав невелику частину землі (що не належала його матері, а тільки по батькові йому особисто), не бажаючи в супереч зі своїми поглядами бути власником землі. Тепер, ставши шляхом спадщини

великим земельним власником, він повинен був зробити одне з двох: або зректися тої спадщини, як перед 10 роками зрікся своїх 200 десятин батьківської землі, або, приймаючи той маєток, мовчки признати всі свої колишні погляди помилкою і брехнею.

Першого вчинити він не міг через те, що крім землі не мав жадних иньших засобів до життя. Йти на службу не хотів, а тимчасом устиг привикнути до розкішного життя й думав, що від нього відвикнути не зможе. Та це й не було потрібне, бо в ньому не було вже ні тої сили переконань, ні тої рішучості, ні жажди слави й бажання викликати вражіння, як це було в молодих роках. Але він не міг ізректися і другого: тих ясных і незбитих доказів про незаконність володіння землею, доказів, котрі він колись зачерпнув із „Соціальної статистики“ Спенсера, potwierдження котрих він найшов далеко пізніше у творах Генрі Джорджа.

І через те лист управителя був для нього неприємний.

IV.

Випивши каву, Нехлюдов пішов до кабінету, щоби заглянути в повістку, в котрій годині йому бути в суді, і щоби відписати княжні. Йдучи до кабінету, треба було переходити через артистичну робітню. В робітні стояв мольберт із переверненим початим образом і порозвішувані були етюди. Вид того образа, над котрим він пропадав два роки, і етюдів, і цілої робітні — пригадали йому, зазнаване

з особливою силою останніми часами, почуття безсилля йти далі в малярстві. Він пояснив собі це почуття своїм незвичайно тонко розвинутим естетичним почуттям, та все таки ця свідомість була йому неприємна.

Сім літ тому назад він кинув службу, думаючи, що має хист до малярства, і з висоти артистичної діяльності дивився, з погордою трохи, на иньчі роди праці. Тепер виявилось, що він на це не мав права. І тому кожна згадка про це була неприємна. Із важким почуттям зирнув він на цю пишню владжену робітню і в невеселому настрою ввійшов до кабінету. Кабінет — це була дуже велика висока кімната, гарно й вигідно владжена, з ріжними прикрасами.

Він найшов у шухляді величезного стола під відділом „на реченець“ повістку, де було сказано, що в суді треба бути в одинацятій, і потім сів писати до княжни записку. У ній дякував він за запрошення й обіцяв приїхати на обід. Та написавши одну записку, подер її: було занадто сердешно; написав другу — тон був холодний, майже образливий. Він ізнов подер її і притиснув гудзик на стіні. У кімнаті з'явився підстаркуватий похмурий, обголений, із заличками лякей у сірому полотняному хвартусі.

— Будь ласка, пішліть за візником.

— Слухаю.

— І скажіть — тут ждуть від Корчагіних, — що я дякую й постараюся бути.

— Слухаю.

„Нечемно, але не можу писати! Однаково сьогодні з нею побачуся“, — подумав Нехлюдов і пішов одягатися.

Коли, одягнувшись, вийшов на ганок, знайомий візник на гумових шинах, уже ждав його.

— А вчора, ви що тільки відїхали від князя Корчагіна, — сказав візник, обернувши свою обгороду, в білому комірі сорочки, шю, — і я приїхав, а придверник каже: „ось що тільки вийшли“.

„І візники знають про мої відносини до Корчагіних“, — подумав Нехлюдов, і невирішене питання, що займало його останніми часами — одружитися, чи не одружитися з Корчагіною, стануло перед ним, і він не міг схилитися ні на один, ні на другий бік, як це бувало з більшістю питань, що в той час займали його.

За одружінням узагалі промовляло, поперше, те, що подружжя крім приємностей домашнього вогнища, усуваючи ненормальність полового життя, давало ще можливість морального життя, як він називав таке родинне життя, і, по друге, і це важніше, Нехлюдов сподівався, що сім'я, діти виповнять змістом його пусте життя. Це промовляло за одружінням. А проти подружжя промовляв передівсім спільний усім немолодим парубкам страх перед утратою волі і, подруге, несвідомий страх перед таємним еством жінки. А, зокрема, за одружінням саме з Місі (Корчагіна звалася Марія, і, як у всіх сім'ях відомого кола, їй дали цю кличку) промовляло, по перше, те, що це була расова дівчина й ві всьому, від одежі аж до манери балакати, ходити, сміятися відрізнялася від простих

людей, відріжнялася не чимось виїмковим, а „порядністю“, — він не знав иньчого вислову на цю прикмету й цинив її дуже високо; по друге, ще те, що вона цинила його більш за всіх иньчих людей, отже, по його думці, розуміла його. І те розуміння його, цебто, визнання його високих прикмет, було для Нехлюдова засвідченням її високого розуму й вірності поглядів. А, зокрема, проти подружжя в Місі промовляло, по перше, те, що він, дуже можливо, міг найти дівчину ще з більшими прикметами, ніж Місі, й через те гіднішу його і, по друге, те, що вона мала вже 27 літ і через те напевно вже передтим у комусь кохалася, — ця гадка мучила Нехлюдова. Гордоці його не мирлися з тим, щоби вона навіть у минулому могла любити не його. Розуміється, вона не могла знати, що колись зустрінеться з ним, але сама гадка про те, що вона могла любити кого давніше, ображала його.

А що доказів „за“ було стільки ж, як і „проти“, і, принаймні, ті докази щодо своєї сили були рівні, то Нехлюдов, сміючись над собою, звав себе Бурідановим ослom. І все таки лпшався ним, не знаючи, до котрото оберемка зі сіном ізвернутися.

„Зрештою, доки не одержу відповіді від Маріу Василівни, жінки маршалка, й доки зовсім не розв'яжуся з нею, доти не можу нічого починати“, — сказав сам до себе.

І ця свідомість того, що він може й повинен відкладати свою постанову, була для нього приємна.

„Зрештою, я те все обміркую згодом“, — сказав іще раз до себе, коли вже його бричка тихо,

без стукоту під'їжджала до асфальтового рундука суду.

„Тепера треба сповнити свій громадянський обов'язок сумлінно, як це я все роблю і вважаю своїм обов'язком робити. Та воно ще й до того часом буває й цікаво“, — подумав собі Нехлюдов і увійшов поуз придверника до сіней суду.

V.

У коридорах суду був уже сильний рух, коли Нехлюдов увійшов до середини. Слуги то швидко ходили, то навіть бігцем, не підіймаючи ніг від підлоги, а суваючи ними, задихавшись, бігали взад і вперед з порученнями й паперами. Пристави, адвокати й судовики вертілцяся то сюди, то туди; позивальники й зацізвані, що не були у слідчому гарешті, ходили похмуρο попід стінами, або сиділи, чекаючи черги.

— Де окружний суд? — спитав Нехлюдов ув одного зі сторожів.

— Якого вам? Є відділ цивільний, є судова палата.

— Я присяжний.

— Карний відділ. Так би і сказали. Сюди направо, потім наліво, у другі двері.

Нехлюдов пішов так, як показав сторож.

Під указаними дверима стояло, чекаючи, двоє людей: один був високий, опасистий купець, добродушна людина, що, очевидячки, випив і закусив і був у дуже веселому настрою; другий був при-

казчик жидівської породи. Вони балакали саме про ціну вовни, коли до них підійшов Нехлюдов і спитав, де тут кімната присяжних.

— Тут, паночку, тут. Теж один із наших, присяжний? — весело моргаючи, спитав добродушний купець. — Ну, що ж, разом попрацюємо, — казав він далі, коли Нехлюдов дав притакливу відповідь; — другої гільдії, Баклашов, — сказав він, подаючи свою м'яку, широку руку, яка не згиналася, — попрацювати треба. З ким маюприємність?

Нехлюдов назвав себе і ввійшов до кімнати присяжних.

У невеличкій кімнаті присяжних було з десяток людей різного сорту. Всі що тільки прийшли, дехто сидів, пнєчі знов ходили, приглядаючись один одному і знайомлячись. Був один пенсіонований урядовець ув уніформі, пнєчі ж у сурдутах, жакетах, один лишень був у каптані.

На обличчях уві всіх був вираз деякого вдоволення, викликаного свідомістю, що їх покликали до сповнювання важного громадянського обов'язку, хоч не одного з них відірвали від роботи, й чути було нарікання з того приводу.

Присяжні, знайомі й незнайомі, тільки догадуючись, хто хто, балакали поміж собою про погоду, ранню весну і про справи, які стояли перед ними. Хто не був знайомий із Нехлюдовим, поспішав познайомитися з ним, уважаючи це, очевидячки, собі за особливу честь. І Нехлюдов, як усе серед чужих людей, приймав це як щось, що йому належить. Коли б одначе його були спитали, чому він чує себе вищим від загалу, він не міг би дати

відповіді, бо життя його не виявляло нічого вчужого. А те, що в нього була добра англійська, французька й німецька вимова, що на ньому білля, одежа, краватка й запинки були від найперших доставців цього краму, це ніяким чином не могло служити — він сам це розумів — приводом признавати його вищість над рештою людей. А тимчасом він, безперечно, визнавав свого вищість і приймав усі признаки поважання, як щось, що йому належить, й ображався, коли цього не було. У кімнаті присяжних йому саме довелося зазнати цього неприємного почуття задля вияви неповаги до його особи. Поміж присяжними найшовся знайомий Нехлюдова. Це був Петро Герасимович (Нехлюдов ніколи не знав і навіть трохи чванився тим, що не знає його прізвища), колишній учитель дітей його сестри. Той Петро Герасимович був тепер учителем гімназії. Він завжди був незносний Нехлюдову своїм панібрацтвом, своїм самовдоволенням сміхом, взагалі своєю „комунністю“, як казала сестра Нехлюдова.

— А, й ви тут? — голосним сміхом привітав Петро Герасимович Нехлюдова. — Не викрутилися?

— Я й не думав викручуватися, — суворо й понуро сказав Нехлюдов.

— Ну, це громадянська відвага! Постривайте, як ізголоднієте, та спати не дадуть, то пн'ючої заспіваєте! — ще голосніше сміючись, забалакав Петро Герасимович.

Той протопопович іще почне мені „тикати“, — подумав собі Нехлюдов і, прибравши на обличчі такий сумний вигляд, як би що тільки довідався

про смерть цілої родини, відійшов геть від Петра Герасимовича і приступив до групи, що втворилася коло обголеного високого пана показної фігури, який щось дуже жваво розповідав. Той пан говорив саме про процес, який був власне на денному порядку в цивільному відділі; цю справу знав він видно добре, бо всіх суддів і славних адвокатів називав на ім'я й по батькові. Він розповідав про той дивний зворот, який умів надати цілій справі славний адвокат; стара поміщиця, хоча правда була зовсім їй мусітиме за ніщо заплатити противній стороні грубі гроші.

— Геніяльний адвокат! — казав він.

Його слухали з повагою, дехто робив свої замітки, та він усім переривав, немов би тільки один він знав усе, як слід.

Хоч Нехлюдов приїхав пізно, то таки довго довелося ждати. Справа задержалася через те, що досі не приїхав один із членів суду.

VI.

Голова суду приїхав до суду рано. Була це висока, гладка людина з великими шпакуватими залпчками. Він був жонатий, та жив дуже вільним життям, таксамо, як і його жінка. Вони одному не робили перепон. Сьогодні рано він одержав записку від Швайцарки-гувернантки, яка жила літком у них дома й саме переїжджала з півдня до Петербурга, що вона ждатиме його між 3. і 6. в готелі „Італія“. І через те він хотів почати і

скінчити сьогодні засідання швидче, щоб іще встигнути до 6. години відвідати ту руденьку Кляру Басилівну, що з нею в нього минулого року літом на дачі зав'язався був роман.

Увійшовши до кабінету, він заціпнув двері, впняв з долішньої полиці актової шахи гімнастичні тягарки і зробив із 20 рухів до гори, поперед себе, у бік і в долину, і потому тричі легко присів, держачи тягарки над головою.

„Гіпно так не підтримує людини, як зимна вода й гімнастика“, — подумав собі, доторкаючи лівою рукою з золотим перстнем на середньому пальці напружений м'яз правої. Мав іще зробити муліне цілим тілом (він усе робив ці два рухи перед довшим засіданням), коли нараз струснулися двері. Хтось до них добивався. Голова прожогом відіклав тягарки й відчинив двері.

— Впобачайте! — сказав він.

До кімнати увійшов один із членів суду, в золотих окулярах, невпсокійі, зі згорбленими плечима й нахмуреним обличчям.

— Знов Матвія Микитича немає! — сказав сердито член.

— Нема ще! — одягаючи мундур, відповів голова. — Вічно спізнюється.

— Дивно, як йому не сором, — сказав член суду, сердито сів і добув папіроси.

Той член, дуже точна людина, мав сьогодні зранку дуже неприємну бучу зі своєю жінкою за те, що жінка втратила перед реченцем видані їй на цілий місяць гроші. Вона просила його дати їй напрод, та він сказав, що віді свого не відступить.

Вийшла сцена. Жінка сказала, що як так, то й обіду не буде, щоб він навіть не приїжджав на обід до дому. На тому він і відїхав, боячися, що жінка додержить своєї погрози, — від неї можна було всього сподіватися. „От і живи добрим, моральним життям“, — думав він, дивлячись на втішного, здорового, веселого й добродушного голову, що, широко розставляючи лікті, розгортав по оба боки шитого коміра своїми гарними білими руками густі, довгі шпакуваті залички: — „він усе вдоволений і веселий, а мені мука.“

Увійшов секретар і приніс якісь акти.

— Дуже вам дякую, — сказав голова і закупив папіроску. — Котру справу пустимо наперед?

— Та я думаю, отроєння, — так ніби зовсім байдужно сказав секретар.

— Ну, добре, отроєння, так отроєння, — сказав голова, уявляючи собі, що ту справу можна скінчити до 4. години, а потім поїхати. — А Матвія Микитича немає?

— Все ще немає!

— А Бреве є?

— Є, — відповів секретар.

— То скажіть йому, як його побачите, що розпічнемо від отроєння.

Бреве був заступник прокуратора, що мав обвинувачувати в цій розправі.

Секретар вийшов на коридор, і тут зустрів Бревого. Піднявши високо плечі, він швидко ходив по коридорі в розціпленій уніформі, з портфелем під пахвою, майже бігцем, стукаючи закаблуками

й вимахуючи свобідною рукою так, що площина його руки була насторчма до напрямку його ходи.

— Михайло Петрович просив довідатися, чи ви готові? — спитав його секретар.

— Розуміється, я все готовий, — сказав заступник прокуратора. — Котра справа перша?

— Отросня.

— То й чудово, — сказав Бреве, але це зовсім не було чудово; він не спав цілу ніч. Вони відпроваджували товариша, багато пили і грали до 2. в ночі, опісля поїхали до дівчат, до того самого дому, в якому ще щість місяців тому назад була Маслова; то так справи отросня він натіть не встиг прочитати і тепер хотів сяк-так її переглянути. А секретар, знаючи, що він не читав тої справи, навмисне порадив голові пустити її першою. Секретар мав ліберальні, навіть радикальні переконання. Бреве ж був консерватист; і навіть, як усі майже Німці, що служили в Росії, він був прихильник православія; секретар не любив його й завидував йому посади.

— Ну, а як же зі скопцями? — спитав секретар.

— Я сказав, що не можу, — відповів заступник прокуратора, — брак свідків, це я скажу й на суді.

— Аджже однаково...

— Не можу, — сказав Бреве й, махнувши рукою, побіг до свого кабінету.

Він відкладав справу зі скопцями не через те, що не можна було найти маловажного й непотрібного для справи свідка, а через те, що справа ця при інтелігентному складі присяжних могла скінчитися виправданням обвинувачених. А по умові з головою,

суд мав цю справу перенести на сесію повітового міста, там між присяжними будуть більше селянц, то й більше шансів, що підсудних засудять.

Рух на коридорі чим раз змагався. Найбільш народу було коло салі цивільного відділу, де саме тепер ішла справа, про яку розповідав присяжним той поважний пан, що так займався судовими справами. На час павзи вийшла з тої салі та ж сама старенька паня, в котрої геніяльний адвокат потрапив відобрати масток на користь свого клієнта, що не мав на нього ніякого права; це знали й судді, і тим краще сам позивальник, і його адвокат; та придуманий ними спосіб був такий, що не можна було не відобрати мастку в старенької й не віддати його клієнтові адвоката. Поміщиця була гладка жінка, в гарній сукні, з великими квітками на капелюсі. Вийшовши з дверей, вона спинилася на коридорі й, розводячи грубими, короткими руками, все повторяла, звертаючися до свого адвоката: „Що ж це буде? Скажіть, будь ласка, що це?“ Адвокат дивився на квітки на її капелюсі й не слухав її, над чимось собі розмірковуючи.

У слід за поміщицею вийшов швидко зі салі цивільного відділу, випискуючи плястроном широкovitятої жілетки, з удоволеним обличчям, той самий славний адвокат, який зробив, що поміщиця лшилася без копійки, а його клієнт, що дав йому 10,000 карбованців, одержав більш ніж 100,000. Очі всіх звернулися на нього; він відчував це й, цілою своєю назверхістю немов кажучи: „не треба ніяких висловів прихильности“, швидким кроком перейшов повз усіх.

VII.

Нарешті приїхав і Матвій Микитич; і судовий пристав, худа людина з довгою шиєю, з манерою ходити трохи набік і з перекривленою набік долішньою губою, увійшов до кімнати присяжних.

Судовий пристав — це була чесна людина з університетською освітою, та ніде не міг загірті місця, бо страшенно запивався. Три місяці тому назад одна графиня, добродійка його жінки, вистарала йому цю посаду, і він досі держався її й був нею вдоволений.

— Що ж, панове, зібрались усі? — сказав він, вбираючи рінсе-пез і дивлячися крізь нього.

— Здається, всі, — сказав весілий купець.

— Зараз перевіримо, — сказав пристав і, діставши з кишені спис, почав прочитувати імена, поглядаючи на викликуваних то поверх рінсе-пез, то крізь нього.

— Штатський радник І. М. Нікіфоров.

— Є, — відповів той поважний пан, що так добре розумівся на всіх судових справах.

— Пенсіонований полковник Іван Семенович Іванов.

— Тут, — відізався худий чоловік у відставному мундурі.

— Купець другої гільдії Петро Баклашов.

— Є, — сказав добродушний купець, сміючись на ціле горло. — Готові!

— Гвардії поручник князь Дмитро Нехлюдов.

— Є, — відповів Нехлюдов.

Судовий пристав подивився поверх рінсе-пез і незвичайно чемно і приємно йому поклонився, наче відзначаючи його тим від інших.

— Капітан Юрій Дмитрович Данченко, Григорій Юхимович Кулешов і т. д. і т. д.

Всі були, окрім двох.

— Тепер, панове, будь ласка, до салі, — приємним рухом показуючи на двері, сказав пристав.

Всі рушили і, пропускаючи один одного у двері, вийшли на коридор і з коридора до салі засідань.

Судова саля була велика, довга кімната. На однім її кінці було підвищене місце, до котрого вело трє східців. На підвищенню по середині стояв стіл, накритий зеленим сукном із трішки темнішими зеленими китичками. Позаду стола стояли три фотелі з дуже високими дубовими різьбленими спинками, а за фотелями висів у золотих рямах яскравий портрет на весь ізріст (генерала) царя в мундурі й бинді; цар відставив ногу й держався за шаблю. У правому куті висів божник із образом Христа в терновому вінку і стояв аналой, і з правого боку стояв пульт прокуратора. По лівому боці, напроти пульта прокуратора, був позаду столік секретаря, а ближче до публіки — точені дубові ґрати і за ними не занята ще лавка підсудних. З правого боку на підвищенню стояли двома рядами крісла, теж із високими спинками, для присяжних, у долшні столи для адвокатів. Усе те було в передній частині салі, розділеній ґратами на двоє. У задній частині були тільки лавки, що, тяглися, одна вище другої, до задньої стіни. У тій частині, на передніх лавках сиділи чотирі жінки, щось чи ро-

бітниці, чи покоївки і двох чоловіків, теж із робітників. Саля зробила мабуть, на них вражіння своєю обставиною, і тому вони несміло перешіптувалися між собою.

Швидко після присяжних судовий пристав своєю ходою в один бік вийшов на середину й голосно, немов хотів кого перестрашити, крикнув:

— Суд іде!

Усі встали, й на підвищення ввійшли судді: голова зі своїми м'язами й гарними залічками; потом похмурий член суду, що тепер був і ще хмурий, зустрів, бач, перед самим засіданням свого шуряка, судового практиканта, і той сказав йому, що був у сестри й сестра заявила йому, що обіду не буде.

— То так, мабуть, до шиночку поїдемо, — сказав шуряк, сміючись.

— Тут нічого сміятись, — відповів похмурий член суду і ще більш похмуришав.

І, врешті, третій член суду, той сам Матвій Микитич, що все спізнявся; то був бородатий чоловік із великими, добрими, в долину спущеними очима. Він був недужий на катар шлунка й від сьогодні зранку розпочав на лікарську пораду новий спосіб життя, і той новий спосіб задержав його дома довше, ніж звичайно. Тепер коли він підходив на підвищення, мав дуже з'осереджений вигляд, бо в нього була привичка всякими можливими способами загадувати собі загадки на питання, які він завдавав собі. Тепер він загадав собі, що коли число кроків від дверей кабінету до фотелю буде ділитися на три без останку, то нова метода

вилічить його, а коли ні, — то ні. Кроків було 26, але він поступив іще трішки й рівно двадцять сьомим підійшов до фотелю.

Фігури голови і членів суду, що вийшли на підвищення в погаютованих золотом комірах мундурів, були дуже знатні. Вони самі це відчували і, наче трохи збентежені своєю величчю, швидко скромно поспускали очі і всі три сіли на своїх різьблених фотелях за закритий зеленим сукном стіл. На ньому вирізнявся трикутний струмент із вірлом, скляні вази, в яких по буфетах бувають цукорки, стояв каламар, і лежав чистий папір і різної величини олівці, свіжо позатісувані. Разом зі суддями ввійшов і заступник прокуратора. Із портфелем під пахвою він теж швидко перейшов на своє місце під вікном і зараз потонув у актах, користаючи з кожної хвилиночки, щоб прилаштуватися до справи. Цей прокуратор обвинувачував що тільки четвертий раз. Він був дуже честилюбний, сильно завзявся зробити кар'єру й через те старався необхідно довести до засуду кожного, кого тільки обвинувачував. Справу отроєння він знав тільки в загальних рисах і склав собі вже плян промови, треба було йому ще тільки деяких даних, і він тепер поквапом виписував їх із актів.

Секретар сидів на противному кінці підвищення і, приготувавши собі ті папери, котрі, можливо, треба буде читати, переглядав заборонену статтю, яку достав і читав учора. Йому хотілося забалакати про ту статтю з тим бородатим членом суду, що годився з ним у поглядах, і перед розмовою хотів докладніше зазнайомитися з нею.

VIII.

Голова, переглянувши акти, кинув декілька питань судовому приставові й секретареві, й одержавши притакливу відповідь, велів привести підсудних. Зараз же двері за ґратами відчинилися, і ввійшло двох жандармів із голими шаблями, а за ними зразу ж один підсудний, рудий чоловік із веснянками, і дві жінки.

Чоловік мав на собі гарештанський халат, трохи широкий і довгий для нього. При вході до судової салі він держав напружено витягнені руки „по швам“, розставивши широко пальці і придержуючи тим укладом пальців трохи за довгі, спущені рукави. Не дивлячись на суддів, ні на глядачів, він уважно дивився на лавку, що її обходив довкола. Обійшовши її, він справно, з краю, лишаючи місце для інших, сів собі на неї, впер очі в голову суду і почав рухати м'язами на лиці, немов би шептав що. За ним увійшла немолода жінка, також у гарештанському халаті. Голова жінки була зав'язана гарештанською хустинкою, обличчя було сіро-біле, без брів і рісниць, але з червоними очима. Та жінка видавалася зовсім спокійною. Коли переходила на своє місце, халат її зачепився за щось, та вона старанно, не кваплячися, відчепила його й сіла.

Третя підсудна була Маслоva.

Як тільки вона ввійшла, очі всіх чоловіків у салі звернулися на неї й довго не відривались від її білого обличчя з чорними поліровано-лискучими очима, і високих грудей, що випиналися під хала-

том. Навіть жандарм, попри котрого вона переходила, дивився на неї, не зводячи з неї очей, заки вона переходила й шукала собі місця, й аж як вона сіла, він, немов зловлений на гарячому, поквапом відвернувся і, струснувшись, вперся очима в вікно просто поперед себе.

Голова підждав, доки підсудні не заняли своїх місць і, як тільки Маслова сіла, він звернувся до секретаря.

Почалася звичайна процедура: перерахувано присяжних суддів, розібрано, хто не явився, наложено на них кару, декого, що просились, звільнено від обов'язку, і на місце тих, що не явилися, покликано заступників. Потому голова скрутив білетки, склав їх до скляної вази, засукав трохи вишиті рукави мундура, і, відслонивши сильне порослі волоссям руки, із рухами комедіянта, почав витягати по одному білеткові, розкручувати їх і читати ймена. Потому голова відсукав рукави й попросив пан-отця записягти присяжних.

Старенький пан-отець зі спухлим блідо-товстим обличчям, у рудуватій рясі зі золотим хрестом на грудях і якимось маленьким ордером, пришпиленим збоку на рясі, поволеньки перебіраючи під рясою своїми напухлими ногами, підійшов до аналоя, що стояв під образом.

Присяжні встали і, товплячись, рухнули до аналоя.

— Прошу, — сказав пан-отець, поправляючи спухлою рукою хрест на грудях і ждучи, щоби приблизилися всі присяжні. Те ж, що його праця в суді, яка була в тому, щоб доводити людей до

присяги над євангелією, в котрій присяга просто заказана, була праця погана, ніколи не приходило йому на думку, і він не тільки не відчував ярма її, а любив цю звичну роботу, зазнайомлюючися при цьому з гарними панями. Тепер він не без приємности познайомився зі славним адвокатом, який викликував у ньому велику пошану тим, що за одну тільки справу старенької пані з великими квітками на брилїку дістав десять тисяч карбованців.

Коли присяжні ввійшли по східцях на підвищення, пан-отець, нахиливши в бік лису й сиву голову, проліз нею в наялозену діру епітрахля і, поправивши ріденьке волосся, звернувся до присяжних.

Пан-отець сей служив 46 років і збирався за чотирі роки відсвяткувати свій ювілей таксамо, як це зробив недавно соборний протопіп. В окружному суді він служив від часу введення в життя судів і дуже чванився тим, що заприсяг кількадесять тисяч людей, і що без огляду на свої старі роки працює далі для добра церкви, батьківщини й сім'ї, якій лишить, крім хати, капіталу неменче ніж 30 тисяч процентованими паперами.

— Прошу піднести праву руку, пальці скласти ось як, — сказав він помалу старечим голосом і підніс свою напухлу руку з ямочками над кожним пальцем, складаючи ці пальці в пучки. — Тепер кажіть за мною, — сказав він і зачав: — Обіцяюся і кленуся всемогучим Богом, перед святою Його євангелією й животворящим хрестом Господнім, що у справі котру... — казав він, роблячи перерву по кожній фразі. — Не спускайте руки, держіть так, —

звернувся він до панича, що спустив руку, — що у справі, котру...

Поважний пан із заличками, полковник, купець і иньші держали руки зі зложеними пальцями так, як велів пан-отець, і немов із особливою приємністю дуже рішуче й високо, иньші недбало й нерішуче. Одні голосно повторяли слова, з завзяттям і з виразом, який казав; „а я таки буду й буду балакати“, а иньші шептали тільки, спізнялися і потім, немов перестрашившись, не на час догнали його. Одні держали пучки зложені ціпкоціпко, визовничими рухами, немов боячись випустити з них що, иньші знов розпускали їх і знов складали. Усім було ніяково, один тільки старенький пан-отець був безумовно певен у тому, що робить дуже корисну й важну річ. Після присяги голова запропонував присяжним вибрати собі старшого. Присяжні встали і гуртом пішли до кімнати нарад, добули майже всі папіроси й почали курити. Хтось запропонував вибрати старшим поважного пана; на це всі зразу згодилися й, покидавши й погасивши недокурени папіроски, вернули на салю. Старший заявив голові, хто вибраний старшим, і всі, переступаючи один одному почерез ноги, знову сіли двома рядами на крісла з високими спинками.

Все йшло без загаянок, швидко й не без урочистости, і ця правильність, послідовність і врочистість, очевидячки, були приємні всім учасникам, підтверджуючи в них свідомість, що вони роблять серйозну й важну громадську роботу. Це почуття мав і Нехлюдов.

Як тільки присяжні розсілися, голова сказав до них промову про їх права, обов'язки й відповідальність. Промовляючи, він постійно змінював позу: то спирався на правий, то на лівий лікоть, то на спинку, то на поруччя фотелю, то складав рівно красочки актів, то гладив ніж-розрізувач, то налапував олівець.

Права присяжних, із його слів, були такі, що вони могли через голову ставити питання підсудним, могли мати перед собою папір і олівець і могли оглядати всі матеріальні докази. Обов'язки їх були такі, щоби судити не фальшиво, а справедливо. Відповідальність їх була в тому, що їх кара ждала, як би не перестерегли тайни нарад або як би доказано, що вони зносилися з посторонніми особами.

Всі слухали з поважанням і вважливо. Купець, розносячи довкола себе запах горілки і здержуючи сильну надху, на кожну фразу кивав головою.

IX.

Скінчивши свою промову, голова звернувся до підсудних:

— Симон Картінкін, встаньте, — сказав він.

Симон нервово скочив. М'язи на лицях почали швидче рухатись.

— Ваше ім'я?

— Симон Петрів Картінкін, — швидко проказав він тріскучим голосом, очевидячки, прилагодившись наперед до відповіді.

- Ваш стан?
- Селянин.
- З якої губернії, повіту?
- Тульської губернії, крапівенського повіту, куп'янської волости, села Борки.
- Скільки років?
- Трицять четвертий, родився року тисяч вісімсот...
- Віри якої?
- Віри ми руської, православної.
- Жонаті?
- Ні.
- Чим займаєтесь?
- Працювали ми на коридорі в готелю „Мартинія“.
- Були карані?
- Ні, караній не був, бо як ми жили перше...
- Не карані ніколи?
- Хай Бог мплує, ніколи.
- Відпис акту обвинувачення одержали?
- Одержали.
- Сідайте! Юхима Іванова Бочкова, — звернувся голова до другої підсудної.
- Та Симон стояв далі й заслонював Бочкову.
- Картінкін, сядьте!
- Картінкін усе стояв.
- Картінкін, сядьте!
- Але Картінкін усе стояв і сів аж тоді, коли підбіг пристав і, нахиливши на бік голову й неприродно розплющуючи очі, шепнув трагічним голосом: „сідайте, сідайте.“

Картінкін сів так швидко, як і швидко встав, і, загорнувшись халатом, почав знову безгучно рухати лицями.

— Ваше ім'я? — спитав голова другу підсудну й зітхнув із втоми. Він не дивився на неї, тільки читав щось у паперах перед собою. Він уже так привик до тих речей, що задля прискорення процедури міг робити дві справи нараз.

Бочковій було 43 роки, стан — коломенська міщанка, заняття — коридорна в тому самому готелі „Мавританія“. Карана не була, у слідстві теж не була, відпис акту обвинувачення одержала. Відповіді давала Бочкова надзвичайно сміло і з такою інтонацією, наче б до кожної відповіді додавала: „так, Юхима, і Бочкова, відпис одержала, і горда з того, і сміятися нікому не дозволю“. Бочкова, не ждучи, щоб їй казали сісти, зараз же сіла, як лишень скінчилися допити.

— Ваше ім'я? — звернувся жінколюбний голова якомсь незвичайно чемно до третьої підсудної. — Треба встати, — додав він м'яко й ласкаво, помітивши, що Маслова сиділа.

Маслова швидким рухом устала і з виразом готовости, виставляючи свої високі груди, не відповідаючи, дивилися просто в обличчя голови своїми всміхненими і трішки зизими, чорними очима.

— Як звати?

— Звали Любою, — сказала вона швидко.

Тимчасом Нехлюдов, заклавши рiпсе-пез дивився на підсудних у міру того, як їм ставили запити. „Та не може бути“, — думав він, не спуска-

ючи очей із обличчя підсудної. — „Але яким чином Люба? — думав він, почувши її відповідь.

Голова хотів далі питати, але член суду в окулярах, прошептав щось сердито й зупинив його. Голова кивнув головою на знак згоди і звернувся до підсудної.

— Як Любою? — сказав він. — Ви записані инакше.

Підсудна мовчала.

— Я вас питаю, яке ваше справжнє ім'я?

— Хрещена як? — спитав сердитий член суду.

— Перше звали Катериною.

„Та не може бути“, — казав далі до себе Нехлюдов, хоча вже без ніякого вагання знав, що це була вона, та сама дівчина, вихованиця-покоївка, в котрій він свого часу був закохався, дійсно закохався, а потім в якомусь божевільному чаді звів її й покинув. Це була та, про котру він потім того ніколи не згадував, бо ті спогади були для нього мукою, надто відслонювали його душу, показували, що він, такий гордий на свою порядність, поступив собі з тою жінкою не тільки непорядно, але попросту підло.

Так, це була вона. Він бачив тепер ясно ті виїмкові, таємні признаки, що відріжняють одну людину від другої й роблять її чимось окремим для себе, чимось одним тільки для себе, неподібним до другого. Хоч вона була неприродно біла й на обличчі трохи за гладка, то виїмкові, ці милі признаки проявлялися в тому обличчі, в тих губах, у трішки зизуватих очах, і головно в тому наїв-

ному, усміхненому погляді і в виразі готовости не тільки на обличчі, але і в цілій фігурі.

— Ви так і повинні були сказати, — знов так само м'яко сказав голова. — А по батькові як?

— Я — незаконна, — сказала Маслова.

— А все ж, по хресному батькові як звали?

— Михайловою.

„І що таке могла вона зробити?“ — думав тимчасом далі Нехлюдов, ледви переводячи дух.

— Прізвище ваше як? — питав далі голова.

— По матері писали Маслова.

— Стан?

— Міщанка.

— Віри православної?

— Православної.

— Заняття ваше? Чим займалися?

Маслова мовчала.

— Чим займалися? — спитав іще раз голова.

— У закладі була, — сказала вона.

— В якому закладі, — спитав суворо член ув окулярах.

— Ви самі знаєте, — сказала Маслова, усмінулась і зараз же, швидко оглянувшись, знову вдівилася в голову.

Було щось незвичайне в виразі її обличчя і щось страшне й жалісне у значінні висказаних нею слів, у тім усміху і в тому швидкому погляді, який вона при тому кинула на салю, що голова збентежився, і в салі запанувала на хвилину повна тишина. Цю тишину перервав хтось із публики:

хтось засміявся. Хтось запискав. Голова підійняв голову й далі задавав питання.

— Карані не були, у слідстві не були?

— Не була, — тихо відповіла Маслова, зітхаючи.

— Відпис акту обвинувачення одержали?

— Одержала.

— Сідайте! — сказав голова.

Підсудна піднесла ззаду спідницю тим рухом, яким елегантні панії поправляють шлеп, і сіла, склавши білі руки в рукави халата й не зводячи очей із голови.

Тепер почали перелічувати свідків, потому казали їм відійти, потім того вибірали експерта-доктора й запросили його на розправу. Потім устав секретар і почав читати акт обвинувачення. Читав впрямно й голосно, але так швидко, що його голос, що як не слід вимовляв *л* і *р*, зливався в один неперерваний, усипливий гам. Судді спиралися то на одне, то на друге поруччя фотелю, то на стіл, то замикали очі, то розплющували їх і шептали щось до себе. Один із жандармів кілька разів іздавливав у початках корчі зівачки.

З підсудних Картінкін невинно рухав лицями. Бочкова сиділа цілком спокійно і просто, час-від-часу чіхаючися під хусткою в голову.

Маслова то сиділа непорушно, заслухавшись у читача й дивлячись на нього, то кидалася цілим тілом, немов хотіла перечити, червоніла й опісля важко зітхала, переміняла позицію рук, оглядалася і знову звертала очі на секретаря, що читав акт обвинувачення.

Нехлюдов сидів у першому ряді на своєму високому кріслі, другому з краю й, не здіймаючи рінце-pez, вдивлявся в Маслоу, і в його душі проходила складна й важка робота.

Х.

Акт обвинувачення був такий: Сімнадцятого січня 18... року помер нагло в готелі „Мавританія“ приїзний курганський купець 2. гільдії, Терапонт Омелянович Смільков.

Місцевий поліційний лікар 4. участка ствердив, що приводом смерти був серцевий удар, викликаний надмірним уживанням спиртових напиктів.

Тіло Смількова поховано.

Та кілька день після смерти Смількова повернув із Петербурга його земляк і товариш, купець Тімохін, і, довідавшись про смерть Смількова і про близкі обставини її, кинув підозріння, що Смількова отроєно, щоб захопити ті гроші, які були при ньому.

Підозріння це найшло потвердження в тимчасовому слідстві, в котрому стверджено ось що: 1) Смільков недовго перед смертю взяв із банку 3.800 карбованців сріблом; тимчасом після його смерти найдено при ньому готівкою всього 312 карбованців і 16 копійок. 2) Цілий день і останню ніч перед смертю Смільков провів із дівчиною Любкою (Катериною Масловою) в домі Кітаєвої і в готелі „Мавританія“. До того готелю їздила Маслова з припоручення Смількова, й в його неприяві брала

гроші з чамайдана Смількова, відчинивши його ключем, який їй дав Смільков. При тому була також готелева прислуга: Юхима Бочкова й Симон Картінкін, і вони бачили в чамайдані пачки банкнотів по 100 карбованців. 3) Коли Смільков приїхав до готелю з Любкою, вона дала йому випити в чарці коняку якийсь білий порошок; це зробила вона за порадою Картінкіна й від нього порошок одержала. 4) На другий день Любка (Катерина Маслова) продала своїй хазяйці, свідчиці Кітаєвій, брилянтовий перстень Смількова, ніби-то подарований їй Смільковим. 5) Коридорна служниця готелю „Мавританія“ Юхима Бочкова вклала на свій біжучий рахунок до міського торговельного банку 1.800 карбованців сріблом.

Судово-лікарські оглядини, секція трупа й хемічний дослід ялитів Смількова доказали, що отруєння певне находилося в організмі, і з цього можна було висувати, що Смільков помер від отруї.

Обвинувачені у справі отруєння: Маслова, звана Любкою, Бочкова й Картінкін не призналися до вини. І так Маслова зізнала, що підчас пробування купця Смількова в домі Кітаєвої, в якому вона, як вона висловлювалася, працювала, її дійсно післав Смільков до готелю „Мавританія“ взяти грошей і що вона відчинила даним ним ключем чамайдан, взяла з нього 40 карбованців сріблом, так як їй казав Смільков. Більше грошей не брала, — це можуть потвердити Бочкова й Картінкін, бо на їх очах вона відчиняла й зачиняла чамайдан і брала гроші. Далі зізнала Маслова, що коли вона вдруге приїхала разом із купцем до готелю, то дійсно

дала йому з поради Картінкіна випити в коняку якихось порошоків. Але вона думала, що це порошок на сон, бо хотіла, щоби купець заснув і швидко пустив її до дому. Перстень подарував їй сам Смєльков з тої нагоди, що побив її, й вона розплакалася й хотіла від нього від'їхати.

Юхима Бочкова зізнала, що вона нічого не знає за гроші, що пропали, бо до кімнати купця вона не входила. Там господарила тільки Любка, й якщо купцеві що пропало, то це вчинила тільки Любка, як приїжджала з ключем від купця за грішми.

Коли читали це місце акту обвинувачення, Маслова стрепенулася і, отворивши уста, споглянула на Бочкову.

Коли ж Юхимі Бочковій показали в суді її рахунок у банку на 1.800 карбованців сріблом, — читав далі секретар, — і спитали, звідкіля в неї взялися ті гроші, то вона зізнала, що ті гроші заробила враз із Картінкіном, за котрого вона збиралася виходити заміж.

Симон Картінкін знову до першого протоколу подав, що він, послухавши Маслової, що приїхала з ключем до готелю, забрав гроші й поділився ними з Масловою й Бочковою. Він признався в тому, що дав Масловій порошоків на приспання Смєлькова. У другому протоколі він заперечив усе: і що взяв гроші, і що дав Масловій порошки, і у всьому обвинувачував її одну. Про гроші, зложені Бочковою до банку, він зізнав згідно з нею, що вони заробили собі їх за час своєї 12-літньої го-

телевої служби від гостей, котрі давали їм винагороду за їх услуги.

Опісля в акті обвинувачення йшов опис ізводів на очі й зізнання свідків.

Кінець акту обвинувачення був такий:

„Купець другої гільдії Смельков віддавався п'янству й розпусті, ввійшов у зносини в домі Кітаєвої з Масловою, званою Любкою, і, розгорівши до неї особливою пристрастю, дня 17. січня 188* року, післав вище названу Любку, зі своїм ключем від чамайдану, до своєї кімнати з тим, щоби вона дістала потрібні йому задля частування 40 карбованців. Приїхавши до кімнати, Любка або Масловова, як вибирала ті гроші, змовилася з Бочковою й Картінкіном, щоби гроші й дорогоцінні речі купця Смелькова вкрати й поділити їх помежи себе, і це вони зробили“.

Маслова на цьому місці знову стрепенулася, підскочила навіть на місці, почервоніла як буряк і почала щось говорити, але судовий пристав припинив її.

„При тому Маслової дістався брилянтовий перстень“, — читав секретар далі, — „і, здається, невеличка сума грошей, чи захована нею, чи розтрачена, бо тої ночі Масловова була в нетверезному стані. Щоби затерти сліди свого злочину, співниці поклали між собою знову заманути купця Смелькова до готелю й там отруїти його аршеніком, який був у Картінкіна. З тою метою Масловова вернула до дому Кітаєвої й там намовила купця поїхати з нею назад до готелю „Мавританія“. Коли же Смельков вернувся до своєї кімнати, то Масловова, діставши

від Картінкіна порошки, вспала їх до вина й дала його випити Смєлькову. Від того й наступила смерть Смєлькова.

Супроти того всього, що сказане, обвинувачується селянина села Борків Симона Картінкіна, 33 літ, й міщанку Юхиму Бочкову, 43 літ, й міщанку Катерину Михайловну Маслову, 27 літ, що вони, змовившись насамперед поміж собою, украли дня 17. січня перстень і гроші в купця Смєлькова на суму 2.500 карбованців, потім напоїли його отруєю, хочаби тим позбавити його життя, і від того то і прийшла його, Смєлькова, смерть.

Злочин той передбачений § 4. і 5. ст. 1453. карного статута. На основі цього й на підставі ст. 201. статута карного судівництва селянин Симон Картінкін, Юхима Бочкова й міщанка Катерина Маслова підлягають окружному судові з присяжними“.

Так закінчив секретар читання довгого акту обвинувачення, і, склавши рівно папери, сів на своє місце й почав поправляти обома руками довге волосся. Всі зітхнули з приємним почуттям, що зараз розпочнеться розслід справи, що зараз же все виясниться, і справедливість буде заспокоєна. Тільки Нехлюдов не мав цього почуття; його цілого опанував страх перед тим, що таке могла зробити та Маслова, яку він дев'ять літ тому назад знав невинною і принадною дівчиною.

XI.

Коли скінчилося читання акту обвинувачення, голова, порадившись із членами, звернувся до Кар-

тінкіна з таким виразом обличчя, що в'явки казало: ось тепер ми вже все й напевно довідаємося з найбільшими подробицями.

— Селянин Симон Картінкін! — сказав він, схилиючися наліво.

Симон Картінкін устав, витягнув руки „по швам“ і подався цілим тілом наперед, не перестаючи безгучно рухати губами.

— Ви обвинувачені, що 17. січня 188* р. у спілці з Юхимою Бочковою й Катериною Масловою захопили з чамайдана купця Смелькова його гроші, а потому принесли аршеніку й намовили Катерину Маслову дати купцеві тої отруї до вина, від чого він і помер. Признаєтеся до вини? — спитав голова і схилився направо.

— Ні за що, наша річ служити гостям....

— Опісля скажете. Признаєтеся до вини?

— Ні трохи, ні. Я тільки...

— Опісля скажете, признаєтеся до вини? — спокійно, але твердо повторив голова.

— Я цього не можу зробити, через те...

Судовий пристав знову підскочив до Симона Картінкіна і трагічним шепотом зацитькав його.

Голова з виразом того, що ця справа на тепер покінчена, пересунув руку з паперами на інше місце і звернувся до Юхими Бочкової.

— Юхимо Бочкова, ви обвинувачені, що дня 17. січня 188* в готелі „Мавританія“ у спілці зі Симоном Картінкіном і Катериною Масловою захопили з чамайдана купця Смелькова його гроші й перстень, розділили між себе забрані гроші і, щоби

затерти свій злочин, дали напитися купцеві отруї, від якої він і помер. Признаєтеся до вини?

— Я в нічому неповинна, — відважно й рішуче забалакала обвинувачена. — Я й до кімнати не виходила... А що ця паскуда там була, то й вона це зробила....

— Потому скажете, — знов м'яко, але рішуче сказав голова. — Так ви не признаєтеся до вини?

— І грошей не брала, і нікого не троїла, і в кімнаті не була. Як би була, то була б її вишпурнула.

— Не признаєтеся до вини?

— Ні.

— Дуже добре.

— Катерино Маслова, — почав голова, звертаючись до третьої обвинуваченої, — ви обвинувачені, що, приїхавши з публичного дому до кімнати готелю „Мавританія“ з ключем від чамайдана купця Смількова, ви забрали з цього чамайдана гроші й перстень, — казав він немов вивчену лекцію, нахилиючи тимчасом вухо до члена з лівого боку, котрий казав, що у списі річевих доказів бракує склянки.... — ви забрали з чамайдана гроші й перстень — повторив голова: — і, розділивши забране, ви тоді, як приїхали у друге з купцем Смільковим до готелю „Мавританія“, дали напитися йому вина з отруєю, від чого він і помер. Признаєтеся до вини?

— У нічому я неповинна! — швидко забалакала вона; — як я зпочатку казала, так і тепер кажу: не брала, не брала й не брала, нічого не брала, а перстень він мені сам дав.

— Ви не признаєтеся до вини, що взяли 2.500 карбованців? — сказав голова.

— Кажу, нічого не брала, крім 40 карбованців.

— Ну, а що дали купцеві Смелькову порошки до вина, в тому признаєтесь до вини?

— В цьому так, тільки я думала, як мені казали, що це на сон, що від них нічого не буде. Не думала й не хотіла. Богом свідчуся, не хотіла, — сказала вона.

— Отже, ви кажете, що грошей не брали й перстень не брали, — сказав голова, — але признаєтесь до того, що дали порошки Смелькову?

— Виходить, що признаю, тільки я думала, що це на сон. Я дала тільки, щоб він заснув, — не хотіла й не думала.

— Дуже добре, — сказав голова, видно, вдоволений успіхами допитів, — то розповідajte, як це було, — сказав він, опираючись на спинку і кладучи обі руки на стіл. — Розповідajte все, як було. Щирою правдою ви можете поліпшити своє становище.

Маслова мовчала і все таксамо просто дивилась на голову.

— Розповідajte, як це було.

— Як було? — швидко зачала Маслова. — Я приїхала до готелю, мене завели до кімнати, там він був, і дуже вже п'яний (вона з особливим виразом страху, широко розплющуючи очі, вимовляла слово „він“). Я хотіла від'їхати, він не пустив.

Вона на хвилину замовкла, немов би нитку страшила або пригадала собі щось иньче.

— Ну, а потім?

— Що ж потім? Потім побула й поїхала до дому.

В ту мить заступник прокуратора піднісся до половини й неприродно сперся на один лікоть.

— Хочете поставити питання? — спитав голова, і на притакливу відповідь заступника прокуратора, рухом руки вказав йому, що може питати.

— Я хотів би поспитати, чи обвинувачена була передтим знайома з Симоном Картінкіном? — спитав заступник прокуратора, не дивлячися на Маслоу.

І, задавши питання, затис губи і нахмурився.

Голова повторив питання. Маслова злякано поглянула на прокуратора.

— З Симоном? Була, — сказала вона.

— Я хотів би знати тепер, яке це було знайомство. Чи часто бачилися разом?

— Яке знайомство? Він мене кликав до гостей, а не знайомство, — відповідала Маслова, неспокоїно переходячи очима від голови до прокуратора, і навпаки.

— Я бажав би знати, чому Картінкін брав виключно до гостей Маслоу, а не інші дівчата? — зажмурившись, але з легким, по мефістофельському хитрим усміхом запитав заступник прокуратора.

— Я не знаю. Звідкіля мені знати? — відповіла Маслова, зі страху оглянувшись довкола і спиняючись на хвилину на Нехлюдові. — Кого хотів, того брав.

„Хиба пізнала“, — зо страхом подумав Нехлюдов, чуючи, що кров б'є йому до голови. Та Маслова, не відріжняючи його від інших, в ту мить відвернулася і знов уперла очі в прокуратора.

— Обвинувачена, значиться, заперече те, що вона була у близьких зносинах з Картінкіном? Дуже добре. Я більш не маю нічого питати.

І заступник прокуратора зняв лікоть із пульта і почав щось записувати. В дійсности він нічого не записував, а тільки обводив пером букви своєї записки; тільки він це бачив у иньчих прокураторів і адвокатів: поставивши яке зручне питання, вони записували у свою промову аргумент, який мав служити за оружжя проти противника.

Голова не зараз звернувся до обвинуваченої через те, що саме питав того члена в окулярах, чи він годиться на постановлення питань, що вже наперед були приготовані й виписані.

— Що ж далі було? — питав голова Маслової.

— Приїхавши до дому, — казала далі Маслова вже сміливіще, дивлячися тільки на голову, — я віддала хазяйці гроші й лягла спати. Що тільки заснула, а наша служниця, Берта, будить мене: „Йди“, — каже — „твій купець знову приїхав.“ Я не хотіла виходити, та мадам казала. Тут він, — вона знов з виднім острахом вимовила те слово „він“, — він напував наших дівчат, потому хотів післати за вином, та всі гроші в нього вийшли. Хазяйка йому не повірила. Тоді він післав мене до себе до готелю. І сказав, де гроші і скільки взяти. Я й поїхала.

Голова саме тоді шептав щось на вухо тому членові зліва й не чув того, що казала Маслова, але повторив її останні слова, щоби показати, що він усе чув.

— Ви поїхали. Ну, і що ж? — сказав він.

— Приїхала і зробила все, як він казав: пішла до кімнати. Але не сама пішла, а покликала й Симона Михайловича й її, — сказала Маслова, вказуючи на Бочкову.

— Бреше вона, і входить не входила, — почала Сула Бочкова, але її припинили.

— При них взяла я чотирі червоненькі, — захмурившись і не дивлячись на Бочкову, казала далі Маслова.

— Ну, а не покмітила обвинувачена, як брала 40 карбованців, скільки там було грошей? — запитав ізнову прокуратор.

Маслова стрепенулася, як тільки прокуратор до неї забалакав. Вона не знала, як і що, але почувала, що він їй воріг.

— Я не лічила; бачила, що були тільки сторублеві.

— Обвинувачена бачила сторублівки, я більше нічого не маю.

— Ну, що ж привезли гроші? — питав далі голова, дивлячись на годинник.

— Привезла.

— Ну, а потім? — спитав голова.

— А потім він ізнов узяв мене зі собою, — сказала Маслова.

— Ну, і як же ви дали йому в вині порошок?

— Як дала? Всипала в вино, тай дала.

— На віщо ж ви дали?

Вона, не відповідаючи, важко і глибоко зітхнула.

— Він же не пускав мене від себе, — за хвилину сказала вона. — Я вгамілася з ним. Вийшла трохи на коридор і кажу до Симона Михайловича:

„хоч би вже раз пустив мене, я втомилася!“ А Симон Михайлович каже: „він уже і нам остогид, ми хочемо дати йому порошоків на сон; він засне, тоді ти собі підеш.“ Я кажу: „добре!“ Я думала, що той порошок нічого не пошкодить. Він і дав мені папірець. Я ввійшла, а він лежав за перего-родкою і зараз же казав дати собі коняку. Я взяла зі стола пляшку фінш-шампань, налила дві склянки, собі й йому, а в його склянку всипала порошок і дала йому. Хиба я була б дала, як була би знала.

— Ну, а звідки в вас узявся перстін? — спитав голова.

— Перстін він сам мені подарував.

— Коли ж він вам його подарував?

— А як ми приїхали з ним до готелю, я хотіла відходити, а він ударив мене по голові і гребінь зломив. Я розсердилась, хотіла від'їжджати. Тоді він узяв перстін із пальця й подарував мені його, щоб я не від'їжджала, — сказала вона.

Заступник прокуратора знову трохи піднісся і все з тим самим фальшиво-наївним виглядом попросив у голови дозволу поставити ще пару питань. Як голова згодився, він, схиливши над вишпваним коміром голову, запитав:

— Я хотів би знати, як довго обвинувачена була в кімнаті купця Смількова?

Маслова знову застрашилась і, неспокійно переводячи очима з голови, на прокуратора, поквапом сказала:

— Не тямлю, як довго.

— Ну, а пригадує собі обвинувачена, чи не заходила вона куди в готелі, вийшовши від купця Смелькова.

Маслова призадумалася.

— Була ще в сусідній порожній кімнаті, — сказала вона.

— Чого ж ви туди заходили? — спитав прокуратор, захопившись і звертаючися просто до неї.

— Зайшла за фізичною потребою і ждала візника.

— А Картінкін був у тій кімнаті разом із обвинуваченою, чи не був?

— Він теж зайшов.

— Чого ж він заходив?

— Лишився ще фінь-шампань від купця, ми разом випили.

— А, разом випили. Дуже добре.

— А балакала обвинувачена зі Симоном? І про що йшла розмова?

Маслова знов нахмурилася, почервоніла як рак і швидко проказала:

— Що я балакала, не знаю. Що хочете, те й робіть зі мною. Я неповинна, й решта. Я нічого не балакала. Що мала сказати, все розповіла, — сказала вона.

— Я більше нічого не маю, — сказав прокуратор до голови, і, неприродно піднявши плечі, почав записувати до конспекту своєї промови, що Маслова сама призналася до того, що була в порожній кімнаті з Картінкіном.

На салі стало тихо.

— Ви не маєте нічого більше сказати?

— Я все сказала, — відповіла Маслова, зітхнулай, й сіла.

Голова записав щось у папери, вислухав те, що до вуха сказав йому шепотом член ізліва, потім об'явив на десять хвилин перерву розправи, покваном устав і вийшов зі салі.

Нарада поміж головою і членом наліво, високим, бородатим, із великими добродушними очима, йшла про те, що цей суддя почув легку несправність у шлунку і бажав зробити собі масаж та випити капель. Про це він сповістив голову, і на його просьбу перервано засідання.

За суддями встали і присяжні, і адвокати, і свідки, і з приємною свідомістю того, що вже частина важкої роботи зроблена, заходили то сюди, то туди.

Нехлюдов вийшов до кімнати присяжних і сів собі там під вікном.

XII.

Так, це була Катюша.

Відносини Нехлюдова до Катюші були ось які:

Уперше побачив Нехлюдов Катюшу тоді, коли на третьому курсі університету, працюючи над своєю розвідкою про земельну власність, пережив літо у своїх тіток. Звичайно жив він у літку зі своєю матіррю й сестрою в великому маєтку матері недалеко Москви. Та того року сестра його вийшла заміж, а мати виїхала на купелі за кордон. Нехлюдов же мав писати свою розвідку й рішився прожити літо в тіток. У них, у їх глухому селі було

тихо, не було ніякої розваги; тітки ж чуло любили свого небожа і спадкоємця, і він любив їх, любив їх старомодне і просте життя.

Того літа Нехлюдов переживав той стан захвату, коли молода людина сама, по своїй волі, не по чужим указкам, пізнає цілу красу й вагу життя й починає розуміти ролю людини в життю, бачить можливість безконечного видосконалювання і свого й цілого світа, й віддається цьому видосконалюванню не тільки з надією, але з повним пересвідченням, що дійде до того видосконалення, яке собі покладає у своїй голові. Того року ще на університеті він прочитав „Соціяльну Статику“ Спенсера, і міркування Спенсера про земельну власність зробили на нього сильне вражіння, головню через те, що він сам був сином великої землевласниці. Батько його не був багатий, але мати дістала віна біля десяти тисяч десятин землі. Він уперше тоді порозумів цілу жорстокість і несправедливість приватної земельної власности і як один із людей, котрим жертва в ім'я моральних вимог дає вищу духову насолоду, поклав собі не користати зі свого права власности й віддав ту землю, що її дістав по батькові, селянам. На цю тему він і писав свою розвідку.

Життя його на селі в тіток проходило того року так: уставав дуже рано, нераз у 3. годині і, йшов перед сходом сонця до річки під горою, нераз іще в ранішній імлі купатися й вертав до дому, коли ще роса лежала на траві і квітах. Деколи ранком, випивши каву, сідав писати свою розвідку або читати джерела до розвідки, але дуже часто,

замість читати й писати, знову виходив із дому і вештався полями й лісами. Перед обідом клався в парку спати, опісля за обідом веселив і смішив тіток своїми жартами, потім того їздив верхом або возився човном, і в вечір знову читав або розкладав із тітками пасіянса. Часто ноча́м, головно тоді, як світив місяць, не міг спати, бо почував, як у ньому припливають великі хвилі радощів життя і, замість спати, до досвіту ходив по парку зі своїми мріями і гадками.

Так жив він щасливо і спокійно перший місяць свого життя в тіток і не звертав ніякої уваги на ту напівпокоївку-напіввихованицю, чорнооку, шпарку, Катюшу.

Нехлюдов, вихований під опікою матері, був у 19. році ще зовсім невпинний. Він думав про жінку, тільки як про дружину. Всі жінки, що не могли, по його думці, бути його дружиною були для нього не жінки, а люде. Та склалося так, що до тіток приїхала на Вознесення в гості сусідка з дітьми: з двома панночками, сином-гімназистом і з молодим артистом із мужиків, який гостював у їх домі.

Після чаю почали на скошеному вже оболоні перед домом гратися в горюдуба. Взяли й Катюшу. Нехлюдову довелося після декількох перемін бігати з Катюшею.

Нехлюдову завсіди мило було бачити Катюшу, але йому й через голову не проходило, що між ним і нею можуть бути якісь окремі відносини.

— Ну, цих тепер за ніщо у світі не зловиш, — казав веселий артист, що саме „горюдубав“ і швид-

ко бігав своїми короткими і кривими, але сильними
мужицькими ногами: — хйба пошпотаються.

— Ви й не зловите!

— Раз, два, три!

Сплеснули тричі в долоні. Ледви здержуючи
сміх, Катюша швидко перемінялася місцями з Нех-
людовим і, стиснувши своєю сильною, кошлатою
маленькою ручкою його велику руку, кинулась
бігти наліво, шелестячи накрохмаленою спідницею.

Нехлюдов шугав швидко. Він хотів випередити
артиста й пустився бігти зі всіх сил. Як оглянувся,
побачив, що маляр доганяв уже Катюшу, але вона,
живо перебіраючи пружинистими молодими нога-
ми, не давалась йому й тікала наліво. Попереду
був кльомб із бузком, за котрим ніхто не бігав.
Катюша дала знак Нехлюдову й побігла за
бузок. Він зрозумів її й побіг за кльомб. Але тут,
за корчами, був рів, про який він не знав. Рів за-
ріс кронивою, він пошпотався, упав у кропиву, об-
жалив собі руки, обмочився в росу, що спала вже
під вечір, але зараз встав, і, сміючись зі себе, випро-
стувався й вибіг на чисте місце.

Катюша з веселим усміхом і чорними як те-
рен очима бігла йому назустріч. Вони збіглись
і зловили себе за руки.

— Пожалилися, що? — сказала вона з усмі-
хом, тяжко віддихаючи, й почала поправляти віль-
ною рукою свою косу, що покуйовдилась, та дивитись
із долини в гору просто на нього.

— Я й не знав, що тут рів, — сказав він, теж
усміхаючись і не випускаючи її руки.

Вона прихилилась до нього, і він сам, не знаючи, як це склалося, нахилився до неї лицем; вона не противилася, він стис спільніше її руку й поцілував її в уста.

— Ось тобі й на! — сказала вона їй, вирвавши від нього руку, побігла до товариства. По дорозі ввірвала ще дві вітки білого бузка, що вже відцвітав, і енергічно махаючи поперед собою руками, все оглядалася за ним і холодила бузком своє розігрите лице.

Від того часу відносини межі Нехлюдовим і Катюшею змінилися на сердешніші, на такі, які бувають між невинним парубком і невинною дівчиною, серця котрих до себе линуть...

Як тільки Катюша входила до кімнати, або коли Нехлюдов тільки здалека бачив її білу запасочку, все ставало ясніше, цікавіше, радісніше, життя набірало иньшого значіння, веселішало. Те саме відчувала й вона. І не тільки сама приява і близькість Катюші робили вражіння на Нехлюдова; вже те саме, що Катюша жила на світі, було для нього щастям, а для Катюші — що жив Нехлюдов. Чи одержав Нехлюдов непрямного листа від матері, чи не йшло йому з його розвідкою, чи мав він яку иньшу молодечу безпідставну гризоту, йому досить було пригадати собі Катюшу, що вона є і що він її побачить, і весь сум розвівався.

Катюша мала багато роботи, але вона встигала поробити все, що до неї належало, і в вільних хвиликах читала. Нехлюдов давав їй Достоевського й Тургенева. Їй найбільше подобався „Тихий захист“ Тургенева. Розмовляти їм доводилося часто,

при зустрічах на коридорі, на подвіррі, на балконі, й часом у кімнаті старої покоївки тіток, Матрени Павловни, з якою разом жила Катюша, і до світлички якої вряди-годи Нехлюдов приходив пити чай із прикускою. І ці розмови у прivity Матрени Павловни були наймиліші. Розмова сам-на-сам якось не клеїлась. Їх очі зараз починали балакати щось зовсім не те, щось далеко важніше за те, що казали уста. Губи морщилися, ставало чогось лячно, і вони швидко розходилися.

Такі відносини тяглися між ними цілий час першого побуту Нехлюдова в тіток. Тітки покмітили це, настрашилися і навіть написали про це за кордон княгині Олені Івановні, матері Нехлюдова. Тітка Марія Івановна боялася, щоби Дмитро не ввійшов у близкі зносини з Катюшею. Але її страх був без причини: Нехлюдов, сам того не знаючи, кохав Катюшу, як кохають невинні люде, й його кохання було найважливішою безпекою від упадку і для нього, і для неї. Він не тільки не бажав фізично заволодіти нею, але сама думка про можливість таких відносин до Катюші викликувала в ньому жах. За те ж, коли поетична Софія Івановна боялася щоби він при своєму чистому рішучому характері, покохавши Катюшу, не схотів із нею одружитися, не зважаючи на її рід і стан, — то це мало багацько більше підстав.

Коли б Нехлюдов був свідомий тоді свого кохання до Катюші, а особливо, коли б тільки тітки почали були його переконувати, що він не може й не сміє поділити своєї долі з тою дівчиною, то могло би було дуже легко скластися те, що він

зі своєю простолінійністю у всьому сказав би собі, що нема ніякої причини не одружитися з якоюнебудь дівчиною, якщо тільки він її кохає. Але тітки не казали про це нічого, і він так і від'їхав, не дійшовши до свідомости свого кохання до Катюші.

Він був певен, що його почування до Катюші, то одна з тих появ, що наповняли тоді ціле його ество, що це тільки таке почуття радощів життя, яке поділяє з ним разом ця люба, весела дівчина. Та коли він від'їжджав, і Катюша, стоячи на ганку з тітками, водила за ним своїми чорними, повними сліз, зизуватими очима, то він відчув, що кидає щось дуже гарне, дороге, що ніколи до нього не вернеться. І йому стало дуже важко на серці.

— Бувай здорова, Катюше, дякую за все, — сказав він почерез очіпок Софії Івановни й сів на бричку.

— Бувайте здорові, Дмитре Івановичу, — сказала вона своїм приємним, песливим голосом і, здержуючи сльози, що котилися їй з очей, побігла до сіней, де могла досхочу виплакаться.

XIII.

Від того часу Нехлюдов три роки не бачився з Катюшею. І побачився з нею аж тоді, коли його йменували офіцером, і він по дорозі до армії заїхав до тіток. Але це була вже цілком не та людина, що три роки тому назад проживала в них улітку.

Тоді це була чесна людина, готова пожертвувати собою для кожної доброї справи; тепер це був розпусний, витончений егоїст, що любив тільки

свою розкіш. Тоді світ Божий являвся йому тайною, яку він із цілим вогнем молодого палу старався розгадати; тепер усе в цьому житті було просте й ясне, залежне від тих умов життя, в яких він знаходився. Тоді треба йому було необхідно стикатися з природою і з людьми, які до нього жили, думали й відчували (філософами, поетами); тепер йому були потрібні й важні людські установи і зносини з товаришами. Тоді жінка являлася таємним і принадним еством, принадним саме тою своєю таємністю; тепер значіння жінки, всякої жінки, крім своїх рідних і жінок приятелів, було дуже ясно визначене: жінка була одним із крапчиків засобів зазнаних уже розкошів. Давніше не треба було грошей, можна було не брати навіть і третьої частини з того, що давала мати; тоді можна було зректися маєтку по батькові й віддати його селянам; тепер же не ставало тих 1.500 карбованців на місяць, які він одержував від матері, і він мав навіть із нею неприємні перепалки задля грошей. Тоді він уважав своїм правдивим я своє духовне ество, тепер він уважав собою своє здорове, бадьоре, звіряче я.

І вся ця страшна переміна зайшла з ним тільки через те, що він перестав вірити собі, а почав вірити другим. А перестав він вірити собі, а почав вірити другим через те, що жити по власним пересвідченням було дуже важко; живучи своїми пересвідченнями, треба було вирішувати різні питання не на користь свого звірячого я, що шукає легчих розкошів, а все майже на його шкоду; а вірячи другим, не треба було нічого вирішувати,

бо все було вирішене й вирішене було на шкоду духового, а на користь звірячого. Мало того; коли б він був вірив тільки собі, то його все осуджували б люде, а так, коли він почав жити поглядами других, то всі, що були довкола нього, хвалили його.

Так, коли Нехлюдов думав, читав, балакав про Бога, правду, багатство, біднощі, всі довкола нього казали, що це зовсім не на місці, що він себе тим почасти осмішує, і мати й тітка називали його за те з добродушною іронією *potre cher philosophe*; коли ж він читав романи, розповідав сороміцькі анекдоти, їздив до французького театру на смішні водевілі й весело переповідав їх, то всі хвалили його і ще більше підбадьорювали його. Коли він уважав за відповідне обмежити свої потреби, носив стару шинелю й не пив горілки, всі вважали його диваком і чваньком-оригіналом, — а коли він витрачав великі гроші на полювання або на незвичайну розкішну обстанову свого кабінету, — всі хвалили його артистичний смак і давали йому ще різні дорогі гостинці. Коли він був чистий і хотів лишитися ним аж до одружіння, то родина боялася за його здоровля, і навіть мати не вдалася у смуток, а власне вважала, коли довідалася, що він став уже справжнім мужчиною і відбив якусь французьку даму у свого товариша. За те без страху не могла подумати княгиня-мати про той епізод із Катюшею і про те, що Нехлюдову могла прийти думка одружитися з нею.

Тай і тоді, як Нехлюдов дійшов до повнолітності й віддав селянам той невеличкий маєток,

що його одержав у спадщині по батькові, вважаючи несправедливістю мати землю, мати його і свояки зі страху остовпіли і від того часу безнастанно переслідували його все докорами й насмішками. Йому безупинно розповідали всі, що селяни, що одержали ту землю, не тільки не забагатіли, але стали бідні, завели в себе три шинки, розпилися зовсім і перестали працювати. Коли ж Нехлюдов поступив у гвардію й зі своїми високопоставленими товаришами пропутав і програв стілько, що мати мусіла аж нарушити покладний капітал, то це її майже не засмутило, бо вона думала собі, що це так має бути, і що це гарно, якщо ця віспа прийметься в молодих роках і в доброму товаристві.

Зпочатку Нехлюдов боровся, але боротьба була трохи тяжка. Те, що він, вірячи собі, вважав добрим, другі вважали злим, і навпаки, все, що він, вірячи собі, вважав злим, другі що були коло нього, вважали добрим. І скінчилося тим, що Нехлюдов піддався, перестав вірити собі й повірив другим. Початками це почуття, що він відрікся себе, було йому немиле, але воно не тривало довго; незабаром Нехлюдов почав курити, пити горілку, й це немиле почуття перестало його мучити, йому зробилося навіть дуже легко.

І Нехлюдов, зі своєю пристрасною натурою, цілий кинувся в те нове життя, що його похваляли всі довкола нього, і цілком заглушив у собі той другий голос, що ставив інші вимоги до життя. Почалося воно від його переїзду до Петербурга й закінчилося вступом до військової служби. Війсь-

кова служба загалом псує людей; вона ставить тих, що йдуть до неї, в умови цілковитої порожнечі, цебто, браку розумної й корисної роботи і звільняє їх від загальних людських обов'язків, на місце яких виставляє тільки безумовну честь полка, мундура, стягу і, з одного боку, безмежну владу над иньшими людьми, а з другого — рабську покірливість супроти вищих від себе начальників.

Але як до тої розпусти військової служби загалом, з її честю для мундура, стягу, дозволом на насильства і вбивства, долучиться ще й розпушта багатства і близьких зносин із царською родиною, як це діється у сфері вибраних гвардейських полків, у яких служать тільки багаті і знатні офіцери — то ця розпушта доходить у людей, що в неї попали, до стану повного божевілля егоїзму. І в такому божевіллі егоїзму проживав Нехлюдов від тої пори, як пішов до війська й почав жити таким життям, яким жили його товариші.

Роботи не було ніякої, крім тої, щоби у прегарно зробленому й вичищеному не самим, а иньшими людьми, мундурі, у шоломі, зі зброєю, яку робили, і чистили, й подавали теж иньші люде, їздити верхом на чудовому, теж ким иньшим викоханому, виїждженому й вигодованому коні на вправи або на перегляд із такими ж самими людьми, і стрибати й махати шаблями, стріляти і вчити цього иньчих людей. Иньшого заняття не було, і найвище поставлені люде: молодіж, діди, цар і його прибічники не тільки похваляли це заняття, але хвалили, дякували за нього. Крім того, вважалося доброю й важною річчю розкидувати гроші, що

не знати відкіля напливали, сходитися їсти, головно ж, пити, в офіцерських клібах або по найдорожчих коршмах; потому театри, балі, жінки, і потім того знов їзда на конях, махання шаблями, стрибання і знов розкидування грошей, вино, карти, жінки.

Передусім псує таке життя військових через те, що як невійськова людина живе таким життям, то у глибині душі вона не може не соромитися такого життя. Військові ж уважають, що це має так бути, хваляться, чваняться таким життям, найпаче в часах війни, як це було з Нехлюдовим, який пішов до війська після wypowiedження війни Туреччині. „Ми готові жертвувати життям на війні, і через те не тільки всі мусять вибачити нам таке безжурне, веселе життя, але воно й необхідне для нас. Так ми й живемо“.

Так безладно думав Нехлюдов у той час свого життя; тоді ж він і відчував якесь захоплення, що увільнився від усіх моральних перепон, які собі перше ставив, і находився цілий час, без угаву, у хронічному стані божевілья егоїзму.

У такому стані находився й тоді, коли по трьох роках заїхав до тіток.

XIV.

Нехлюдов заїхав до тіток через те, що масток їх був йому по дорозі, щоб наздогонити полк, який пішов поперед нього, і через те, що вони дуже його прохали, але ж найбільше через те, щоби побачити Катюшу. Може у глибині душі були вже в нього

погані задуми супроти неї, які нашептала йому його рознуздана тепер людина-звіря, але свідомости цих задумів у нього було. Йому хотілося попросту побути в тих сторонах, де колись так мило жилося, побачити потрохи смішних та милих добродушних тіток, що, не показуючи цього, завжди оточували його атмосферою любови й захвату, й побачити Катюшу, що лишила по собі такі милі спогади.

Приїхав він під кінець березня, у живний четвер, в саму розкаль; дощ так зіправ його, що він приїхав промочений до нитки і перемерзлий, за те жвавий і енергічний, яким усе почував себе в той час. „Чи ще в них вона?“ гадав він, заїжджаючи на стареньке панське подвір'я, обведене муром, завалене снігом із дахів. Він сподівався, що на його дзвоник вона вибіжить але на присінках, що вели до жіночих кімнат, показалися дві босі, підтикані баби з цибриками, що, знати, мили підлогу. Не було її й на парадному ганку; вийшов тільки Тихон-лякей у хвартусі, також, мабуть, зайнятий порядкуванням. До передпокою вийшла Софія Івановна в шовковий сукні і в чіпці.

— От і гаразд, що приїхав, — казала Софія Івановна, цілуючи його. — Машенька чогось нездужає, зморилася в церкві. Ми причащалися.

— Здорові були, тето Соню, — вітався Нехлюдов, цілуючи руки Софії Івановни: — вибачайте, я вас геть обмочив.

— Іди до своєї кімнати. Ти цілий промок. Але й вуса вже в тебе!.. Катюше! Катюше! Подай йому каву, а швидче.

— Зараз! — промовив із коридора знайомий, мильй голосок. І серце Нехлюдова радісно тьохнуло. „Є!“ Для нього наче сонце виглянуло зза хмар, і він весело пішов за Тихоном до своєї давньої кімнати передягатися.

Нехлюдову бажалося поспитати в Тихона про Катюшу: що вона? як їй живеться? чи не збірається віддаватися? Та Тихон був такий повний пошани й рівночасно поважний, так напосівся сам змивати воду з умивальника, що Нехлюдов не зважився запитати про Катюшу і тільки спитався про його внуків, про старого жеребця й надвірного собаку Полкана. Всі були живі, здорові, крім Полкана, що торік ісажився.

Що тільки Нехлюдов скинув мокру одежу і почав передягатись, як почувися швидкі кроки і стук до дверей. Нехлюдов пізнав і кроки і стук. Так ходила і стукала тільки вона.

Він накиннув на себе мокру шинелю й підійшов до дверей.

— Прошу!

Це була вона, Катюша. Все та сама, ще миліща, ніж раніщ. Таксамо підіймала очі, усміхнені, наївні, трошки визі, чорні оченята. Як і колись, вона була в чистій білій запасці. Вона принесла від тіток щотільки виїнятий із паперу запашний кусок мила і два рушники: довгий руський і волохатий. І мило, ніким іще невживане, з відтисками буквів, і рушники, і сама вона — усе те було однаково чисте й свіже, непочате, миле. Роскішні, тверді, червоні її губи на його вид склалися, як перше, до радісної нездержної усмішки.

— З приїздом вас, Дмитре Івановичу! — ледви промовила вона, й обличчя її облилося рум'янцем.

— Здорова була.... здорові були, — він не знав, чи їй тикати, чи „ви“ до неї казати, і почервонів, як вона. — Живі, здорові?

— Бог милує.... От тіточка прислала вам ваше улюблене, рожеве мило — вказала вона, кладучи мило на столик і рушники на поруччя фотелю.

— Вони мають своє, — заступаючись за самостійність гостя, сказав Тихон, і гордо вказав на розтворений великий, зі срібним віком несесер Нехлюдова, повний пляшечок, щіточок, помад, парфум і всяких тоалетних припасів.

— Подякуйте тіточці. Який же я радий, що я приїхав, — сказав Нехлюдов, чуючи, що на дні душі в нього робиться ясно й солодко, як колись бувало.

Вона тільки всміхнулася у відповідь на ці слова й вийшла.

Тітки, що все любили Нехлюдова, цим разом зустрінули його ще з більшою втіхою, ніж звичайно. Він же їхав на війну, де могли його ранили, вбити. Це тіток зворушувало.

Нехлюдов розклав собі свою їзду так, щоби побути в тіток не довше як одну добу, але, побачивши Катюшу, згодився на те, щоби пробути в них Великдень, що був днів через два, і післав телеграму своїйому приятелеві й товаришеві Шенбокові, з яким мав ізїхатися в Одесі, щоб і він загостив до тіток.

І від першого дня, як тільки він побачив Катюшу, в ньому збудилося давнє почування до

неї. Як і перше, він не міг не хвилюватися, дивлячись на її білу запаску, не тішитися, чуючи її кроки, її голос, її сміх, не міг без чулості дивитися в її чорні, як терен, вогкі очі, особливе, як вона всміхалася, що більш, не міг не бентежитися, бачучи, як вона при зустрічу з ним червоніла. Він почував, що закохався, та не так, як колись, коли це кохання було для нього тайною й він сам не важився сказати собі, що кохає, й коли вірив, що можна кохати тільки раз — тепер він закохався, знаючи це й радіючи цьому; він знав це більш-менше, хоч і не хотів признатися, у чому полягає це кохання, тай що з нього може вийти.

У Нехлюдові, як у всіх людях були дві людини. Одна — духова, шукала для себе тільки такого щастя, котре було би щастям і для других, і друга — звірина-людина, що побивалася за своїм тільки щастям і для того щастя готова була жертвувати щастям цілого світа. В цей час його божєвілля егоїзму, викликаного в ньому петербурзьким і військовим життям, звірина-людина цілком панувала в ньому, і цілком задушила духову. Та побачивши Катюшу й почувивши наново те, що колись відчувала до неї, духова людина підняла голову і впімнулася за свої права. І в Нехлюдові ці два дні до Великодня без перерви йшла внутрішня боротьба, з якої він ясно не здавав собі справи.

У глибині душі він знав, що йому треба їхати, що нічого тепер залишатися в тіток, знав, що з цього нічого доброго не вийде, та при тому було якось так любо, так мило, що він не доводив цього до своєї свідомости, й лишався.

У суботу в вечір, у переддень Світлого Великодня, пан-отець із діяконом, як казали, насилу преїхавши на саях по калюжах ті три верстві, які ділили церкву від тітчиного двора, приїхали відправити утрєню.

Нехлюдов із тітками і прислугою, раз-по-раз споглядаючи на Катюшу, що стояла у дверях і підносила кадило, був на цілій утрєні, похристувався з пан-отцем і з тітками, і хотів уже йти спати, як ураз почув, що Матрена Павловна, стара покоївка Марії Івановни, вкуні з Катюшею збірається йти до церкви, щоби посвятити колачі й паски. „Поїду й я“ —, подумав він.

Хоч возом, хоч саньми, однаково тяжко було дїбратися до церкви, тому Нехлюдов сказав собі осїдлати верхівця, прозваного „братанок-жеребець“ і замість лягти спати, убрав лискучий мундур із пасованими райтузами, надяг поверх шинелю і на переогодованому, тяжкому старому жеребцеві, який пржав без утаву, поїхав серед пїтьми, по калюжах і снігу, до церкви.

XV.

Ця утрєня лившилася для Нехлюдова на ціле життя одним із найживіщих і найкращих споминів.

Як він серед чорної пїтьми, серед котрої тільки де-не-де білів ясний сніг, чалапаючи по воді, вїхав на цвинтар на жеребцеві, що на вид засвічених довкола церкви каганців стриг вухами — служба вже почалася.

Селяни, пізнавши небожа Марії Івановни, завели його на сухе місце, щоб там ізліз із коня, взяли

коня, прив'язали і провели Нехлюдова до церкви. Церква була набита святочним народом.

Праворуч — селяни: діди в каптанах домашньої роботи, у личаках і чистих, білих онучах, і молоді в нових сукняних каптанах, підперезаних коліровими поясами, у чоботях. Ліворуч — баби в червоних шовкових хустках, плюшових піддювках, із яскраво-червоними рукавами, і синіми, зеленими, червоними, сорокатиими спідницями, у черевиках із підківками. Скромні старенькі баби, в білих хустках і сірих каптанах і в стародавніх поневах, у черевиках або нових ходаках, стояли позаду них; між одними і другими стояла попричепурювана, з помазуваннями головами дівтора. Чоловіки хрестилися й били поклони, потеліпуючи волоссям; жінки, особливо бабусі — вперинися полинялими очима в один образ зі свічками, сильно притискали зложені пальці до хустки на чолі, до рамен, до живота і, шепочучи щось, стоячки перехилялися або падали на коліна. Діти за старими й собі пильно молилися, дивлячись на них. Золотий іконостас цілий горів від свічок, обставлених докола золочених грубих ставників. Панікадило ціле було обставлене свічками, із крилосів розносилися скочні співи добровольців-співаків із рєвучими басами й тонкими дискантами.

Нехлюдов протиснувся наперед. По середині стояла аристократія: поміщик зі жінкою й сином у куртці моряка, становий, телеграфіст, купець у чоботях із халявами, старшина з медаллю і праворуч від амвона, позаду за поміщицею, Матрена Павловна в селезистій, лилесвій сукні і в білім

шалику з лямівкою, і Катюша в білій сукні зі збілочками у стану, з блакитним поясом і червоною стрічкою на чорній голові.

Усе було святочне, врочисте, веселе й чудове: і пан-отець у яснії, сріблистії зі золотими хрестами ризі, і дьякон, і дячки у святочних сріблестих і золотих стихарях, і чепурні добровольці-співаки з вимащеним волоссям, і веселі танешні мельодії святкових пісень, і безнастанне благословення пан-отцями народа трпраменними свічками, прибраними квітками, з окликами, повторюваними раз-по-раз: Христос воскрес! Христос воскрес! Усе було чудове, та найкраща за все була Катюша в білій сукні, блакитному поясочку, з червоною стрічкою на чорній голові і блискучими від захоплення очима.

Нехлюдов чув, що вона бачила його, не обзираючись. Це пізнав він, коли близько неї переходив у віттар. Властиво він не мав їй нічого сказати, та йому хотілося щонебудь забалакати, то він і шепнув:

— Тітка казала, що розговіється після служби божої.

Молода кров, як усе, коли вона було глянула на нього, залила ціле її миле личко й чорні очі; усміхаючись радісно, наївно підіймаючи в гору очі, вона спинила їх на Нехлюдові.

— Я знаю, — сказала вона, усміхнувшись.

В ту мить дячок із мідною пушкою, продираючись проміж народ, минав Катюшу, і невважно торкнув її полою стихаря. Він, очевидячки, з пошани до Нехлюдова обійшов його, і торкнув Катюшу. Та Нехлюдову дивно було, чому цей дячок

не розуміє, що все, що тут, та і скрізь існує на цілому світі — існує тільки для Катюші, що всього можна не цінити, тільки не Катюшу, бо вона — осередок усього. Для неї вилискувало золото іконостаса, горіли всі ці свічки на панікадилі і у свічниках, то для неї були ці радісні співи: „Пасха Господня, радуйтеся людіє.“ І все, що тільки було гарного на світі, усе було для неї. Так гадав Нехлюдов, споглядаючи на її гнучкий стан, на білу сукню зі збілочками, на зосереджено радісне її личко, котре йому казало, що, що співає в його душі, достеменносінько співає і в її душі.

У перерві межі всеночним і службою божою Нехлюдов вийшов із церкви. Народ розступався перед ним і кланявся. Дехто пізнавав його, дехто питав: „чий це?“ У притворі він задержався. Старці обступили його, він роздав дрібняки, які, мав у гаманці, і зійшов зі східців притвора.

Розвиднілося вже настільки, що було видно, але сонце ще не вставало. На могилах довкола церкви посідав народ. Катюша лишилася в церкві, і Нехлюдов спинився, ждучи її.

Народ усе виходив, стукаючи цвяхами чобіт по плитах, сходяв зі східців і розспався по цвинтарі та кладовищі.

Старий-старезний дід, цукорник Марії Івановни, трясиголова, припинив Нехлюдова, похристосувався, і його дружина, бабуся з поморщенням підборіддям під шовковою хусткою, виймила з хустини жовту, шапранову крашанку й подала Нехлюдову. Зараз же підійшов молодий, усміхнений мускулярний селянин у новій піддовці й зеленому чересі.

— Христос воскрес, — промовив він, сміючись очима і, присунувшись до Нехлюдова, дихнув на нього тим особливим мужичим приємним подихом і, лоскотячи його своєю пелехатою борідкою, тричі поцілував його в самі уста своїми твердими, здоровими губами.

У ту ж мить, як Нехлюдов цілувався зі селянином і брав від нього темноцинамонову крашанку, показалася селезиста сукня Матрени Павловни й мпла, чорна голова з червоною стрічкою.

Катюша зараз понад голови прохожих зусдріла його, й він бачив, як її личко засяяло.

Вони вийшли з Матреною Павловною на поріг притвора і пристали, щоб роздати милостиню. Старець, із червоною, загосною болячкою замість носа, підійшов до Катюші. Вона виняла для нього щось із хустинки, подала йому, підійшла до нього без найменшої відрази, що більш, очі її засяли радістю і тричі поцілувалася. І в той час, як вона цілувалася зі старцем, її очі стрінулися з поглядом Нехлюдова. Так наче вона питалася: чи добре вона робить?

„Так, так, люба, все гарно, все чудово, кохаю.“

Вони зійшли по східцях, і він приблизився до неї. Він не хотів христосуватися, а тільки бажалось йому бути близько неї.

— Христос воскрес! — сказала Матрена Павловна, нахилиючи голову й усміхаючись у такому тоні, який казав, що сьогодні всі рівні, і, обтерши губи хустинкою, складеною як мишечка, протягла їх до поцілунку.

— Воістину, — відповів Нехлюдов, цілуючись. Він оглянувся за Катюшею. Вона спалахнула й як стій приблизилася до нього.

— Христос воскрес, Дмитре Івановичу.

— Воістину воскрес, — відповів він. Вони поцілувалися двічі й наче призадумались, чи треба і третій раз цілуватись. І наче порішивши, що треба, поцілувалися в третє й обоє усміхнулися.

— Ви не підете до пан-отця? — спитав Нехлюдов.

— Ні, Дмитре Івановичу, ми тут посидимо, — сказала Катюша, наче після приємної праці, зітхаючи цілими грудьми й заглядаючи йому прямо в вічі чистими, покірними, закоханими, трошечки зизими очима.

В любови між мужчиною й жінкою буває завсіди одна хвилинка, коли ця любов досягає свого зеніту, коли нема в ній свідомости, розсудку, похоті. Такою хвилиною була для Нехлюдова ця ніч Світлого Великодня. Як він тепер згадував Катюшу, то з усіх ментів, ця одна хвилинка за-слонювала йому всі иньші спомини. Чорна, гладка, липкуча голівка, біла сукня зі збірками, що невинно обіймала її стрункий стан і невисокі груди, і той рум'янець, і ті м'які, чорні очі, і в цілім її єстві головні риси: чиста непорочна любов не тільки до нього, — він це знав — а любов до всіх і до всього, не тільки до гарного, що тільки є на світі, але й до того старця, що з ним вона поцілувалася.

Він знав, що в ній була ця любов, бо він її відчував у собі тої ночі, того ранку, і відчував, що в цій любови він зливався з нею в одне.

Ох, як би то все було спинилося на тому почуванні, як це було тої ночі. „Та, уся ця страшна річ скоїлася вже після цієї ночі Світлого Велпкодня!“ — думав він тепер, сидячи під вікном у кімнаті присяжних.

XVI.

Вернувши з церкви, Нехлюдов розговорівся з тітками і для покріплення — привчившись до сього в полку — випив горілки й вина, пішов до своєї кімнати і заразівськи й заснув нероздягнений. Розбудив його стукіт до дверей. По стуку він пізнав, що це була вона. Він піднісся, протягаючись, і протер очі.

— Це ти, Катюше? Ввійдь, — сказав він і встав.

Вона відхилила двері.

— До стола просять, — сказала вона.

Вона була в тій же самій білій сукні, тільки безі стрічки в волоссю. Зірнувши йому в очі, вона проясніла, немов сказала йому незвичайно радісну вістку.

— Я зараз, — відповів він і взяв гребінь, щоби причесати волосся.

Вона якуся хвилину простояла. Він це покмітив і, кинувши гребінь, подався до неї. Та вона в ту ж мить швидко обернулася і пішла своєю звичною легкою і, швидкою ходою смужковим коридором.

„Який же я дурень,“ сказав до себе Нехлюдов, „що я її пустив“.

І бігцем дігнав її в коридорі.

Чого він хотів від неї, він самий не знав. Але йому здавалося, що як вона ввійшла в його кімнату, то йому треба було зробити те, що всі при такій нагоді роблять, а він цього не зробив.

— Катюше, стривай, — сказав він. Вона оглянулась.

— Що таке? — сказала вона і спинилась.

— Ніщо, тільки....

І перемігши себе, не забуваючи, як узагалі роблять у таких випадках усі люди, він обняв Катюшу за стан.

Вона станула й поглянула йому в вічі.

— Не годиться, Дмитре Івановичу, не годиться, — промовила, почервонівши до сліз, і своєю цупкою, сильною рукою відвела його руку, що її обіймала.

Нехлюдов пустив її, і йому стало на миг ніяково, соромно, а навіть гидко перед самим собою. Він повинен був послухати цього почуття, але він не зрозумів, що ця ніяковість і сором — то були власне найкращі почуття в його душі, що пробілися назверх, а навпаки, він погадав собі, що це його недотепність із нього промовляє, що треба робити так, як роблять усі.

Він дігнав її вдруге, знов обняв і поцілував у шию. Цей поцілунок був уже цілком не такий, як тамті два перших поцілунки: один несвідомий за корчем бузка і другий сьогодні вранці в церкві. Цей був страшний, і вона це відчула.

— Що ж це ви робите! — крикнула вона таким голосом, наче він розбив без вороття щось безмежно-цінне, й побігла від нього трухцем.

Він прийшов до їдальні. Прибрані тітки, лікар і сусідка стояли коло закусок. Усе це було звичайне, але в Нехлюдовій душі була буря. Він не розумів нічого з того, що до нього балакали, відповідав не до речі і думав тільки про Катюшу, згадуючи вражіння цього останнього поцілунку, як дігнав її на коридорі. І ні про що иньче не міг він думати. Як вона входила до кімнати, він, не дивлячись на неї, почув цілим своїм єством її прияву, і йому треба було силуватися, щоб не дивитись на неї.

Після обіду він зараз же пішов до своєї кімнати й довго ходив по ній, сильно зворушений, прислухуючись до кожного гамору в домі, чекаючи її кроків. Та звірина-людина, що в ньому жила, не тільки піднесла тепер голову, але взяла під ноги ту духову людину, якою Нехлюдов був за першим своїм приїздом до цього дому, і навіть сьогодні вранці в церкві, і ця страшна людина одна панувала в його душі. Хоч як пильно чатував Нехлюдов на Катюшу, йому не довелося ні на хвилину застукати її сам-на-сам. Мабудь, вона ховалася від нього. Та під вечір якось так випало, що вона мусіла зайти до кімнати, що була зараз біля Нехлюдової. Лікар лишався на ніч, і вона мала постелити постелю для гостя. Почувши її кроки, Нехлюдов тихцем, здержуючи віддих, наче приступаючи до злочину, ввійшов за нею.

Вона засунула обі руки в чисту пішву і тримала ними подушку за кінці; при його вході вона глянула на нього й усміхнулася, але не веселою, радісною усмішкою, як перше, а налякано, жалібно. Ця усмішка наче сказала йому, що те, що він ро-

бить — погань. Він на мить задержався. Тепер іще був час до застанови. Хоч слабо, але все ще відзивався в ньому голос правдивого кохання до неї, голос, що казав йому за неї, за її почування, за її життя. Та другий голос казав: дивись, а то стратиш свою приємність, своє щастя. І цей другий голос заглушив перший. Він твердо підійшов до неї. І страшно, нездержливе звіряче почуття запанувало ним.

Не випускаючи її з обіймів, Нехлюдов посадив її на постелю і, почувуючи, що треба ще щось зробити, сам сів поруч із нею.

— Дмитре Івановичу, голубчику, будь ласка, пустіть мене, — просиплася жалібним голосом. — Матрена Павловна йде! — скрикнула вона нараз і впрвалася. Справді, хтось ізближався до дверей.

— То я прийду до тебе в ночі, — промовив Нехлюдов. — Ти ж сама?

— Що це ви? Ні за що у світі! Не треба, — казали її уста, але ціле її схвильоване, збентежене ество казало що иньче.

Справді Матрена Павловна підійшла до дверей. Вона ввійшла до кімнати з покривалом в руці і, глянувши з докором на Нехлюдова, накинулася сердито на Катюшу, що вона взяла не те покривало.

Нехлюдов мовчки вийшов. Йому не було сором. Він вичитав із обличчя Матрени Павловни, що вона дає йому догану, і знав, що це слушно, знав, що він погано робить, але звіряче почування, яке впринуло на місце давнього почуття щирого кохання до Катюші, заволоділо ним і панувало одне, не

допускаючи иньчих почувань. Він знав тепера, що треба робити, щоб задовольнити почуття, й шукав способу, щоб це зробити.

Цілий вечір він був не свій; то заглядав до тіток, то знов ішов до своєї кімнати й на ганок і думав про одне, як би побачити саму Катюшу; але й вона від нього ховалася, і Матрена Павловна не спускала її з очей.

XVII.

Так минув цілий вечір і надійшла ніч. Лікар пішов спати. Тітки лягали. Нехлюдов знав, що Матрена Павловна тепер у спальні в тіток, і Катюша в дівочій сама. Він знов вийшов на ганок. На подвіррі було темно, вогко, тепло, і скрізь у повітрі залягала та біла мряка, що весною останній сніг ізвідає або розходитьсь від танучого останнього снігу. Від річки, що на сто кроків відсіля плила під кручею, долітав дивний гамір: це крига йшла.

Нехлюдов зійшов із ганку й, чалапаючи по калюжах на зледенілому снігу, підійшов під вікно дівочої. Серце у грудях товклося так, що він чув його; віддих то спинявся, то виривався тяжким зітханням. У дівочій горіла мала лампочка. Катюша сиділа за столом сама й, задумана, дивилася поперед себе. Нехлюдов довго неповорушно поглядав на неї, щоби побачити, що вона робитиме, думаючи, що ніхто на неї не дивиться. Пару хвилин вона сиділа й не рухалась, потім підняла очі, усміхнулася, похитала головою, наче сама собі да-

вала догану, перемінила позу, нагальним рухом склала обі руки на стіл і вперла очі поперед себе.

Він стояв і дивився на неї і мимоволі наслухував і стукоту свого серця і дивного особливого гамору, що долітав від річки. Там, на ріці, у тумані йшла якась безугавна, поквапна робота, і то шипіло щось, то тріщало, то обсипалося, то дзеленькали, гей скло, тонкі пласти льоду.

Він стояв і дивився на задумане втомлене нутрішньою боротьбою Катюшине личко, і йому було жалко її, але дивне диво — цей жаль тільки збільшав його пристрасть.

Він застукав у вікно. Вона, мов від електричної іскри, стрепенулася цілим тілом, і на обличчі пробився переляк. Потім вона зіскочила, підійшла до вікна і притулила лице до шибки. Страх і тоді не кидав її обличчя, як вона, приклавши обі долоні, як шори, над очима — пізнала його. Обличчя її було незвичайно поважне — ніколи він таким його не бачив. Вона всміхнулася аж тоді, як він усміхнувся, всміхнулася тільки, наче покоряючись йому, та в душі її не було усміху, був страх. Він кивнув їй рукою, викликав її надвір. Та вона похитала головою, що не вийде, й від віконця не відходила. Він приклав іще раз обличчя до шибки й хотів її гукнути, щоби вийшла, та в той мент вона відвернулася до дверей, — очевидно, її хтось кликав. Нехлюдов відійшов від вікна. Мряка була така густа, що з віддалі п'ятьох кроків він уже не бачив вікна, а тільки щось чорне, і посередині нього червоне, величезне на око світло лампи. Від річки йшов той самий дивний сопіт, шуркіт, тріск і

брязък льоду. Недалеко із мряки на подвіррі понісся крик півня, на нього відгукнулись ізблизька другі, і здалека зі села почулися один поперед другого крики півнів, що потім зливалися всі в один голос. Зрештою все довкола, крім річки, було тихо-тихо. То співали вже другі півні.

Нехлюдов перейшовся разів зо два взад і вперед за рогом хати і, попадав декілька разів ногою в калюжу, і знов підійшов під віконце дівочої. Лямпа все ще світилася, і Катюша знов сиділа сама коло стола й наче не могла на щось зважитися. Як тільки він підійшов до вікна, вона зараз зиркнула на нього. Він застукав. І, не розбіраючи, хто стукає, вона вибігла як стій із кімнати, і він чув, як відскочили, а потім риннули сінешні двері. Він ждав її вже коло сіней і зараз же мовчки схопив її в обійми. Вона пригорнулася до нього, підняла голівку, і підставила губи до поцілунку. Вони стояли за рогом сіней на підсохлому місці, і його цілого мучила незаспокоєна пристрасть. Нараз знову таксамо скригнули сінешні двері, й почувся сердитий голос Матрени Павловни:

— Катюша!

Вона вирвалася від нього й побігла до кімнати. Він чув, як грюкнула заціпка. І зараз потім усе затихло, червоне око в віконечку згасло, лишилися тільки мряка і гамір на річці.

Нехлюдов підійшов під вікно, нікого не було видно. Він постукав, але ніхто не обізвався. Нехлюдов пішов до себе через парадний ганок, але не заснув. Він роззув чоботи і босий пустився коридором під двері Катюші, поруч із кімнатою Ма-

трени Павловни. Зразу він почув, як Матрена Павловна спокійно хропе, і вже хотів був посту-
кати, як нараз вона закашляла й обернулася на
скрипливій постелі. Він задеревів і постояв так
хвилин із п'ять. Як усе наново затихло і знову
почувся спокійний хроніт, він, стараючись, ступати
на дошки, що не скрипіли, пішов далі й підсту-
пив під самі двері Катюшиної кімнати. Було скрізь
тихо. Вона, очевидячки, не спала, бо не чути
було її віддиху. Але як тільки він шепонув „Катюша!“
— вона скочила, підійшла до дверей і з серцем,
як йому здавалося, почала прохати, щоб ішов
собі геть.

— По якому це! Чи ж можна так? Почують
тітки — казала устами, але ціле її ество казало:
— „я ціла твоя“.

І це тільки розумів Нехлюдов.

— Ну, на хвилинку відчини. Благаю тебе, —
казав він безглузні слова.

Вона занишкла, потім він учув, як по дверях
пересунулась рука, шукаючи заціпки. Заціпка
цокнула, і він шугнув у відчинені двері.

Він схопив її так, як вона була, в жовтій зріб-
ній сорочці, з голими руками, підніс її й поніс.

— Ох! Що це ви! — шептала вона.

Та він, несучи її до себе, не слухав її слів.

— Ох, не треба, пустіть, — казала вона, а сама
пригорталася до нього.

* * *

Як вона, дріжачи, мовчки, нічого не відпо-
відаючи на його слова, відійшла від нього, він

вийшов на ганок, станув і хотів розміркувати над усім, що сталося.

Надворі було вже видніше: долі над рікою тріск, і бряск, і сопіт льоду ще подужчали, і до попереднього гамору долучився ще дзюркіт. Мряка почала потахати, і зпоза її стіни впринув пощерблений місяць і кинув бліде світло на щось чорне і страшне.

„Що це: велике щастя, чи велике нещастя склалося зі мною?“, питав він сам себе... — „Усе так, усі так“, — сказав він до себе й пішов спати.

XVIII.

Другого дня лискучий, веселий Шенбок заїхав по Нехлюдова до тіток і вчарував їх своєю елегантністю, ввічливістю, гумором, гоїністю й любов'ю до Дмитра. Гоїність його, хоч і дуже сподобалася тіткам, але ж він у ній переборщував, і це викликало деякі підозріння. Як прийшли сліпці-старці, він дав їм карбованця, людям на чай роздав 15 карбованців, і як Сізетка, сучка Софії Івановни здерла собі до крови ногу, то він напосівся зробити їй перев'язку й ні хвилини не завагався, а роздер свою батистову обмережану, хустинку (Софія Івановна знала, що такі хустинки платяться не дешовше, як по 15 карбованців) і перев'язав нею ніжку Сізетки. Тітки не бачили ще таких і не знали, що в цього Шенбока 200 тисяч довгів, яких — він це знав — він ніколи не заплатить, отже 25 карбованців більше, чи менше, не робило для нього різниці.

Шенбок пробув тільки один день і на другу ніч відїхав ураз із Нехлюдовим. Вони не могли довше залишатися, бо це вже був останній реченець зголоситися до полку.

В душі Нехлюдова підіймалися й боролися цей останньою, пробутою в тіток днини, коли ще свіжі й живі були спогади ночі, два почуття: одне — палкі, зміслові спомини звірячої любови, котра, що правда, далеко не дала того, що він собі обіцював, і деякого вдоволення, що добився своєї мети; друге почуття, то була свідомість поганого, препоганого вчинку, який треба було направити, і направити не задля неї, але задля себе самого.

У тому стані божевілля егоїзму, в якому він находився, Нехлюдов думав тільки за себе, думав тільки, чи осудять його й як осудять, коли дізнаються, що він їй заподіяв, і через голову йому не проходило, що вона відчуває, і що з нею буде.

Він пізнав, що Шенбок догадується про його відносини до Катюші, і це підхліблювало його самолюбству.

— От бач, як то ти так нагло полюбив тіток, — сказав йому Шенбок, побачивши Катюшу: — що вже тиждень живеш у них. Ну, і я на твоєму місці не покидав би їх. Чудо!

Він тямив ще й це, що хоч і жалко відїжджати, не споглявши до дна чаші любови, та з другого боку виїзд був і необхідний і вигідний тим, що зразу розривав зв'язки, які дальше піддержувати було годі. Він тямив ще й це, що треба їй дати грошей, не через те, що вони їй будуть, може, потрібні, але через те, що так завжди робиться, і його вважали

бя нечесною людиною, коли б він, скорпстувавшись нею, не заплатив їй за це. Він і дав їй грошей стільки, скільки подобало їй його й її становищу.

У день від'їзду, після обіду, він підіждав її в сінях. Вона скипіла, побачивши його, і хотіла було перейти попри нього, вказуючи очима на відчинені двері дівочої, але він задержав її.

— Я хотів попрощатися, — зачав він, мнучи в руці конверту зі сторублевим банкнотом. — Ось я...

Вона здогадалася, нахмурилася, потрясла головою й відіпхнула його руку.

— Ні, візьми, — промимрив він і всунув їй конверту за пазуху. І, наче пошпарившись, він постогнує, й хмуричись, побіг у свою кімнату.

І довго після цього він усе ходив по своїй кімнаті і, скільки разів ізгадував цю сцену, то кривився, і стрибав, і голосно стогнав, немов од фізичного болю.

Ну, що ж робити? Воно так водиться. Так воно було зі Шенбоком і гувернанткою, сам він йому про це розповідав; так було з дядьком Грішею; так було з батьком, як жив на селі, і йому вродився від селянки той незаконний син Мітенка, що ще й досі живий. А як усі так роблять, то, значить, так і треба. Так він заспокоював себе, але заспокоїти себе не міг. Ці спогади пекли йому сумління.

У глибині, в самій глибині душі він знав, що зробив погано, підло, жорстоко, що йому, маючи на тямці цей учинок, не тільки не слід було когонебудь осуджувати, але попросту не можна було людям у вічі дивитись, а не то щоб уважати себе гарною, благородною, великодушною людиною, за

яку він себе вважав. А треба йому було вважати себе таким через це, щоб і на далі бундючно й весело жити. На це була одна тільки рада: не думати про це. Так він і зробив.

Те життя, в яке він увіходив, нові краї, товариші, війна — допомогли йому. І чим даліш, тим більш він забував, і врешті, справді, цілком забув.

Тільки одинокий раз, коли після війни з думкою побачити її заїхав до тіток і дізнався, що Катюші вже немає, що вона незабаром після його від'їзду відійшла від них, щоби родити, що десь там вона привела на світ дитину, і, як казали, зійшла на нінащо — в нього защеміло серце. По часі беручи, то він міг бути батьком дитини, але ж міг ним і не бути. Тітки казали, що вона збавилась, що це була розпусна натура, така ж, як її мати. І цей присуд тіток був для нього приємний, бо так наче виправдовував його. Зразу він гадав було відшукати й її, й дитинку, але опісля, власне через те, що в глибині душі йому було надто боляче й сором думати про це, він не доклав потрібного труду для цього відшукування і ще більш забув про своїй гріх, і перестав думати про нього.

Та ось тепер цей дивний випадок пригадав йому все й домагався від нього признатися, що він немилосерний, жорстокий, підлий, і що це дало йому змогу прожити спокійно тих десять років із таким гріхом на сумлінні. Але йому було ще далеко до того, щоби признатися, і він тепер думав тільки про те, щоби зараз усе не викрилося, і вона сама, або їй оборонець, щоб не розповіли всього й не завдали йому сорому перед усіма.

В такому душевному настрою був Нехлюдов, коли вийшов зі салі розправ до кімнати присяжних. Він сидів під вікном, слухав розмов, які йшли довкола нього й без перестанку курив.

Веселий купець, очевидячки, цілою душею спочував гуляці-купцеві Смелькову.

— Ну, брате, здорово гуляв, по сибірському. І не дурень був, бач, яку красуню собі вишукав.

Старшина міркував, що ціла річ у експертизі. Петро Герасимович жартував із приказчиком-Жидом, і оба сміялися. Нехлюдов на всі запити відповідав одним словом і бажав собі тільки одного, щоб ніхто його не займав.

Як судовий пристав знову попросив присяжних до салі розправ, Нехлюдов почув страх, наче не він ішов судити, а його під суд вели. У глибині душі він чув уже, що він поганець, якому не слід би дивитись людям у вічі, а тимчасом він, по звичці, зі звичайними, самопевними рухами, вийшов на підвищення, сів на своє місце поруч зі старшиною, заклав ногу на ногу і почав гратися ріпсе-пез.

Підсудних також кудись виводили і саме що тільки привели назад.

На салі були нові люде — свідки. Нехлюдов завважив, що Маслова час-від-часу кидала очима, немов не могла відірвати очей від дуже чепурної, в шовках і оксамитах, гладкої жінки, що в високому брилі з довгою стьожкою й елегантним рідкілем на голій по лікоть руці сиділа в першому

ряді перед [кратами. Це, як він опісля дізнався, була свідчиця, хазяйка того закладу, в якому жила Маслова.

Почалися допити свідків: ім'я, віра й т. д. А далі, після запиту сторін, чи хочать, щоби свідків запряжено, чи ні, знову прийшов той самий старенький пан-отець, із трудом перебіраючи ногами, знову поправив золотий хрест на шовкових грудях і з таким самим спокоєм і певністю в тому, що він робить цілком корисну й важну річ, провів присягу свідкам і експертові. По скінченій присязі всіх свідків вивели й лишили одну тільки, власне Кітаєву, хазяйку публичного дому, в якому жила Катюша. Її запитали, що вона знає в цій справі; Кітаєва з лукавою усмішкою, поринаючи головою у брилі при кожній фразі, з німецьким акцентом, докладно і гладко розповіла:

Перше всього до неї приїхав відомий Симон, коридорний із „Мавританії“, щоби взяти дівчину для багатого сибірського купця. Вона післала за Любашею. Незабаром вернулася Любаша враз із купцем. „Купець був уже в екстазі“, — казала, всміхаючися злегка, Кітаєва: — „і в нас далі давай пити і вгощати дівчат. Та що на це не було вже в нього грошей, то він і післав Любашу до себе до своєї кімнати, ту саму Любашу, до котрої він відчув предилекцію“, — сказала вона і глянула на підсудну.

Нехлюдову здавалося, що Маслова при цьому всміхнулася, й ця усмішка впдалася йому гидкою. Дивне, неясне почуття бридоти, змішане зі співчуттям, піднялося в ньому.

— А якої ви думки були про Маслову? — червоніючи, питав несміло кандидат адвокатури, назначений судом на оборонця Маслової.

— Як найліпша, — сказала Кітаєва: — дівчина освічений і шиковна. Він зріс у гарна родина, по французькому вміли читати. Він пив деколи через міра, але ніколи не забувався. Дуже гарний дівчина.

Катюша зиркнула очима на хазяйку, потім нагло глянула на присяжних і вперла очі в Нехлюдова, й обличчя її зробилося поважне й навіть суворе. Одне з тих суворих очей було зизе. Досить довго дивились на нього ці дивні очі, і Нехлюдов, дарма що страх його здійсмав, не міг відірватися від них, від тих зизих очей із лискучими білими білками. Йому пригадалася та страшна ніч, коли йшла крига на ріці й залягала мряка, як над ранком неповний, пощерблений місяць вихилився зпоза хмари і кинув світло на щось чорне і страшне. Ця двох гарних очей, що дивилися на нього, й поуз нього, нагадували йому це щось чорне і страшне.

„Пізнала!“, подумав він. І Нехлюдов, наче скулився, чекаючи удару. Але вона не пізнала. Спокійно зітхнула і знову почала дивитись на голову. Нехлюдов і собі зітхнув. „Ах, коли би швидче“, думав він. І він зазнав подібного чуття, як на полюванні, коли доводилося добивати ранену птицю: і гидко, й жалко, й досадно. Недобита птиця тріпочеться в ловецькій торбі: і осоружно, і жалко, і хочеться чим швидче добити й забити.

Таке помішане почуття пронизувало душу Нехлюдова, коли він слухав, як питали свідків.

А тут, як на перекір, справа затягалася: після переслухання свідків кожного зокрема, і експерта після всіх із великою, як звичайне, повагою ставлених, непотрібних запитів заступника прокуратора й оборонців, голова запропонував присяжним оглянути матеріяльні докази, а саме: величезний перстінь із розеткою з брилянтів, призначений, очевидячки, на якийсь дуже грубий указовий палець, і фільтр, на котрому розсліджувано отрую. Річі ці були запечатані, і на них були сигнатури.

Присяжні вже забиралися розглядати ці речі, як заступник прокуратора знову піднісся з місця й зажадав, щоби перед розглядом матеріяльних доказів прочитати протокол лікарських оглядин трупа.

Голова, що поспішав із розправою як мога швидче, щоби встигнути до своєї Швайцарки, хоча знав, що читання цього протоколу нінащо не придасться, а тільки що наведе нудьгу, й що він спізниться на обід, хоча знав, що заступник прокуратора домагається того тільки через те, що знає, що має на це право, не міг відмовити і сказав, що згоджується. Секретар вибрав протокол і знов, перепутуючи букви *л* і *р* сумним голосом почав читати.

При на зверхних оглядинах виявилося, що:

1) Ріст Ферапонта Смелькова 2 аршини 12 вершків.

— Але бо і здоровило! — стурбовано шепнув Исхлюдову на вухо купець.

2) Вік можна оцінити позверху: так на сорок років.

3) Труп розпухлий.

4) По тілі зеленкуваті сліди, місцями темні плями.

5) Нашкірок на тілі збився міхурцями різної величини, місцями зліз і висить великими клап- тиками.

6) Волосся темноруявсе, густе, при дотику легко відстає віді шкіри.

7) Очі вилізли з ямок і роговиця потьмарилась.

8) З носа, з вух і рота витікає піниста ропова посока, рот напів одчинений.

9) Шиї, можна сказати, не видно зпід розпух- лого обличчя і грудей.

І т. д., і т. д.

На чотирьох сторінках, у двадцять сімох точках, ішов опис усіх подробиць оглядин страшного, величезного, товстого та ще розпухлого, вже в розкладі, трупа купця, що приїхав був до міста погу- ляти. Почуття неясної гидоти, якого зазнав Нехлюдов, тепер при читанні цього опису, ще більше змоглося. Життя Катюші, її ропи, що витікала з носа, і очі, що вилізли з ямок, і його провина супроти неї — все це здавалося йому подібним до себе, зли- лося до купи, окружило його зі всіх боків і при- душило його собою. Як опис іскінчився, голова важко зітхнув і підніс голову в тій думці, що на цьому буде кінець, але секретар почав зараз же читати опис внутрішніх оглядин.

Голова знову спустив голову, підпер її рукою й заплющив очі. Купець, що сидів поруч із Нех-

людовим, насилу здержував сон і час-до-часу хитався; підсудні, таксамо як і жандарми позаду них, сиділи непорушно.

І з внутрішніх оглядин виходило що:

1) Шкіра на черепі легко відділилася від черепних костей, і заливу крові ніде не запримічено.

2) Кости черепа негрубі й неушкоджені.

3) На твердій мізковій плівці видно дві невеличкі пігментовані плями, приблизно на 4 дюйми великі, сама плівка блідо-матового каліру і т. д., і т. д., ще тринадцять точок.

Потім ішли ймена понятих, підпис і висновки лікаря із котрих було видно, що стверджені при секції і записані у протоколі зміни у шлунку почасти і в кишках і нирках дають право сказати з великою дозою ймовірности, що смерть Смєлькова прийшла від отруї, яка дісталася до шлунка враз із вином. Яка саме це отруя, на підставі стверджених змін у шлунку і в кишках — сказати важко; але що вона дісталася туди з вином — цього можна догадуватися, бо у шлунку Смєлькова найдено велику кількість вина.

— Любив, мабуть, випити, — прошептав знову купець, прокинувшись.

Читання протокола тривало з годину, але заступник прокуратора все ще не був задовольнений. Після відчитання протоколу, голова звернувся до нього:

— Я вважаю зайвим читати акти розсліду нутроців.

— Я просив би прочитати цей розслід, — суворо сказав заступник прокуратора, не дивлячись на

голову; він злегка припіднявся, самим голосом даючи пізнати, що він має право домагатися цього читання, що того права не зречеться, й якби йому відмовили — то відмова буде приводом до касації.

Суддя з довгою бородою й добрими, в долину спущеними очима, той, що терпів на катар, почувавши, що ослаб, звернувся до голови:

— І навіщо це читати? Тільки затягають. Ці нові мітли не чистіще, а довше замітають.

Член у золотих окулярах нічого не сказав, похмуро й рішуче дивився поперед себе, не сподіваючись ні від жінки, ні від життя нічого доброго.

Почалося читання акту:

— 188... року, 15. лютого, я, низче підписаний — в припоруки лікарського відділу під № 638. — почав з рішучістю секретар, і підвищив діапазон голосу, наче бажаючи розігнати сон, який усіх придавлював: — у привіт заступника лікарського інспектора, зробив розслід нутрощів:

1) Правого легкого й серця (у шістьфунтовій скляній посудині).

2) Змісту шлунка (у шістьфунтовій скляній посудині).

3) Самого шлунка (у шістьфунтовій скляній посудині).

4) Печінки, селезінки й нирок (у трифунтовій скляній посудині).

5) Кишок (у шістьфунтовій глиняній посудині).

Голова, зпочатку цього читання, нахилився до одного з членів суду, пошептав щось, потому до

другого і, діставши притакливу відповідь, перебив читання на цьому місці.

— Суд вважає зайвим читати акт, — сказав.

Секретар замовк і почав ізбирати папери. Заступник прокуратора, розсерджений, почав щось записувати.

— Панове присяжні судді можуть оглянути матеріяльні докази, — сказав голова.

Старшина і ще деякі з присяжних встали й, не знаючи, що зробити з руками, як ними рухати й як їх держати, підійшли до стола й по черзі оглянули перстінь, склянку і фільтр. Купець навіть примірів перстінь на свій палець.

Ну, й палець був, — сказав він, поклавши його на своє місце назад. — Як здоровий огірок, — додав, любуючись тим образом, який він змалював собі про отроєного купця-козарлюги.

XXI.

Як оглянули матеріяльні докази, голова заявив, що судове слідство закінчене й, без перерви, щоб тільки швидко скараскатися, дав слово обвинувачеві, міркуючи, що він теж людина і теж хоче й курити, й обідати, і що він змилосердиться над ними. Але заступник прокуратора не мав милосердя ні для них, ні для себе. Заступник прокуратора був уже зроду великий дурень; але крім того він мав нещастя скінчити гімназію з золотою медаллю й на університеті дістати нагороду за свою працю про сервітути на основі римського права. Через

те в ньому виробилася самопевність і самовдоволення (це запевняло йому успіх у жінок), і наслідком того він був надзвичайно дурний. Як прийшов до слова, він поволі піднісся з місця, випростував свою граціозну фігуру в шитому мундурі і, поклавши обі руки на пульта, злегка нахилив голову, розглянувся по салі, обминаючи зором підсудних, і почав:

— Справа, яку маєте судити, панове присяжні,— почав він свою приготовану підчас читання протоколів судових оглядин промову, — дуже характеристичний, коли так можна сказати, злочин.

Промова заступника прокуратора повинна була мати, на його думку, громадське значіння, щось як усі славні промови адвокатів, які поробилися славними. Правда, між глядачами було тільки три жінки: швачка, куховарка й сестра Симона, тай один візник, та це ніщо. І ті славні адвокати від такого починали. Заступник прокуратора держався ж такої методи, щоб усе стояти на висоті ситуації, цебто, входити у глиб психологічного значіння злочину й виказувати рани громадянства.

— Ви бачите перед собою, панове присяжні, характеристичний, як можна так сказати, злочин кінця століття; на ньому видно, так сказати, специфічні сліди того страшного явища розкладу, якому підлягають нашими часами ті верстви нашого громадянства, які знаходяться під незвичайно, так сказати, палючими проміннями цього процесу....

Заступник прокуратора говорив дуже довго. Із одного боку, він хотів висловити всі ті мудрощі, які він придумав, з другого боку, і це найважливіше:

хотів, ні на мить не спиняючись, балакати й балакати, щоб його промова лилася без перерви п'ять чвертей години. Тільки раз він зупинився і досить довго ковтав слину, але зараз же якось розмахався, і це припізнення надолужив підбичованою красномовністю. Він говорив то чулим, підслесливим голосом і, переступаючи з ноги на ногу, дивився на присяжних, то тихим, діловим тоном і зазирає у свій зшиток, то сильним доказовим голосом і тоді звертався хоч до глядачів, хоч до присяжних. Тільки на підсудних не зиркнув ні разу, хоч ці всі троє їли його очима. В його промові було все найновіше, що тільки можна було вчуті в його колах і що вважалося і вважається за останнє слово наукової мудрости. Був тут атавізм, і вроджена злочинність, і Льомброзо, і Тард, і еволюція, і боротьба за існування, і гіпнотизм, і сугестія, і Шарко, і декадентизм.

Купець Смільков, по його словам, то був тип спільного, незіпсованого Росіянина з його широкою натурою, котрий через свою довірливість і великодушність упав жертвою цілком розпусних людей, в руки яких дістався.

Симон Картінкін, то атавістичний витвір кріпацтва, заголомшений, без освіти, без принципів, навіть без релігії. Юхима була його любовниця й жертва атавізму. У ній можна було ясно добачити всі признаки здегенерованого ества. Але головною пружиною злочину була Маслова, що представляє явище декадентизму в найнизчих його зразках. „Ця жінка“, — казав заступник прокуратора, не дивлячися на неї — „дістала освіту; ми чули тут

на суді вискази її хазяйки. Вона не тільки вмів читати й писати, вона знає по французькому; вона, сирота, що, ймовірно, носить у собі зароди злочину, зросла в інтелігентній дворянській сім'ї, і могла б була жити з чесною праці; але вона покидає своїх добродіїв, віддається своїм пристрастям і, щоб їх удоволити, йде до дому розпусти й там вирізняється помежи своїми товаришками своєю освітою і, найбільше, як це ви чули, панове присяжні, від її хазяйки, вирізняється розумінням упливати на гостей при помочі таємної сили, яку розсвітлила в нових часах наука, особливо ж школа Шаркота, яка назвала її сугестією. При помочі тої сили вона заволоділа руським багатирем-козарлюгою, добродушним, довірливим Садком-Багатим Гостем,*) і так покористувалася його довіррям, що обікрала Смелькова, а потому немилосерно його строїла.“

— Ну, це вже він, здається, забрехався, — сказав із усміхом голова, нахипляючись до суворого судді.

— Страшний телепень, — сказав суворий суддя.

— Панове присяжні, — промовляв далі заступник прокуратора, граціозно вигинаючи струнким станом. — У ваших руках доля цих людей, але ж і в ваших руках, почасти, доля громадянства, на яке ви впливаєте своїм присудом. Ви вдумайтесь у значіння цього злочину, у небезпеку, яка грозить громадянству від таких патологічних, так сказати, індивідуумів, як ось Маслова, і відгородіть його

*) особа зі старомоск. оповідок, купець із Новгороду.

від зарази, відгородіть неповинні, здорові елменти цього громадянства від зарази а то й загибелі.

І наче під тягаром поваги їх майбутньої постанови заступник прокуратора поволі сів на своє крісло, захоплений, очевидячки, своєю промовою.

Зміст його промови за впіймою квіток красномовности, був такий, що Маслова загіпнотизувала купця, здобула собі його довірря і, приїхавши до його кімнати з ключем по гроші, хотіла все собі сама забрати, але що її впіймали Симон і Юхима, то вона мусіла з ними поділитися. Після цього, щоби затерти сліди свого злочину, вона приїхала з купцем назад до гостинниці і там його отруїла.

Після промови заступника прокуратора піднеслася з адвокатської лави людина середніх літ, у фраку, зі широко впівколо викресним білим накрехмаленим нагруддям і різько виголосив промову в обороні Картінкіна й Бочкової. Це був адвокат, нанятий ними за триста карбованців. Він виправдовував їх обоє і всю провину звалював на Маслоу.

Він цілком збивав її зізнання про те, неначе б Бочкова й Картінкін були з нею разом тоді, як вона брала гроші: власне, казав, що зізнання її, як отруйниці, не можуть заслуговувати на віру. Дві тисячі п'ятьсот карбованців, казав адвокат, могли собі ці чесні, процьовиті люде заробити, адже вони діставали деколи від гостей по три й по п'ять карбованців на день. А гроші купця вкрала Маслова й комунебудь передала на сховок, або, попросту потратила, бо вона була в ненормальному стані. Вона сама отруїла Смелькова.

Через те він прохав присяжних суддів, щоби вони визнали Картінкіна й Бочкову невинними у крадежі грошей; як що б вони й визнали їх винними у крадежі, то без співучасті в отробні й без наміру згори.

Нарешті адвокат просто в вічі заступникові прокуратора заявив, що блискучі міркування пана заступника прокуратора про атавізм роз'яснюють, що правда, наукові питання атавізму, але тут вони ніпричому, бо Бочкова, — донька невідомих батьків.

Заступник прокуратора, наче відгризаючись, записав собі щось на папері і зі зневажливим здивуванням, знизав плечима.

Потім того встав оборонець Маслової й, несміло, загикуючись, виголосив свою промову. Він не відпирив того, що Маслова брала участь у крадежі грошей, а тільки наставляв на тому, що вона не мала гадки отруїти Смелькова а дала порошок тільки на те, щоби він заснув. Він хотів було кинутися на красномовність, зробив огляд того, як Маслову на злу дорогу звів мужчина, якому це обійшлося без кари, і на неї саму впав увесь тягар спільного гріха, але ця екскурсія в обсяг психології йому зовсім не вдалася так, що всім зробилося ніяково. Коли він харамаркав про жорстокість чоловіків і безпорадність жінок, то голова поспішив йому на поміч і завіззав його, щоб він не відбігав від речі.

Після тої промови знов устав заступник прокуратора і взяв ув оборону свої вискази про атавізм супроти першого адвоката. Хоч Бочкова, казав він, дочка невідомих батьків, то правдивість науки

про атавізм нічого на тому не терпить, бо закон атавізму настільки доказаний наукою, що ми не тільки можемо висновувати злочин із атавізму, але й атавізм зі злочину. А щодо гіпотези оборони, мов би то Маслоу звів на злу дорогу якийсь фантастичний (він дуже злосливо вимовив слово: фантастичний) мужчина, то всі дані промовляють власне більш за те, що вона була спокусницею багатьох і багатьох жертв, які перейшли через її руки. Сказавши це, він сів собі з міною переможця.

Потім того дозволено підсудним сказати дещо на свою оборону.

Юхима Бочкова казала ще раз, що вона нічого не знала, ні до чого не прикладала своїх рук, і цілу вину складала на Маслоу. Симон тільки повторив декілька разів:

— Ваша воля, але тільки неповинно, задурно.

А Маслова нічого не сказала. Як голова завізав її, щоби сказала що на свою оборону, вона тільки підняла на нього очі, подивилась на всіх, мов нацькована звірина, і зараз же похнюпилась і заплакала, голосно хлипаючи.

— Вам що? — поспитав купець, що сидів поруч Нехлюдова, коли вчув дивний голос, який нагло видав Нехлюдов. Цей голос — то був здержуваний плач.

Нехлюдов усе ще добре не розумів теперішнього свого становища і приписав слабим своїм нервам ледви здержуваний плач і сльози, що виступили в нього на очі. Він убрав рінсе-нез, щоб їх заховати, потім виняв хустинку й почав обтирати ніс.

Страх перед ганьбою, якою покрився б він, коли б так усі в судовій салі дізналися про його вчинок, заглушав внутрішню працю, що в ньому кипіла. Цей страх у цей перший час був у ньому сильніший, ніж усе иньче.

XXII.

Після останнього слова підсудних і після досить довгих перебалачок сторін щодо форми питань, як їх поставити присяжним, врешті питання поставлено, і голова почав своє резіме.

Заки обговорив суть злочину, він довго пояснював присяжним приємним фамілійним тоном, що грабіж є грабіж, а злодійство є злодійство, що крадіж ізпід замку є крадіж ізпід замку, а крадіж із незапертого місця є крадіж із незапертого місця. При цьому роз'яснюванні він раз-по-раз звертався до Нехлюдова, наче бажав убити йому в голову цю важну справу, щоб він зрозумів її й опісля, зрозумівши, розіклав її своїм товаришам. Потім того, коли, на його думку, присяжні досить уже проїняли ціми правдами, він почав розвивати перед ними другу правду про те, що вбивством звемо такий учинок, від якого наступає смерть людини, і що через те отроєння теж — убивство. І коли й цю правду, на його думку, присяжні схопили, він роз'яснив їм, що коли злодійство й убивство поповнено разом, то тоді на злочин складаються злодійство і вбивство.

Хоч йому самому хотілося чим швидче впо-

ратися, і Швайцарка вже ждала його, він настільки звик до свого заняття, що, почавши балакати, аніжк уже не міг зупинитися й через те навчав присяжних подрібно, що якщо вони побачать, що підсудні винними, то мають право визнати їх винними, коли ж побачать, що вони неповинні, то їх право визнати їх неповинними; якщо побачать, що вони винні в одному, а неповинні у другому, то можуть визнати їх винними в одному, а неповинними у другому. Далі він об'яснив їм іще, що хоча це їх право, то вони повинні його використовувати розумно. Хотів він їм також роз'яснити, що якщо вони на поставлений їм запит дадуть притакливу відповідь, то цією відповіддю визнають усе те, що поставлене в запиті, і що якщо вони не визнають усього, що поставлене в запиті, то повинні вказати те, чого не визнають. Але глянувши на годинник і побачивши, що вже третя без п'ятох хвилин, зараз же поклав собі перейти до викладу самої справи.

— Суть цього злочину така, — почав він і сказав іще раз усе те, що передтим сказав уже був декілька разів і оборонець, і заступник прокуратора, і свідки.

Голова говорив, а з обох боків його судді з глибоко задуманими обличчями слухали його й часвід-часу споглядали на годинник; хоч його промова видалася їм дуже гарною, значить, такою, якою вона повинна бути, але була трохи за довга. Так гадав і заступник прокуратора, і всі судовики, і всі, що були на салі. Голова скінчив резіме.

Гадав би хто, все було сказане. Але голова

ніяк не міг розстатися зі своїм правом балакати, — так йому приємно було вслухуватись у навчальну інтонацію свого голосу — і вважав потрібним сказати ще пару слів про вагу цього права, яке дане присяжним, і про те, як вони важливо й обережно повинні користуватися тим правом, не над'уживати його, про те, що вони складали присягу, що вони — сумління громадянства, і що тайна кімнати нарад повинна бути свята і т. д., і т. д.

Від того часу, як голова почав балакати, Маслова вдвинулася в нього й не зводила з нього очей, наче боячися втратити хоч би одне словечко, а через те Нехлюдов не лякався зустрінутись із її поглядом і без упину на неї дивився. І в його уяві виникало те звичне явище, що давно невидане обличчя милої людини зразу здивує тебе назверхніми перемінами, які склалися за довгий час розлуки, та зпроквола воно знову робиться достеменнісінько таким самим, як було багато-багато літ тому назад, щезають усі переміни що склалися, і перед духовними очима виринає тільки головний вираз виїмкової особи, що ніколи в друге не повертає. Таке ж саме діялося в Нехлюдові.

Так, хоча на ній гарештанський халат, хоч у тілі вона погрубла і груди її розрослися, хоча долішня частина обличчя поширшала, на чолі й на висках виступили зморщкки, попідпухали очі, то це без умовно була та сама Катюша, що на Великдень так не повинно з долини в гору дивилася на нього, на люблену нею людину, своїми закоханими очима, які сміялися від радощів і повного життя.

„І такий дивом-дивний випадок! І треба було, щоби ця справа випала саме на мою сесію, щоб я, не бачивши її ніде, по десятиох роках зустрінув її тут, на лаві підсудних? І чим це все закінчиться? Хай би тільки швидче, ох, коли би швидче!“

Він усе ще не піддавався тому почуттю каяття, яке почало було в ньому прокидатися. Йому здавалося, що це випадковість, яка пройде й життя його не надломить. Він почував себе у становищі того цуцика, що негарно справувався в покоях, і хазяїн схопив його за шию й давай сувати його носом у цю погань, яку він зробив. Цуцик скавулить, преться назад, щоб як найдалі втекти від наслідків свого вчинку й забути за них, але неблагальний хазяїн не випускає його з рук. Так і Нехлюдов почував уже всю погань того, що він наробив, почував і владну руку хазяїна, але все ще не схопив значіння того, що він зробив, не визнавав самого хазяїна. Йому все ще не хотілося йняти віри, що це, що було перед ним, було його діло. Та неблагальна, невидима рука держала його, і він прочував уже, що не викрутиться. Він іще додавав собі духа і, закладав, зі звички, ногу на ногу, недбало грався ріпсе-пез, і в самопевній позі сидів на своєму другому кріслі в першому ряді. А тимчасом, у глибині душі він уже почував цілу жорстокість, підлоту, низоту не тільки свого вчинку, але цілого свого ледачого і оспусного, жорстокого і свавільного життя; і та страшна занавіса, що якимось чудом цілий цей час, цілих цих дванацять років закривала перед ним і його злочин, і все його дальше життя, вже хиталася, і він наприхапці вже заглядав за неї!

Голова скінчив, нарешті, свою промову, граціозним рухом підніс листок, на якому були списані питання, і подав його старшині, що до нього підійшов. Присяжні встали, раді, що можна вийти, і не знаючи, що почати зі своїми руками, наче соромлячись чого, шнурком подалися до кімнати нарад. Як тільки двері за ними зачинилися, підійшов до цих дверей жандарм, виняв із піхеви шаблю, поклав її на плече і став під дверима.

Судді повставали й вийшли. Вивели й підсудних.

Як тільки присяжні найшлися в кімнаті нарад, так передівсім, зараз же, як і перше, добули папіроски й позакурювали. Там у салі розправ було їм ніяково, вони хто більше, хто менше почували фальш свого становища, але як тільки ввійшли до кімнати нарад, як позакурювали папіроски, із них спав тягар примусу, їх фальшиве становище щезло; з почуттям полекші, вони порозміщувались по кімнаті, і зараз пішла жвава розмова.

— Дівчина не винна, вскочила, — сказав добрячий купець: — треба її помилувати.

— Над тим то ми й порадилося, — сказав старій. — Потуряти особистим почуванням не слід.

— Гарне резіме сказав голова, завважив полковник.

— Але ж і гарне! Я мало не заснув.

— Річ у тому, — сказав прикажчик жидівського типу, — що прислуга не могла була нічого знати про гроші, коли б Маслово не була з ними у змові.

— Так що ж, по вашому, вона вкрала? — запитав один із присяжних.

— Ніколи я не повірю, крикнув добродушний купець. — А все це ця червоноока шельма нашкодила.

— Всі вони добрі, — сказав полковник.

— Адже вона каже, що не заходила до кімнати.

— Ну, ну, вірте ви їй! Такому стерву я ніколи з роду віри не дам.

— Та що ви не вірилиб, то ще не значить нічого сказав приказчик.

— Ключ у неї був.

— Та що, що був? — відрубав купець.

— А перстінь?

— Але ж вона розповідала, — закричав знову купець. — Купчисько з характером, а як випив, то й одлунив її. Ну, а потому, відомо, жаль йому зробилося. На, мовляв, не плач. Хлописько ж який: кажуть, вершків дванацять, пудів щось вісім.

— Не в тому річ, — перебив Петро Герасимович: — важне ось що: чи то її підмова, й вона вкрутнула цілу справу, чи прислуга?

— Прислуга сама не могла нічого зробити. У Маслової ключ був.

Така розмова без зв'язи тяглася довго.

— Але дозвольтек, панове, — сказав старший. — Сідаймо за стіл тай порадимося. Будь ласка, — сказав він, сідаючи на головське місце.

— Тій і погань же ці дівки, — сказав приказчик, і на потвердження свого погляду, що винницею у всьому Маслової, розповів, як то

одна така вкрала на бульварі в його товариша годинник.

При тій нагоді полковник почав розповідати ще більш дивовижний випадок крадежі срібного самовара.

— Мої панове, прошу до запитів, — закликав старший, стукаючи олівцем по столі.

Усі замовкли. Запити були такі:

1. Чи винен селянин села Баркова, крапівенського повіту, Симон Картінкін, 33-літній, у тому, що 17. січня, 188*** року в місті N. з наміром грабежі у змові зі спільниками, задумуючи позбавити життя купця Смелькова дав йому в коняку отрую, від чого й наступила смерть Смелькова, і забрав у нього гроша біля дві тисячі карбованців і брилянтовий перстень?

2. Чи у злочині, описаному в першому запиті, винна міщанка Юхима Іванова Бочкова, років 43?

3. Чи винна у злочині, описаному в першому запиті, Катерина Михайлова Маслова, років 27?

4. Коли підсудна Юхимія Бочкова не винна щодо першого запиту, то чи не винна вона в цьому, що 17. січня 188*** року в місті N., як була на послугах у гостинниці „Мавританія“, потайно вкрала 2500 карбованців у постояльника тої ж гостинниці, купця Смелькова, зі запертого чамайдана, який стояв у його кімнаті, і з тою метою відчинила на місці чамайдан принесеним підібраним ключем?

Старший прочитав перший запит.

— Ну, що ж, панове?

На цей запит усі відповіли дуже швидко. Всі згодилися відповісти: „Так, винен“, визнаючи його спільником отроєння і крадежі. Не згодився визнати Картінкіна винним тільки один старий артільщик, але той на всі запити так відповідав, щоби увільнити всіх підсудних.

Старшій гадав, що він не зрозумів чого й об'яснив йому, що Картінкін і Бочкова безумовно винні; але артільщик відповів, що він добре розуміє всю справу, але що все таки ліпше змилюватись. „Ми й самі не без гріха“, — сказав він і до кінця лишився при своїй думці.

На другий запит про Бочкову, відповіли після довгих нарад і пояснень: „невинна“, бо не було ніяких доказів її участі при отроєнні, й на це передувсім бив її адвокат.

Купець, бажаючи виправдати Маслову, стояв на тому, що привідчицею до всього являється Бочкова. Кількох присяжних було тої самої думки; але старшому хотілося бути строго-законним, і він сказав, що немає основи визнати її учасницею отроєння. По довгих перепалках думка старшого перемогла.

На 4. запит про Бочкову відказали: „так, винна“, і коли артільщик наставляв, додали: „але, заслуговує на помилування“.

Третій запит про Маслову викликав завзяту суперечку. Старшій стояв на тому, що вона винна і у справі отроєння і грабежі; купець, із ним полковник, приказчик і артільщик не годилися з ним, всі ж иньчі вагувалися наче; але гадка старшого почала брати верх, найпаче через те, що

всі присяжні потомились і радіше хапалися тої гадки, котра обіцяла швидче поєднати, а через те і звільнити всіх.

Все те, що діялося на слідстві в суді, і те, як Нехлюдов знав Маслоу, давало йому певність, що Маслова неповинна ні в одному, ні в другому закиді, і зпочатку йому видалося, що всі визнають її неповинність. Але коли він побачив, що наслідком недотепної оборони купця, котрому Маслова, очевидно, фізично подобалась із тим він і не думав критися, і наслідком відправ, яку, опираючись на тому, дав йому старший, та перед усім наслідком утоми всіх — рішення почало зхилятися до обвинувачення, він хотів було перечити, але йому страшно було говорити в обороні Маслової: йому здавалося, що зараз усі пізнають його відносини до неї. З другого боку він почував, що на цьому не може справи так полишити, що повинен відізватися в її оборону. Він червонів, то блід, і що тільки хотів почати балакати, як Петро Герасимович, який до цього часу сидів мовчки, роздратований, мабуть, авторитетним тоном старшого, нараз почав перечити йому і говорити те саме, що було в Нехлюдова на думці.

— Дозвольте, — сказав він: — ви кажете, що вона вкрала, бо в неї був ключ; а хибаж не могли після неї дібратися до чамайдану підробленим ключем коридорні слуги?

— А так, а так, — підтакував купець.

— Вона ж не могла взяти грошей через те, що у своїому становищі вона не мала їх куди дівати.

— І я це кажу, — підтвердив купець.

— А власне її приїзд піддав думку слугам украсти гроші, щоби потім усю вину звалити на неї.

Петро Герасимович говорив роздратовано. І ся роздратованість перейшла на старшого, який через те власне незвичайно вперто почав боронити свою цілком противну гадку; але у словах Петра Герасимовича було стільки сили переконання, що більшість ізгодилася з ним, визнала, що Маслова не брала участі у крадіжці грошей і перстень, що перстень їй подаровано. Коли ж зайшла мова про її участь ув отроєнні, то знов гарячий заступник її, купець, сказав, що треба визнати її неповинною, бо те отруєння їй на ніщо не здалося. А старший сказав, що неможливо визнати її неповинною, бо вона сама призналася, що дала порошок.

— Дала, бо думала, що це опіум, — сказав купець.

— Вона й опіумом могла йому заподіяти смерть, — відповів полковник, що любив ув екскурси вдаватися, і почав при тій нагоді розповідати про те, що жінка його шуряка була би отруїлася опіумом і вмерла б була, коли б не те, що близько був лікар, і що в пору пороблено відповідні заходи. Полковник розповідав із такою силою сугестії, самоневно і так ваговито, що в нікого не було сміливости, перебити його. Тільки приказчик, заразившись від промовця, рішився перебити його, щоби розповісти свою історію.

— До того так дехто звикне, — почав він: — що може сорок капель брати, мій родич. . . .

Але полковник не дав перебити себе й далі

балакав про наслідки впливу опіюму на жінку шурика.

— Але, панове, вже п'ята, — сказав один із присяжних.

— Отже як, панове, — звернувся до всіх старший: — визнаємо її винною, але без наміру грабити і що статків не крала? Так, ні?

Петро Герасимович, урадований своєю перемогою, згодився.

— Але заслуговує на помилування, — додав купець.

Всі згодилися. Тільки артільщик наставляв на тому, щоби сказати: „Ні, не винна“.

— Та воно так і виходить, — пояснював старший: — не було гадки грабити, статків не крала, значить, і невинна.

— Хай так, і заслуговує на помилування: значить, що лишиться, решту зчистити, — весело сказав купець.

Усі так потомпились, так закрутилися в су перечках, що нікому не впало на гадку додати до відповіді: — *так, але без наміру позбавити життя.*

Нехлюдов був так ісхвильований, що теж не помітив цього. І в цій формі і внесено відповіді до судової салі.

Рабле пише, що правник до якою прийшли на суд, показавши всякі можливі закони і прочитавши двацять сторінок правничої безглузної латини, запропонував спірним старонам кинути кістки: „пара, чи непара“. Як пара, то позивальник у праві, як непара, то запізваний.

Так було й тут. Цю, а не иньшу постанову прийнято не через те, що всі згодилися на неї, а, по перше через те, що голова, який так довго викладав своє резіме, цим разом забув сказати те, що він завсіди балакав, а власне, що, відповідаючи на запит, вони можуть сказати: так — винна, але без наміру позбавити життя; по друге, через те, що полковник дуже довго й нудно розповідав історію жінки свого шуряка; по третє, через те, що Нехлюдов серед роздратовання не запримітив пропущеного застереження про брак наміру позбавити життя й думав, що застереження „без наміру грабити“ касує обвинувачення; по четверте, через те, що Петра Герасимовича не було в кімнаті підчас перечитування старшім запитів і відповідей — він тоді був вийшов — і — найважливіша річ, через те, що всі потомилися, і всім бажалося чим швидче вирватися ізвідцільа й через те згодитися на ту постанову, котра заповідала швидкий кінець.

Присяжні задзвонили. Жандарм, що з витягнуною шаблею стояв коло дверей, склав шаблю до піхви й відійшов на бік. Судді посідали на свої місця, і присяжні один за одним увійшли до салі.

Старшій із урочистою поставою ніс лісту. Він підійшов до голови й подав йому її. Голова прочитав, видивився, розвів руками і звернувся до товаришів наче за порадою. Голові стало дивно, що присяжні, відповівши на першу умову: „без наміру грабити“ не відповіли другої: „без наміру позбавити життя“. Із постанови присяжних виходило так, що Маслова не крала, не грабила,

а разом із тим отруїла людину без усякої ясної мети.

— Гляньте, яка безглузна ухвала, — сказав він до члена на ліво. — Це ж каторжні роботи, а вона невинна.

— Ну, як невинна, — сказав суворий член.

— Так, по просту, невинна. По мойому, тута треба прикласти статтю 318 (вона каже, що якщо суд найде обвинувачення несправедливим, то має право змінити постанову присяжних).

— Як ви думаєте? — звернувся голова до добрячого судді.

Добряга-суддя не зараз відповів; він глянув на число акту, що лежав перед ним, і додав до себе цифри — на три не ділилися. Він загадав собі, що як були б подільні на три, то він згодиться, і, хоча вони не були подільні, він, у своїй добрячості, згодився.

— Я теж думаю, що слід бп, — сказав він.

— А ви? — запитав голова сердитого члена.

— Я ніяк не годжуся, — відповів він твердо.

— Уже й так усі часописи кричать, що присяжні увільняють злочинців; що ж забалакають, як суд увільнить? Я не згідний аніяк.

Голова поглянув на годинник.

— Шкода, але що його робити? — і подав запити старшому, щоби він їх прочитав.

Усі повставали, і старший, переступаючи з ноги на ногу, відкашельнув і прочитав запити й відповіді.

На обличчях всіх судовиків: секретаря, адвокати, навіть у прокуратора, відбилося здивування.

Підсудні сиділи непорушно, не розуміючи, очевидно, значіння відповідей. Знов усі посідали і голова запитав прокуратора: яку кару він думає накласти на підсудних.

Прокуратор, врадуваний несподіваним успіхом щодо Маслової, приписуючи цей успіх своїй красномовности, понишпорив щось по книжці, підвівся і сказав.

— Симона Картінкіна я думав би покарати на основі статті 1452. і 4. п. 1453 стат. Юхиму Бочкову, на основі статті 1659., і Катерину Маслоу на основі статті 1454.

Всі кари були найтяжчі, які тільки можна було накласти.

— Суд віддалиться, щоби винести постанову, — виголостив голова і встав.

Усі повставали за ним; одні почали виходити, другі проходжувалися по салі — і всі з полегкістю на душі та з приємним почуттям довершеного гарного вчинку.

— А ми, паночку, ганебно прорбехались, — сказав Петро Герасимович, підійшовши до Нехлюдова, котрому старший щось розповідав. — Ми ж її на каторгу загнали.

— Що ви кажете?, — крикнув Нехлюдов, не покмітивши цим разом неприємної фаміліярности вчителя.

— Та так! — відповів він. — Ми в відповіді не подали: „винна, але без наміру позбавити життя“. Мені що тільки казав секретар, прокуратор підтягає до неї п'ятнадцять літ каторги.

— Та так рішили, — докинув старший.

Петро Герасимович почав сперечатися та доказувати, казав що це річ ясна, як не брала грошей, то й не могла мати наміру позбавити життя.

— Та ж я прочитав відповіді, заки ми вийшли, — боронився старшина. — Ніхто не протестував.

— Мене не було тоді в кімнаті, — сказав Петро Герасимович. — Але ж як ви прогавили?

— Я ж не думав, — сказав Нехлюдов.

— Ось і не думали.

— Та це можна направити, — сказав Нехлюдов.

— Ну, ні, — тепер пропало!

Нехлюдов поглянув на підсудних. Вони, ті самі, що їх доля рішалася, все таксамо сиділи непорушно за своїми кратами перед вояками. Маслово чогось усміхалася. І в душі Нехлюдова заворушилося погане почуття. Перше, передбачуючи, що її увільнять, і вона лишиться в місті, він вагався, як віднести до неї; і відносини до неї були важкі. А каторга й Сибір відразу відкидали можливість якихнебудь відносин до неї: недострілена пташечка не перестала би тріпатися в ловецькій торбі й нагадувати про себе.

XXIV.

Здогади Петра Герасимовича справжнілися. Вернувши з кімнати нарад, голова, підніс угору судовий акт і прочитав:

„188... року, 28. квітня, по указу Його Царського Величества, N.... карний відділ окружного суду, силою рішення панів суддів присяжних на основі

3. п. ст. 771, 3. п. ст. 776 і ст. 777 Статута Карного Судов. поступов. постановив селянина Симона Картінкіна 33. років і міщанку Катерину Маслоу 27 років позбавити всіх станових прав, вислати на каторжні роботи, Картінкіна на 8 літ, а Маслоу на 4 роки, з наслідками для обох після 25 ст. Карного Статута.

„Міщанку ж Юхиму Бочкову — 43 років — позбавивши всіх особистих і станових прав і привілеїв, замкнути в тюрму на 3 роки, з наслідками на осн. 49 ст. Карного Статута. Кошти процесу розкласти по рівній частині на засуджених, а на випадок їх неможливості прийняти на рахунок державної каси.

„Матеріальні докази в цій справі продати, перстень віддати, склянки знищити.“

Картінкін стояв, таксамо витягнутий, держачи руки з розставленими пальцями по швам, і рухав лицями. Бочкова видавалася цілком спокійною. Маслоу, почувши присуд, обдалася вогнем.

— Я невинна, — крикнула вона нараз на цілу салю. — Це гріх. Я невинна. Не хотіла, не думала. Правду кажу... Правду...

І, впавши на лавку, вона голосно заридала.

Коли Картінкін і Бочкова вийшли, вона все ще лишилася на місці і плакала так, що жандарм мусів торкнутися її за рукав халата.

— Ні, цього не можна так лишити, — промовив до себе Нехлюдов, цілковито забувши своє погане почуття, і сам не знаючи чому, подався на коридор, щоб іще раз поглянути на неї. У дверях товпилася оживлена громада присяжних і адвокатів, вдоволених закінченням справи, так, що він на

дескілька хвилин спинився у дверях. Коли ж вийшов на коридор, Маслова була вже далеко. Не звертаючи уваги на те, що другі скажуть, він швидким кроком пішов наперед, дігнав і перебіг її, і спинився. Вона вже перестала плакати й тільки уривчасто хлипала, отираючи кінцем хустини почервоніле плямами обличчя, і пройшла повз нього, не оглядаючись. Нехлюдов швидко завернув назад, щоби побачити голову, але голова вже пішов, і Нехлюдов дігнав його аж у передпокою.

— Пане голово, — сказав він, підходячи до нього в ту саму мить, як він уже убрав ясне пальто і брав від придверника паличку зі срібною голівкою, — чи можу я з вами побалакати у справі, що її зараз рішали? Я — присяжний.

— Та, як же, князь Нехлюдов? Дуже приємно, ми з вами здибалися, — сказав голова, стискаючи руку і з задоволенням згадуючи, як гарно й весело він танцював — краще за всіх молодих — того вечора, як зустрівся з Нехлюдовим. — Чим можу служити?

— Зайшло непорозуміння в відповіді щодо Маслової. Вона невинна в отроєнні, а тимчасом її засуджено на каторгу, — похмуро сказав Нехлюдов.

— Суд видав засуд на підставі відповідей, що їх дали ви, — виповів голова, подаючись до вихідних дверей: — хоч відповіді її судові видалися негодящими.

Він згадав, що хотів роз'яснити присяжним те, що їх відповідь: „так — винна“, не заперечуючи наміру вбивства, потверджує вбивство з наміром,

але в поспіху, щоби швидко покінчити справу, не зробив цього.

— Добре, але хиба не можна поправити помилки?

— Привід до касації все знайдеться. Треба звернутися до адвокатів, — сказав голова, трохи на бік убираючи бриля й пробіраючись далі до виходу.

— Але ж це страшно.

— Бачите, Масловій належалося одне з двох, — бажаючи як можна миліше і ввічливіше обійтися з Нехлюдовим, сказав голова і, розділивши залички поверх коміра пальта і взявши Нехлюдова злегка за лікоть, справився до дверей і докпнув: — а ви теж їдете?

— Еге, — сказав Нехлюдов, поквапно одягаючись, і пішов із ним.

Вони вийшли на блискуче сонце, що душу, розвеселяло і зараз мусіли піднести голос, бо страшно по бруках тарахкотіли колеса.

— Становище, прошу вас, дивне, — сказав далі голова, підносячи голос. — Тій Масловій належалося одне з двох: або майже цілком увільнити її, замкнути в тюрму, і до цього можна було вчислити й те, що вона вже відсиділа, навіть тільки гарешт — або каторга: середини не було. Коли б були додали слова: „але без наміру заповідати смерть“, вона була б увільнена.

— Я не можу собі простити, що це пропущено, — сказав Нехлюдов.

— От у цьому ціла річ, — усміхаючись, сказав голова й поглянув на годинник.

Лишалося всього три чверти години до останнього речення, назначеного Клярою.

— Тепер, як хочете, зверніться до адвоката Треба найти привід до касації. Це завжди можна найти. На Дворянську, — гукнув він візникові: — трицять копійок, ніколи більше не плачу.

— Будь ласка, ексцеленціє, сідайте.

— Моє поважання. Як можу чим служити, дім Дворнікова на Дворянській, легко затамити.

І, ввічливо поклонившись, поїхав.

XXV.

Розмова з головою й чисте повітря трохи успокоїли Нехлюдова. Він подумав собі тепер, що в почуттю, яке його мучило, він переборщив наслідком ранку, перебутого серед таких незвичних обставин.

„Звичайно, чудний на диво збіг річей! І необхідно зробити все можливе, щоби полекшити її долю, і зробити це як найшвидче. Зараз такса. Ага, тут у суді треба довідатися, де живе Фаранін або Мікішін“.

Він ізгадав двох відомих адвокатів.

Нехлюдов завернув до суду, здіймив пальто й пішов у гору. В першому таки коридорі він здивав Фараніна. Він спинив його і сказав, що має до нього важну справу. Фаранін знав його з обличчя, чув його ім'я і сказав, що дуже радий зробити все, щоб йому було приємно.

— Хоч я втомився,... але коли не на довго, то скажіть мені вашу справу; ходімо сюди.

І Фаранін увів Нехлюдова до якоїсь кімнати,

здається, кабінету якогось судді. Вони сіли коло стола.

— Отже, в чому річ?

— Насамперед я вас проситиму, — сказав Нехлюдов, — щоби ніхто не знав, що я до цієї справи прикладаю своїх рук.

— Ну, це саме собою розуміється: Отже...

— Я сьогодні був присяжним, і ми засудили невинну жінку на каторжні роботи. Це мене мучить.

Нехлюдов нечаяно для себе почервонів і загнувся на цьому слові.

Фаранін кинув на нього очима, знову спустив їх і слухав далі.

— Отже, — сказав він тільки.

— Засудили невинну, і я бажав би скасувати цей засуд, перенести цілу справу до вищої інстанції.

— До сенату, — поправив Фаранін.

— І я власне прошу вас узятися за цю справу.

Нехлюдов хотів скінчити чим швидче що найважче і тому зараз же додав:

— Нагороду, кошти в цій справі я беру на себе, хай будугь, не знати які, — сказав він, червоніючи.

— Ну, якось погодимось, — сміючися поблажливо з його недосвіду в таких справах, сказав адвокат.

— У чому ж річ?

Нехлюдов розповів.

— Добре, завтра я заберу акти й перегляну їх. А післязавтра, ні, в четвер приїжджайте до мене в шостій годині по відповідь. Добре? Ну, а

тепер підемо, я маю ще тут почерпнути деякі інформації.

Нехлюдов попрашався з адвокатом і вийшов.

Розмова з адвокатом і те, що він уже поробив заходи для оборони Маслової, ще більше заспокоїлп його. Він вийшов на вулицю. Верем'я було чудове. Нехлюдов радісно затягся весняним повітрям. Візники напіралися зі своїми послугами, але він пішов пішки. Цілий рій гадок і споминів про Катюшу й його вчинок супроти неї закрутилися в його голові, і йому стало сумно, і все виявилось в темному світлі. „Ні, це я мушу добре обміркувати опісля“, — сказав він до себе, — „а тепер, навпаки, треба розважити себе від тих прикрпх вражіннь“.

Він згадав про обід у Корчагінпх і поглянув на годинник. Було ще не пізно, ще можна було встигнути на обід. Біля нього дзвонив трамвай. Він пустився бігти і вскочив до середини. На майдані він вискочпв, узяв доброго візника і хвплин через десять був під ганком великого дому Корчагінпх.

XXVI.

— Будь ласка, ясний пане, ждуть, — сказав увічливий, гладкий придверник великого дому Корчагінпх, одчиняючи легенько дубові двері ганку, що ходили на англійських завісах. — Їдять, лишень вас казали просити.

Придверник підійшов до сходів і задзвонив на гору.

— Ще хто? — спитав Нехлюдов, роздягаючись.

— Пан Колосов і Михайло Сергієвич; решта всі свої, — відповів придверник.

Зі сходів виглянув чепурун-лякей, у фраку й білих рукавичках.

— Будь ласка, ясний пане, — сказав він. — Наказали прохати.

Нехлюдов увійшов на сходи, і знайомою, величавою, просторою салею пройшов до ідальні. Тут за столом сиділа ціла сім'я, окрім матері, княгині Софії Василівни, що ніколи не кидала свого кабінету. Перше місце займав старий князь Корчагін, поруч із ним із одного боку доктор, з другого — гість Іван Іванович Колосов, колись губернський маршалок, тепер член управи банку, товариш Корчагіна, ліберал; далі з лівого боку miss Редер, гувернантка малої сестрички Місі, і сама чотиролітня дівчинка; з правого боку напроти — Місіній брат, одинак Корчагінних, гімназист VI. класу, Петя, задля котрого ціла сім'я сиділа в місті, дожидаючи його іспитів, і студент-репетитор; потім того зліва, — Катерина Олексіївна, 40 літня панна, слав'янофілка; напроти — Михайло Сергієвич або Міша Телегін, брат Місі, у перших, на самому ж кінці сиділа сама Місі і біля неї нетикане накриття.

— Ось, і чудово. Сідайте, ми що тільки за рибою, — з мукою й обережно пережовуючи вставленими зубами, промовив старий Корчагін, підіймаючи на Нехлюдова кров'ю накіпелі без видних повік очі. — Степане, — звернувся він із повним ротом до гладкого, маєстатичного буфетчика, вказуючи очима на порожнє накриття. Хоч Нехлюдов

добре знав старого й багато разів бачив його й за обідом, одначе сьогодні якось особливо неприємно вразило його це червоне обличчя зі змісловими губами, якими він цм'якав при їді, й які виставали зза założеної за камізельку серветки, гладка шия, а найбільше — ціла та годована генеральська фігура. Нехлюдов пригадав собі мимоволі, що чував про жорстокість цієї людини, що, Бог знає навіщо — бож він був заможний, зі значінням, і не потребував вислугуватись, — казав людей сікти і навіть вішати, як був начальчиком краю.

— У ту ж мить дадуть, ясний пане, — сказав Степан, дістаючи з заставленого срібними вазамп буфету великий ополонок і даючи знак чепуровні-лякеві з заличками, і зараз же почав з Місі поправляти нетикане накриття, покрите штудерно зложеною, накрохмаленою серветкою з вишитим гербом.

Нехлюдов, стискаючи всім руку, обійшов цілій стіл. Всі, крім старого Корчагіна і пань, при вітанню вставали. І цей обхід довкола стола і стискання рук усім особам, з більшістю котрих він ніколи і словом не перемінився, видалося йому сьогодні особливо неприємним і смішним. Він прохав вибачення за те, що спізнився, й хотів сісти на пусте місце на кінці стола межі Місі й Катериною Олексіївною, але старий Корчагін зажадав, щоби він, коли вже не п'є горілки, закусив таки чимось зі стола, що на ньому були морські раки, кра, сирі й оселедці. Нехлюдов не думав, що він такий голодний; але як почав їсти хліб зі сиром, то не міг спинитися й ласо заїдав.

— Щож, підкопували підвалини? — спитав Колосов, іронічно вживаючи слова назадницького часопису, що виступав проти суду присяжних. — Увільнили винних, засудили невинних, що?

— Підкопували підвалини..., Підкопували підвалини, — повторив, регочучи, князь, який мав не обмежене довірря до розуму й учености свого ліберального товариша і приятеля.

Нехлюдов пустився на нечемність і нічого не відказав Колосову, а, присівшись до зупи, з якої йшла пара, їв далі.

— Дайте ж йому попоїсти, — усміхаючися, сказала Місі, зазначаючи цим заїмеником „йому“ свої близькі відносини до Нехлюдова.

Тимчасом Колосов жваво й голосно розповідав зміст статті проти суду присяжних, що його обурила. Михайло Сергієвич, небіж, підтакував йому й розповів зміст другої статті тої самої часопису.

Місі, як усе — була дуже *distinguée* й гарно — непомітно гарно — убрана.

— Ви мабуть, страшно втомилесь і зголодніли, — сказала вона до Нехлюдова, як він на хвилинку перестав їсти.

— Ні, не дуже. А ви? Їздили на виставу образів? — спитав він.

— Ні, ми відіклали, за те ми були на *lawn-tennis*'і в Саламатових. І, знаєте, містер Крукс, дійсно, чудово грає.

Нехлюдов приїхав до Корчагінних, щоби розважити себе, і завжди в цьому домі бувало йому приємно не тільки тому, що цей гарний тон роскоші впливав приємно на його почування, але задля тої

атмосфери облесливої ласкавості, що його непо-
мітно оточувала. Та сьогодні, дивним дивом, усе в
цьому домі було для нього мерзке — все, починаючи
від придверника, величавих сходів, квітів, лякеїв,
застави стола, і скінчивши на Місі, що видалася
йому сьогодні непринадною й неприродною. Непри-
ємно врожав його той самопевний, ординарний,
ліберальний тон Колосова, неприємна йому була
кабанська, змислова фігура старого Корчагіна,
неприємні були французькі фрази славянофільки
Катерини Олексіївни, неприємний був вираз ніяко-
вості на обличчях гувернантки й репетитора, нез-
вичайно неприємний був заіменник „йому“, що від-
носився до його особи... Нехлюдов усе хптався
у своїх поглядах на Місі. Часом, дивлячись на неї,
наче прижмуреними очима або немов при місячному
сяйві, бачив у ній усе дуже гарне: вона видавалася
йому і свіжою, і гарною, і розумною, і природною....
То знов нараз немов при ясному соняшному світлі,
бачив, не міг не бачити — всіх її недостач. Так
було саме сьогодні. Він добачав на її обличчі
всі зморщкки, знав, бачив, що її волосся позапі-
кане в кучері, бачив гострі її лікті, і, що найважливіше,
бачив широкий ніготь великого пальця, що нага,
дував такий самий ніготь у її батька.

— Дуже нудна гра, — сказав Колосов про
lawn-tennis: — ланта була куди веселіша, як ми
бавилися дітьми.

— Бо ви не знаєте. Це страшно захоплива
гра, — відказала Місі, особливо неприродно вимов-
ляючи слово „страшно“ — як видалося Нехлюдову.

І завелася суперечка, в котрій брали участь

і Михайло Сергієвич, і Катерина Олексіївна. Тільки гувернантка, репетитор і діти мовчали з виразом правдивої нудьги на обличчях.

— Вічно сперечаються! — з голосним реготом сказав старий Корчагін, виймаючи серветку зза хамізельки і, грюкаючи кріслом, котре як стій підхопив лякей, устав від стола. За ним устали і всі інші й підійшли до столика, де стояли полоскачки й налита була тепла вода з парфумою, і, полощучи уста, далі вели нікому нецікаву розмову.

— А що, правда? — звертаючись до Нехлюдова, сказала Місі з надією одержати притакливу відповідь, — правда що в нічому так добре не пробивається характер людини, як у грі? — Вона завважала в обличчі Нехлюдова той з'осереджений враз, який осуджував і якого вона в ньому боялася, і рада була дізнатися, яка цьому причина.

— Сказати правду, не знаю, я ніколи не думав над цим, — відповів Нехлюдов.

— Підете до мамі? — запитала Місі.

— Добре, — сказав він, добуваючи папіроску, таким тонам, що явно зраджував велику неохоту йти до старої княгині.

Місі мовчки підняла до нього запитний зір, і йому стало ніяково. „Приїздити до людей, щоби наганяти на них нудьгу, це дійсно“, подумав Нехлюдов про себе і, стараючись бути ввічливим, висказав свою охоту піти, як тільки княгиня прийме.

— Ходім, ходім, мама буде тішитися. Курити й там можете. І Йван Іванович там.

Хазяйка дому, княгиня Софія Василівна від вісьмох років при гостях лежала, у мережевах і

стьожках, серед оксамитів, позолоти, слонової кости, бронзу, полити і квітів, нікуди не їздила і приймала в себе тільки „своїх приятелів“, цебто, всіх, що по її думці чимнебудь вирізнялися від товпи. Нехлюдов належав до числа тих вибраних, і через те, що він уважався розумною людиною, і що його мати була близькою подругою її сім'ї, і що добре було би, як би Місі за нього віддалася.

Кімната княгині містилася за великою й малою вітальнею.

У великій вітальні Місі, що йшла поперед Нехлюдова, рішуче спинилась і, вхопившись за поруччя золоченого стільчика, зирнула на нього.

Вона мала дуже велику охоту вийти заміж, і Нехлюдов був добра партія. Окрім того, він їй подобався, і вона привикла до думки, що він буде її, не вона буде його, а він її, і вона з несвідомою, але впертою хитрістю — такою, що буває в людей душевно-недужих, — ішла до своєї мети. Тепера розпочала з ним розмову, щоби його спонукати до вибалачки.

— Я бачу, що з вами сьогодні склалося щось, — сказала вона: — що з вами?

Нехлюдов згадав свій зустріч у суді, нахнюпився й почервонів.

— Єге, склалося, — сказав він, не хочючи скрипати правди: — і дивна, незвичайна й важна подія.

— Що таке? Не можете сказати що?

— Тепер ні. Дозвольте не казати. Склалося те, чого я досі на роздумав, як слід, — сказав він і ще гірше почервонів.

— І ви мені не скажете? — м'яз на її обличчі дрігнув, і вона рухнула стільчиком, котрого держалася.

— Ні, не можу, — відповів він, почувуючи, що, відповідаючи їй так, він відповідав собі, — признавав, що з ним дійсно склалося щось дуже важне.

— Ну, то ходім!

Місі потрясла головою, неначе відгоняла від себе непотрібні гадки, й пішла наперед куди швидче, ніж звичайно ходила.

Нехлюдову видалося, що вона неприродно стиснула уста, щоби вдержати сльози. Йому стало ніяково й боляче, що завдав їй смутку, але він знав, що найлекша проява слабости вб'є його, цебто, зв'яже. А сьогодні він цього найбільш боявся. Мовчки підійшов він із нею до кабінету княгині.

XXVII.

Княгиня Софія Василівна скінчила свій обід, дуже делікатний і дуже ситний, котрий вона завсіди зїдала сама одна, щоби ніхто її не бачив при такому непоетичному відбуванню обов'язку. Коло її кушетки стояв столик із кавою, і вона курила пахітоску. Княгиня була худа, висока brunетка, з довгими зубами й великими чорними очима; вона все ще видавала себе за молоду.

Балакали щось погане про її зносини з доктором. Нехлюдов давніше не звертав на це уваги. Тепер одначе, коли побачив біля її крісла доктора з намащеною розділеною бородою, що вилискувалася, йому зробилося страшно гидко.

Поруч із Софією Васи́лівною сидів коло столика на низькому м'якому фотелі Колосов і мішав каву. На столику стояла чарка лікеру.

Місі ввійшла разом із Нехлюдовом до матери, але в кімнаті не залишилася.

— Як мама втомиться й нажене вас, заходьте до мене, — сказала вона, звертаючись до Нехлюдова таким тоном, наче між ними нічого не зайшло, і, весело усміхнувшись, нечутно ступаючи по грубому килимі, вийшла з кімнати.

— Ну, здорові, друже мій, сідайте й розповідайте, — сказала княгиня Софія Васи́лівна зі своєю штучною, фальшивою, цілком подібною до природної, усмішкою, відслонюючи ряд чудових довгих зубів так незвичайно по мистецькому зроблених, що присяг би, що вони правдиві. — Кажуть, що ви приїхали зі суду в дуже лихому настрою. Я міркую, що це дуже важко для людей зі серцем, — вказала вона по французьки.

— Так, це правда, — сказав Нехлюдов: — часто почуваш свою не... почуваш, що не мавш права судити...

— *Comme c'est vrai!* — немов іздивована правдивістю його помітки, скрикнула княгиня, як завсіди штучно підхліблюючи своєму співрозмовникові.

— А, що ж ваш образ, він мене дуже цікавить, — додала вона: — коли б не недуга, я вже давно була б у вас.

— Я цілком закинув його, — сухо відповів Нехлюдов, котрому сьогодні нещирість її похлібства так ясно була в очі, як іскривана нею старість.

Він ніяким чином не міг себе настроїти, щоби бути ввічливим.

— Яка шкода! Ви знаєте, мені сказав сам Рєпін, що в нього безперечний талант, — звертаючись до Колосова, промовила княгиня.

„Як їй не сором так брехати!“ — думав Нехлюдов, насуплюючи брови.

Пересвідчившись, що Нехлюдов чогось не по собі, і що його не можна втягти у приємну й розумну розмову, Софія Василівна звернулася до Колосова з запитом про його думку щодо нової драми таким тоном, неначе би погляд Колосова мав розвіяти всякі сумніви й кожне слово цього погляду мало бути безсмертне. Колосов гудив драму її висловлював із того приводу свої думки про мистецтво. Софія Василівна дивувалася справедливості його поглядів, намагалася брати в оборону автора драми, але зараз таки або подавала, або держалася сердини. Нехлюдов дивився і слухав, але бачив і чув цілком не те, що було перед ним.

Слухаючи то княгиню, то Колосова, Нехлюдов бачив, поперше, що ні їй ні йому немає ніякого діла до драми, що одне одному не цікаве, і що вони балакають тільки задля заспокоєння фізіологічних потреб після їди, щоби поворушити м'язами язика та горла. Подруге, він бачив, що Колосов, випивши горілки, вина, лікеру, був грохи підпитий, не так підпитий, як це буває з селянами, які зрідка п'ють, але як бувають п'яні люде, що звикли до вина. Він не кидався, не балакав дурниць, але був у ненормальному, піднятому настрою, вдоволений собою. Потрете, Нехлюдов бачив, що княгиня

серед розмови неспокійно поглядала на вікно, крізь яке починав доходити до неї скісний соняшний промінь, котрий м'г надто ясно освітлити її старість.

— Як це справедливо, — сказала вона на якусь помітку Колосова й потиснула гудзик у столі біля кушетки.

Саме тоді доктор встав і, як своя людина, вийшов із кімнати, не сказавши ні слова. Княгиня проводила його очима й балакала далі.

— Пилипе, спустіть, будь ласка, цю гардину, — сказала вона до чепуруна-лякея, що ввійшов на голос дзвінка, і вказала очима на гардину вікна.

— Ні, кажіть, що хочете, в ньому є щось містичне, а без містицизму немає поезії, — казала Софія Василівна, сердито стожачи одним чорним оком за рухом лякея, який спускав гардину.

— Містицизм без поезії — забобон, а поезія без містицизму — проза, — додала вона, жалібно всміхаючись і не зводячи очей із лякея, що розпрощував гардину.

— Пилипе, ви не ту гардину: з великого вікна, — з мукою промовила княгиня; їй, мабуть, жалко було себе за ту натугу, яку їй треба було зробити, щоб вимовити ці слова, і зараз же, задля заспокоєння, піднесла до уст рукою, покритою перстнями, ароматичну пахитоску, з якої виходив дим.

Грудистий, мускулистий чепурун Пилип злегка вклонився, немов просив вибачення, і, м'яко ступаючи по килимі сильними ногами з видимими жижками, покійно й мовчки підійшов до другого вікна й, пильно дивлячись на княгиню, почав так розпрощувати гардину, щоби ні один промінчик

не смів на неї падати. Але й ця робота не вдоволила Софії Василівни, і вона знов ізнеможена мусіла перервати свою бесіду про містицизм і поправити нетямущого Пилипа, що без милосердя турбував її. На мить спалахнув ув очах Пилипа вогник.

— Чорт тебе знає, чого тобі треба, десть, певне, сказав до себе Пилип, — погадав собі Нехлюдов, стежачи за цією забавкою. Але чепурун і силач Пилип зараз же заховав свій рух нетерплячки і спокійно почав робити те, що наказувала йому знеможена, безсильна, ціла фальшива княгиня Софія Василівна.

— Не можна заперечити, що багато правди в теорії Дарвіна, — казав, вернувшись, Колосов, що розвалився на низькому фотелі й сонливими очима дивився на княгиню, — але він переходить межі, от що!

— А ви вірите в атавізм? — спитала Нехлюдова княгиня, яку прибивала його мовчанка.

— В атавізм? — спитав Нехлюдов. — Ні, не вірю, — сказав він, потонувши саме тоді цілим своїм еством у тих дивних образах, що чомусь втиснулися до його уяви. Поруч зі сильним, гарним Пилипом, котрого він вимріяв собі моделем для артиста, він уявив собі голого Колосова, з його живо- том як кавун, голомозого, з тонкими мов патпки ру- ками. Таксамо невиразно в'являлись йому закриті тепер шовком і оксамитом плечі Софії Василівни; він старався їх уявити собі такими, якими вони повинні бути в дійсности: але це в'явління було надто страшне, і він попилнувався прогнати його геть.

Княгиня змірила його очима.

— Правда, вас Місі жде, — промовила вона. — Зайдіть до неї, вона хотіла вам заграти нову річ Гріга... Дуже цікаво...

„Не хотіла вона нічого грати. Все це задля чогось вона та бреше“, погадав собі Нехлюдов, устаючи і стискаючи прозору, худорляву, покриту перстнями, руку Софії Василівни.

У вітальні зустрінула його Катерина Олексіївна й зараз зацокотіла:

— Знаєте, я бачу, що вас обов'язки присяжного пригноблюють, — сказала вона, як завсіди по французькому.

— Єге, вибачте мені, я сьогодні не свій і не маю права наганяти на других нудьгу, — відповів Нехлюдов.

— Чому ви не свій?

— Дозвольте мені не казати чому, — сказав він, шукаючи свого бриля.

— А тямите, як ви казали, що все треба казати правду, і, як ви тоді всім нам немилосерно казали правду в вічі? Чому ж тепер ви не хочете сказати? Пам'ятаєш, Місі? — звернувшись до Місі, що ввійшла до них, промовила Катерина Олексіївна.

— Тому, що це була забава, — відповів Нехлюдов поважно. — При забаві можна, а в дійсності ми такі погані, а власне, я такий поганець, щє, принаймні, я правди казати не можу.

— Не поправляйтесь, а скажіть краще, черевіщо ми такі погані, — сказала Катерина Олексіївна, граючися словами, немов не помічуючи серйозності Нехлюдова.

— Немає нічого гірш, як сказати собі, що я не свій, мовила Місі. — Я про себе так ніколи не кажу, й через те я завсіди й весела. Що ж, зайдімо до мене. Ми постараємося розігнати ваш mauvaise humeur*).

Нехлюдов мав почуття, подібне до того, яке повинен мати кінь, коли його гладять, щоб натягти вуздечку й повести запрягати. А йому сьогодні більш, ніж коли, неміло було тягти. Він перепросив, що йому треба до дому, й почав прощатися. Місі довше, ніж звичайно, держала його руку.

— Майте на увазі, що те, що для вас важне, важне і для ваших приятелів, — сказала вона. — Завтра приїдете?

— Навряд. — сказав Нехлюдов і, почувавши сором, не знати, чи за себе, чи за неї, почервонів і поквапом виїшов.

— Що це таке? Comme cela m'intrigue, казала Катерина Олексіївна, після відходу Нехлюдова. — Я конче провідаю. Якась affaire d'amour propre: il est très susceptible notre cher**)

„Plutôt une affaire d'amour sale***)“ — хотіла сказати, але не сказала Місі, двялячись поперед себе цілко пнъшим, потахлим обличчям, не таким, яким балакала з Нехлюдовим; та вона не сказала навіть Катерині Олексіївні цього двозначника поганого тону й додала тільки:

— У всіх нас бувають погані й гарні дні.

*) Кепський гумор.

***) Це справа власної любови: дуже дражливей наш коханій Мітя.

***) Власне справа брудної любови.

„Хиба ж і цей обдурить?“, подумала вона. — „Після всього, що сталося, це було б не гарно з його боку“.

Коли б Місі довелося пояснити, що вона розуміє під словами: „після всього, що сталося“, вона не могла би сказати нічого ясного, а тимчасом вона достеменно знала, що він їй не тільки подав надію, але сливе що дав обіцянку. Все це були не ясні слова, а погляди, усміхи, натяки, недоговорювання. Але вона все таки вважала його своїм, і їй важко було подумати, що він міг би її кинути.

XXVIII.

„Сором і гидота, гидота й сором“, думав, тимчасом, Нехлюдов, пішки вертаючи до дому знайомими вулицями. Тяжке почуття, що переймало його від розмови Місі, не кидало його. Він почував, що формально, коли можна так сказати, він був перед нею у праві, він же їй нічого такого не сказав, що зв'язувало б його, не сватався до неї; але в дійсності, він почував, що зв'язав себе з нею, робив їй надію, а тимчасом сьогодні цілим своїм еством відчув, що не може з нею женитися. „Сором і гидота, гидота й сором“, казав він раз-по-разу, згадуючи не тільки відносини свої до Місі, але все. „Усе гидота, усе сором“, казав до себе, входячи на ганок свого дому.

— Вечеряти не буду, — сказав він Корнієві, що ввійшов за ним до їдальні, де було приготоване накриття й чай. — Ви йдіть собі!

— Слухаю, — сказав Корній, але лишився й

почав збирати зі стола. Нехлюдов дивився на Корнія й почував до нього злість. Йому хотілося, щоб усі лишили його у спокою, а тимчасом здавалося, що всі немов навмисне, наперекір в'яжуть до нього. Коли Корній забрався з накриттям, Нехлюдов підійшов до самовара, щоби заспати чай, але, почувши кроки Аграфени Петровни, прожогом, щоб її не бачити, вийшов до вітальні й зачинив за собою двері. У цій кімнаті, у вітальні, три місяці тому назад умерла його мати. Тепер, увійшовши до цієї кімнати, освіченої двома лампами з рефлєкторами, — одним коло портрету його батька, другим коло портрета матері — він згадав свої останні відносини до матері, і вони видалися йому неприродними й гидкими. І це було соромне й гидке. Він згадав, як ув останні часи її недуги він попросту бажав собі її смерті. Він казав собі, що бажав цього тільки на те, щоби вона увільнилась від мук, але в дійсности він хотів цього, щоби самого себе увільнити від виду її мук.

Бажаючи викликати в собі гарний спомин про неї, він поглянув на її портрет, за 5000 карбованців, змальований визначним малярем. Вона була змальована в чорній оксамитовій сукні, з відслоненими грудьми. Здається, мистець пвєсвятив тій роботі дуже багато праці, бо на причуд гарно були змальовані самі груди, грудний місток і сліпучі своєю красою плечі й шия. Але це все було вже цілком соромне й гидке. Щось обридливе та богозневажливе було в цьому малюнку матері в виді напівголої красуні, тим більш обридливе, що в тій самій кімнаті, три місяці тому назад лежала та сама

жінка, зісохла, як мумія, і однаково наповняла не тільки цілу кімнату, а й цілий дім, важким сопухом, котрого ніяким чином не можна було усунути. Нехлюдову видалося, що він і тепер чує той самий сопух. І він згадав, як день перед смертю мати взяла його сильну, білу руку своєю худорлявою ручкою, що вже чорніла, і промовила: „Не гуди мене, Мітю, якщо я не зробила того, що повинна була зробити“, і на згаслих від мук очах показалися сльози. „Яка гидота“, сказав іще раз Нехлюдов, поглянувши на напівголу жінку з пишними мармуровими плечима й руками і з переможною усмішкою. Голі груди на портреті нагадали йому другу молоду жінку, що він її бачив цими днями теж напівголою. Це була Місі, що придумала притичину запрохати його до себе, щоби показати себе йому в бальній сукні, в якій вона їхала на баль. Він із відразою згадав чудові її плечі й руки. І цей грубий товариш-батько — зі своїм минулим, зі своєю жорстокістю; і ця сумнівної репутації *bel esprit* — мати. Все це було обридливе і вкупі з тим соромно. Сором і гидота, гидота й сором.

„Ні, ні, — думав він — увільнитися треба; увільнитися від усіх тих фальшивих відносин і з Корчагіними, і з Марією Василівною, і зі спадщиною, і зі всім цим... Так, вільно відітхнути. Виїхати за кордон — до Риму, зайнятися своїм образом“. Він ізгадав свої сумніви щодо свого таланту... „Е, ну, та однаково, попросту вільно відітхнути... Насамперед до Константинополя, потому до Риму, щоби тільки позбутися ролі присяжного судді. І владити цю справу з адвокатом“.

І нараз у його уяві незвичайно живо виринула гарештантка з чорними, зизими очима. А як вона заридала при останньому слові підсудних! Він прожогом зім'яв докурену папіроску, згасив її в попільничці, закурив другу, і почав ходити по кімнаті туди й назад. І почали виринати в його уяві, одна по другій, хвилини, котрі він із нею перебув. Згадав останнє побачення з нею, ту звірячу пристрась, що ним в той час заволоділа й те розчарування, що роздирало його груди коли пристрась була заспокоєна. Згадав білу сукню з блакитною стьожкою, згадав утрєню. „Адже я любив її, щиро любив гарною, чистою любов'ю цієї ночі, любив її ще перше, та ще як любив тоді, коли вперше заїхав до тіток і писав свою розвідку...“ І він уявив себе таким, яким був тоді. На нього дихнуло цією свіжістю, молодістю, повним життям, і йому зробилося до болю сумно.

Ріжниця між ним, яким він був тоді й яким був тепера, — була величезна; вона була така сама, коли не більша, ніж ріжниця між Катюшею в церкві й тою проституткою, що пиячила з купцем, і що її сьогодні рано судили. Тоді він був бад'яра, вільна людина, перед котрою розкривалися безмежні можливості, — тепера він чув себе зі всіх боків зловлєним у сітях дурного, пустого, безвартного, нікчемного життя, з котрих не бачив ніякого виходу, що більш, котрих навіть, у значній мірі, не бажав собі й виходити. Він ізгадав, як колись чванився своєю правдивістю, як колись собі ставив за принцип казати завсїди правду і, дійсно, був правдивий, і як тепер увесь потонує у брехні, в

найстрашнішій брехні, у брехні, що її люде довкола нього визнають за правду. І не було з тої брехні ніякого виходу для нього — принаймні, він не бачив його. І він застряг у ній, звик до неї, любувався нею.

Як порвати з Марією Василівною, з її чоловіком так, щоб не було ніяково дивитися в очі йому дітям? Як без брехні розплутати відносини з Місі? Як вирватися зі суперечности між визнанням незаконности земельної власности й володінням спадщиною по матері? Як затерти свій гріх перед Катюшею? Так же цього лишати не слід. „Не слід кинути жінку, котру я любов, і вдоволитися тим, що я заплачу гроші адвокатові й вирятую її від каторги, якої вона не заслуговує. Затерти провину грішми так, як я тоді думав, що зробив, як слід, давши їй гроші!“

— Він ізгадав ту хвилину, коли, дігнавши її на коридорі, всунув їй гроші і втік від неї. „Ах, ці гроші!“ з жахом і огидою, такою самою, як і тоді, згадав він ту хвилину. „Ах, ах! яка гадота!“ таксамо, як і тоді, сказав він на голос. „Тільки ледащо, паскуда міг це зробити! І той ледащо, той паскуда — це я!“ сказав він на голос! „Та невже я дійсно (він трохи пристанув), невже я дійсно, невже я справді ледащо? А хто ж?“ — відповів він собі. — „Та хіба це одне?“ — докоряв він собі далі. — „Хіба це не гидота, не низота твої відносини до Марії Василівни й її чоловіка? І твоє відношення до маєтку? Під приличиною, що гроші від матері, користуватися багатством, котре вважаєш незаконним? І ціле твоє байдикування, твоє ціле погане життя? І корона

всього — твій учинок із Катюшею? Ледащо, паскуда! Вони (люде) хай собі мене пишуть, як хочуть, їх я можу обдурити, та себе самого не обдуриш!“

І він нараз зрозумів, що та ціла відраза, що він її почував останніми часами до людей і найпаче сьогодні, і до князя, і до Софії Василівни, і до Місі, і до Корнія — це була відраза до самого себе. І дивне диво, в тому почуттю визнання своєї підлоти був якийсь біль, і вкупі з тим і радість і заспокоєння.

З Нехлюдовим раз уже траплялося в житті те, що він називав „чищенням душі“. Цим словом він називав такий душевний стан, при котрому він, нараз, після довшого пинколи часу, пізнавши загаєння, а деколи й зупини у нутрішньому життю, брався вичищувати все те сміття, що накопичилося в його душі й було причиною цього зупину.

Усе після таких прокидів Нехлюдов укладав собі правила, яких думав уже на все держатися: писав дневник і починав жити новим життям, котрого не думав уже кидати — *turning a new leaf*, — як він казав собі. Але за кожним разом примани світа ловили його, і він, сам цього не помічаючи, знову падав, і часто низче, ніж перше.

Так він очищувався й падав кілька раз; таке з ним було перший раз, як він приїхав на літо до тіток. Це був найживіщий, захватний прокид. І наслідки його тяглися доволі довго. Потім того був такий самий прокид тоді, коли він кинув штатську службу й, бажаючи посвятити своє життя, вступив підчас війни до війська. Але тут засмічення зчинилося дуже швидко. Оісля ж був прокид,

коли пішов у відставку і, виїхавши за кордон, почав займатися малярством.

Від тої пори й до сьогодні пройшла довга періода без чищення, і через те він ніколи ще не доходив до такого засмічення, до такого розбрату межи тим, чого вимагало його сумління, й тим життям, яким він жив, і він ізжахнувся, побачивши цю відстань.

Відстань ця була така велика, засмічення таке сильне, що першої хвилини він утратив надію на можливість очищення. „Адже вже пробував удосконалюватися й бути ліпшим, і ніщо з того не вийшло“, — казав у його душі голос спокусника — „на віщо ж іще раз пробувати? Не ти один, а всі такі, таке життя“, казав той голос. Але те вільне, духове ество, що одиноке правдиве, одиноке могутнє, одиноке вічне, вже прокинулося в Нехлюдові і він не міг не повірити йому. Хоч яка велика була розстань межи тим, що він був, і тим, чим хотів бути, — для духового ества, що прокинулося, все являлося можливим.

„Розшматкую ту брехню, що мене зв'язує, нехай би мене це не знати що коштує, усе й усім скажу правду і зроблю правду,“ — рішуче, на голос промовив він до себе. — „Скажу Місі правду, що я розпусник і не можу з нею женитися, і тільки надурно баламутив її; скажу Марії Василівні (жінці маршалка), — зрештою, їй нема що говорити, скажу її чоловікові, що я ледащо, дурив його; зі спадщиною розпоряджуся так, щоби вийшла правда наверх. Скажу їй, Катюші, що я, ледащо я завинив перед нею й робитиму все, що можливе,

щоби її долі принести помекшу. Так, побачу її і проситиму її вибачити мені. Так, проситиму вибачення, як діти просять”.

Він пристанув.

— Коли буде треба, одружуся з нею.

Він іспинився, склав руки перед собою, як це робив, коли був маленький, підняв очі догори і промовив, звертаючись до когось там:

— Господи, поможи мені, навчи мене, прийди й оселися в мені, й очисти мене від усякої погані!

Він молився, благав Бога допомогти йому, очистити його, а тимчасом те, чого він просив, вже сповнилося. Бог, що проживав у ньому, прокпнувся в його свідомості. Він почув себе ним і через те почув не тільки волю, бадьорість і радість життя, але почув повну могутність добра. Усе, все, що найкраще, що тільки могла зробити людина, він почував себе тепера здатним ізробити.

На очах у нього були при тих словах сльози: і добрі й лихі сльози; добрі сльози радості, проливаючись в ньому духового життя, котре всі ці роки спало в ньому, і лихі через те, що це були сльози розжалоблення над самим собою, над своєю чеснотою.

Йому стало душно. Він підійшов до вікна її відчинив його. Вікно виходило в сад. Була місячна тиха свіжа ніч: на вулиці протарахкотіли колеса, і потім того все затихло. Тут же під вікном стелилася тінь сучків безлистої високої тополі, всі її розсохи видно було на піску вчищеного подвір'я. На ліво була, освічена світлом місяця, біла кривля повітки. Попереду поперепліталосся галуззя дерев, злоза них чорніла тінь тина. Нехлюдов дивився на освічений

місяцем сад, і кривлю, і на тінь тополі, слухав і вхлипував жпвотворне, свіже повітря.

„Як гарно, як гарно, Боже мій, як гарно!“ казав він, сповідаючися з того, що діялося в його душі.

XXIX.

Маслова повернула до своєї келії що тільки в 6. годині в вечорі. Вона була втомлена, у ногах давався відчувати біль, бо не звикла була бити ногами п'ятнацять верст по камінню, та ще прибывав її несподівано суворій засуд, і голод дошкулював.

Коли, ще в часі одної перерви, сторожі смашно заїдали біля неї хліб і яйця на твердо, до її рота почала набігати слина, й вона почула голод, але попросити в них уважала для себе принизливим. Як же після цього минуло ще три години, то вже їй їсти не хотілося, і вона почувала тільки слабість. В такому стані вона вчула несподіваний засуд. В перший мент вона подумала, що їй прочулося, не могла зпочатку няти віри тому, що чула, не могла сполучити себе з тямкою каторжної. Але, побачивши спокійні, ділові лица суддів, присяжних, що прийняли ту звістку, як щось цілком природне, вона обрушилась і закричала на цілу саю, що вона невинна. Побачивши теж, що й її крик прийнято як щось природне, сподіване, щось таке, що не могло справи змінити, вона заридала, почувавши, що мусять піддатися тій жорстокій несправедливості, котру поповнено над нею й котра її здивувала. Дивувало її переді всім те, що так

жорстоко засудили її чоловіки, — молоді, не старі чоловіки, ті самі, котрі завсіди дивилися на неї таким ласкавим оком. Одного — заступника прокуратора, — вона видала цілком у иньшому настрою. В той час, як вона сиділа в арештанській, чекаючи суду, і в перервах засідання, вона бачила, як ці чоловіки, прикидаючись, що йдуть за иньчою справою, йшли повз двері або входили до кімнати тільки на те, щоб оглянути її. І нараз ті самі чоловіки, не знати чому, засудили її на каторгу, хоч вона невинна була в тому, в чім її обвинувачували. Вона плакала, але потім уцухла і в стані цілковитого отупіння сиділа в арештанській, чекаючи, щоб її відвели од тюрми. Їй забагалося тепер тільки одного: закурити. В такому стані застали її Бочкова й Картінкін, котрих після засуду ввели до тої самої кімнати. Бочкова зараз таки почала лягти Маслоу й називати її каторжною.

— Що, піймала облизня? Відбрехала? Не викрутилась, падлюко! Що заслужила, те й маєш? Пострівай же, на каторзі кинеш хверцювати!

Маслова сиділа, засунувши руки в рукави халата, і, похнюпившись, непорушно дивилась два кроки поперед себе, на затоптану підлогу, і тільки казала:

— Не чіпаю я вас, лишіть і ви мене! Я ж вас не зачіпаю, — сказала вона кілька раз по раз, потім цілком замовкла. Прочуняла трохи аж тоді, як Бочкову й Картінкіна відвели, і ввійшов сторож, що приніс їй три карбованці грошей.

— Ти Маслова? — спитав він. — Ось тобі паня передала, — сказав він, подаючи їй гроші.

— Яка паня?

— Бери, коли дають, ще в розмову з вами вдавайся!

Ці гроші передала їй Кітаєва. Виходячи зі суду, вона звернулася до судового пристава з запитом, чи може передати декілька грошей Масловій. Судовий пристав сказав, що можна. Одержавши дозвіл, вона здіймила замшеву рукавичку, з трема гудзиками, з пухкої білої руки, вийняла зі задних фалдів шовкої спідниці модний гаманець і, вибравши з досить великого числа купонів, що тільки відрізаних від білетів, зароблених нею, один — на 2 карб. 50 коп. — і додавши до нього два двогривеники й іще гривеник, передала ці гроші приставові. Пристав гукнув сторожа і при жертівничці передав ті гроші сторожеві.

— Будь ласка, передайте поправді, — сказала Кареліна Альбертовна сторожеві.

Сторож образився за це недовір'я й через те так грубо обійшовся з Масловою.

Маслова втішлася грошима через те, що вони давали їй те, чого одного вона тепер бажала.

„Аби лишень дістати папіросів і закурити“, думала вона, і всі думки її скупчилися на тому бажанні закурити. Їй так хотілося курити, що вона ласо вхлипувала повітря, коли в ньому чувся запах тютюнового диму, що втискався на коридор із дверей кабінету. Але їй довелося довго ще чекати, бо секретар, що мав її пустити, забувши про підсудних, занявся з одним із адвокатів розмовою і навіть суперечкою про заказану статтю.

Нарешті, в п'ятій годині її пустили, і конвойні — Нижегородець і Чуваш — вивели її зі суду задніми дверима. Ще в снігах вона дала їм 20 копійок із проською купити їй два калачі й папіросів. Чуваш зареготався, узяв гроші і сказав: „Добре, купаємо“, — і дійсно, чесно купив і папіросів і калачів, і віддав решту. По дорозі курити не можна було, і Маслова з тим самим незадовольненим бажанням куріння підійшла до в'язниці. В той час, коли її привели до дверей, зі залізниці приведено до сотки гарештантів. У переході вона зіткнулася з ними.

Арештанти — бородаті, голені, старі, молоді, Росіяни, чужородці, деякі з оголеними півголовами, бряскаючи ніжними заковами, сповнили сіни плюскою, тупотом, криком і гострим запахом поту. Арештанти, йдучи поуз Маслову, всі обзирали її, і деякі підходили до неї й зачіпали її.

— Ей, дівка, гарна, — казав один.

— Тіточці моє поважання, — казав другий, підморгуючи очима. Один чорний, з виголоною синьою потилицею і вусами на виголенім обличчі, плутаючись у заковах та бренкочучи ними, підскочив до неї й обняв її.

— Не пізнала, серденько? Доволі пишатись! — крикнув він, вишкірюючи зуби й блискаючи очима, коли вона відіпхнула його.

— Ти що, паскудо, робиш? — крикнув із заду заступник начальника.

Арештанти цілий скулилися і прожогом одскочив. А заступник напався на Маслову.

— Ти чого тут?

Маслова хотіла сказати, що її привели зі суду, але вона так утомилась, що лінувалася балакати.

— Зі суду, ваше благородіє, — сказав старший конвойний, виступаючи наперед і прикладаючи руку до шапки.

— То й передай старшому! А це що за нелад!

— Слухаю, ваше благородіє!

— Соколов! Прийняти, — гукнув заступник.

Старший підійшов і сердито штовхнув Маслову у плече. Потім, кивнувши їй головою, повів її на коридор жіночого відділу. Там цілу її облапали, обтрусили її, не найшовши нічого (папіроси були сховані вкालачі), впустили до тої самої келії, звідки вона вийшла вранці.

XXX.

Келія, в якій сиділа Маслова, була довга кімната, 9 аршин уздовж і 7 уширш. В ній містилися два вікна, і били в очі облуплена піч і піл, зроблений зі сухих дощок, що займав дві третини цілого простору. На середині, проти дверей, висів темний образ; до нього приліплена була воскова свічка і під нею повісив хтось китицю суховерщків, які сильно припали пилюкою. На ліво від дверей чорніло місце долівки, на якій стояла смердюча бочка. Що тільки скінчилася провірка, і жінок уже заперли на ніч.

У цій келії жило п'ятнадцять осіб: дванацять жінок і троє дітей.

Ще було не темно в келії, і тільки дві жінки

лежали на полу; одна, накрита з головою халатом — дурненька, що її забрали задля браку паперів, ця майже все спала — і друга, сухітниця, що відсиджувала свою кару за злодійство. Ця не спала, а лежала з широко розплющеними очима підіклавши під голову халат, і ледви здержувала в горлі ласкотання накопиченого харкотіння, щоби не кашляти. Решта жінок — всі простоволосі, тільки в сорочках зі срого полотна, — деякі сиділи на полу й шили, деякі стояли під вікнами й дивилися на гарештантів, що йшли подвір'ям. З тих трох, що шили, одна була та сама баба, що проводжала Маслоу — Корабльова. Вона була похмурого вигляду, насуплена, поморщена, з повисною торбою шкіри під підборіддям, висока та сильна жінка, з короткою кіскою русявого, на висках сивавого, волосся, з оброслою волоссям бородавкою на лиці. Вона була засуджена на каторгу за вбивство сокирою чоловіка. Вбила ж вона його за те, що він в'яз до її дочки. Вона була старостиною келії й торгувала горілкою. Вона шила в окулярах і держала в великих робітних руках голку по мужицькому у трьох пальцях і кінчиком до себе. Біля неї сиділа і теж шила мішки з парусини невисока, кирпата, чорнява жінка з невеличкими чорними очима, добряча й балакуча. Це була будничка при залізниці, засуджена на три місяці тюрми за те, що не вийшла з прапорчиком до поїзду, а з поїздом ісклалося нещастя. Третя занята шитвом була Федося — товаришки звали її Фенечка — біла, рум'яна, цілком іще молода, дуже мила жінка; в неї світилися ясні, діточі блакитні очі, і довга русява коса

оповивала двома рядками невеличку голову. Вона сиділа за замах на отроєння свого чоловіка. Пробувала вона отруїти його зараз таки по шлюбі, коли їй було всього 16 літ від роду. Її випустили на поруки, й вона вісім місяців чекала суду; за той час вона не тільки помирилася з чоловіком, але так покохала його, що суд застав її, як вона була один дух із чоловіком. І хоча й чоловік, і свекор, і передівсім свекруха, що дуже її полюбила, старалися всіма силами в суді увільнити її, її засудили на заслання на Сибір, на каторжні роботи. Добра, весела, майже все всміхнена Федосія була сусідка Маслової на полу, і не тільки полюбила Маслову, але вважала своїм обов'язком дбати про неї і служити їй. Ще дві жінки сиділи на полу й не робили нічого: одна 40 літня, держала на руках дитину й годувала її білвми довгими грудьми; на її блідому, худому обличчі видно було сліди давньої краси. Вина її була ось яка. Коли зі села виводили некрута, забраного, на думку мужиків, незаконно, нарід припинив станового і відбив некрута. А ця жінка, тітка незаконно забраного парубка, перша вхопила за вуздечку коня, що на ньому везли некрута. Іще сиділа на полу без роботи горбата бабуся зі сивим волоссям. Вона тулилася на полу коло печі й робила врожіння, наче би ловила чотиролітнього, коротко стриженого, пузатого хлопчика, що заходився від сміху, скільки разів пробігав поуз неї. Хлопчик ув одній сорочині пробігав поуз неї й вигукував усе одне й теж: „ага, не злапала!“ Бабуся, що її враз із сином обвинувачували за підпал, зносила свою долю з

незвичайною добродушністю, їй жалко було тільки сина, що рівночасно з нею сидів у тюрмі. Та найбільш їй шкода було її старого; вона боялась, що без неї його обсяде нужда, бо невістка пішла собі геть, і немає кому його обпірати.

Крім цих сімох жінок іще чотирі стояли під одним із відчинених вікон. Вони держалися залізних ґратів і знаками і криком вели розмову з тими самими гарештантами, з котрими при вході зіткнулася Маслова. Одна з них, що відсиджувала кару за злочинство, була велика, отяжіла, з обвислим тілом, руда жінка з блідо-жовтим обличчям; руки і гладку її шию, що виставала зпоза розв'язаного, відхиленого коміра, вкривали раз-до-разу веснянки. Вона голосно кричала в вікно захрипим голосом неподобні слова. Біля неї стояла, на зріст так може з десятилітня, чорнява незугарна дівчинка-гарештантка з довгою спиною й цілком короткими ногами. Червоне її обличчя вкривали плями, чорні очі були широко розставлені, з коротких товстих губів виглядали білі, висунуті наперед зуби. Вона вряди-годи пискливо сміялася з того, що діялося на дворі. Арештантка ця звалася Хорошавкою, за те, що любила чепуритись; вона сиділа за крадіж і підпал. Позад них стояла в дуже брудній, сірій сорочці вагітна жінка, що її судили за покривання крадежі; вона була худа, жилива, з величезним черевом, що жалко було дивитися. Жінка ця мовчала, але цілий час похвально і спочутливо усміхалася на те, що діялося на подвір'ї. Четверта, що стояла під вікном, відбувала свою кару за коршмівництво. Це була селянка: невисока, кременна

з дуже видатними очима й сердешним обличчям. Вона була матіррю хлопчика, що грався з бабою, й сьомилітньої дівчинки; діти ж обом сиділи з нею в тюрмі, бо не було де їх діти. Жінка ця, як і пн'чі, дивилася в вікно, але без зупину плела пончохи й непохвально морщилася, закриваючи очі на те, що казали з подвірря прохідні гарештанти. За те сьомилітня її дочка з розпущеним білим волоссям, ув одній сороччині тулилася коло рудої і, вхопившись худенькою ручкою її спідниці, непорушно дивилася поперед себе, пильно слухала тих поганих слів, що ними перекидалися жінки з гарештантами, і шепотом проказувала їх, неначе б хотіла їх завчити. Дванацята гарештантика була дочка дяка, що втопила у криниці свою власну дитину. Це була висока, поставна дівчина, з розкудовченим волоссям, що вибігало з недовгої грубої русявої коси, і з видатними очима. Вона не звертала уваги на те, що коло неї діяло ся, а боса, в одній брудній сирій сорочці, ходила собі туди й назад по вільному місці келії, і гостро та швидко оберталась, як доходила до стіни.

XXXI.

Коли заскреготав замок, і Маслову впустили до келії, всі звернулися до неї. Навіть дяківна спинилася на хвилину, піднесла брови, пильно глянула на Катюшу й, нічого не сказавши, зараз же пішла знов ходити своїми великими, рішучими кроками. Корабльова захала голку у грубе по-

лотно і, допитливо, крізь окуляри, вліпила свої очі в Маслоу.

— Гей, мой! І ти вернула. А я думала, що увільнять, — сказала вона своїм захриплим, басовим, майже чоловічим голосом. — Мабуть, уперли?

Вона здіймила окуляри і склала своє шитво біля себе на полу.

— А я, серденько, балакаю з тіткою, а що, кажу, може відразу випустять? Бувало так, кажуть. Тай грошей і ще понадають, то як під який час навинешся, — зараз же почала своїм співним голосом будничка. — А воно ось що! Мабудь, наш угад не туди! Мабудь, серденько, Бог по своїому, — безу- гавно балакала вона ввічливо й миленько.

— Хйба таки засудили? — спочутливо й песливо, спитала Федося, дивлячись на Маслоу своїми діточими, ясно блакитними очима, й ціле її веселе, молоденьке обличчя змінилося, немов вона ось-ось мала заплакати.

Маслова нічого не відповідала. Мовчки пройшла до свого місця, другого з краю, поруч із Кораб- льовою, і сіла на дошки полу.

— Вони тобі й їсти не дали? — сказала Федося й підійшла до Катюші.

Маслова знов нічого не відповіла. Склала калачі в головах полу й почала роздягатися: здій- мила запорошений халат, хусточку з кучерявого чорного волосся й сіла.

Горбата баба, що гралася на другому кінці з хлопчиком, підійшла ближче до полу Маслової і стала проти неї.

— Ц, ц, ці — милосерно киваючи головою, зацмокала бабуся.

За бабою підійшов і хлопчина. Широко розплющеними очима, віддувши кутками верхню губу, він витріщився на калачі Маслової.

Маслова мало не заплакала, побачивши, що всі їй спочивають, після того, що з нею сьогодні сподіялося, і в неї з губи затремтіли. Але вона старалася здержатися, й дійсно здержувалася до самого приходу старої баби і хлопчика. Почувши милосерне цикання бабусі, і, найпаче стрінувшись очима з хлоп'ям, що поважно переводило свій зір із неї на калачі, вона не мала сили довше панувати над собою. Ціле її обличчя затремтіло, і з її грудей вирвалося страшне ридання.

— А казала я: шукай адвоката, якслід — промовила Корабльова. — Що ж? На заслання? — спитала вона.

Маслова хотіла відповісти, та не змогла. Ридаючи, вийняла коробочку з папіросками, що на ній була намальована рум'яна паня з високою причіскою і з витятою в трикутник грудиною, і подала її Корабльовій. Корабльова зиркнула на об'раз, непохвально похитала головою, головню на те, що Маслова на такі дурниці видає гроші, взяла одну папіроску, закурила її до лямпки, втягла сама дим і потім подала Катюші. Маслова, не перестаючи хлипати, притрасно почала раз-по-раз утягати в себе й випускати тютюновий дим.

— Каторга, — сказала, хлипаючи.

— Не бояться, вони Бога, людоїди, кровопийці

проклятуші, — промовила Корабльова. — Задурно засудили дівку!

В той час поміж жінками, що були під вікнами, полився регіт. І дівчина теж сміялася, й її тоненький діточий сміх зливався з захриплим і пискливим сміхом дорослих. На подвіррі гарештант зробив щось таке, що вплинуло так на тих, що дивились крізь вікно.

— Ах, собака голена! Що виробляє, — промовила руда й, холітаючись своїм гладким тілом, притиснулася до ґратів і кинула кілька безглуздо-неподобних слів.

— І чого ж верещить, барабаняча шкура! — сказала Корабльова, кивнувши головою на руду, і знову звернулася до Маслової — На довго?

— На чотирі, — сказала Катюша, і сльози щюром полилися з її очей, що одна зависла навіть на папіросці.

Маслова сердито зім'яла її, кинула геть і взяла другу.

Будничка хоч і не курила, зараз же підняла недокурок і, безнастанно балакаючи, почала його розвивати.

— Мабудь, серденько, і зіправди, — казала вона: — правду кабан пожер. Роблять, що хочуть. А ми так міркували, що пустять. Матвіївна каже: пустять, я кажу: ні, кажу, серденько, чує душа моя, зайдять вони її; так воно і сталось, — казала вона з приємністю очевидячки, слухаючи згуків свого голосу.

Тимчасом арештанти всі пройшли через кодвірря, жінки, що перебалакували з ними, відійшли

від вікна й теж наблизилися до Маслової. Перша підійшла оката шинкарка зі своєю донькою.

— Що ж, дуже гостро? — спитала вона, підсїдаючись до Маслової й неперестаючи плести пончохи.

— Через те й гостро, що грошей немає. Як би гроші, та доброго крутія наняти, не бійся, увільнили б, — сказала Корабльова. — Той, як там його: бородатий, носатий, той, кумонько, з води сухісіньким виведе. Як би його взяти...

— Що ж, узяла, — шкірячися, сказала Хорошавка, що присїлася до них: — той менш, як за тисячу і плюнути не візьметься.

— То вже, мабуть, така твоя планета, — устряла в розмову баба, що сидїла за підпал. — Легко сказати: відбив жінку в молодого, його ж засадив вошей годувати, тай мене туди ж, на старість, — почала вона в соте розповідати свою історію. — Від тюрми та від торби, мабуть, не відкараскався. Не торба, то тюрма.

— Мабуть, у них усе так, — сказала коршмівниця і, кинувши оком на голову дівчинки, відіклала панчохи на бік, взяла дівчину поміж коліна і швиденько почала пальцями ськати їй у голові. — „Чому торгуєш горівкою?“ — А чим же дітей годувати? — казала вона, взявшись знов за свою звичну роботу.

Ті слова шинкарки нагадали Маслової горілку.

— Горілочка б, — сказала вона Корабльовій, утираючи рукавом сорочки сльози і час-до-часу таки ще схлипуючи.

— Гамирки? Що ж? Давай! — сказала Корабльова.

Маслова виїняла з калача гроші й подала Корабльовій купон. Корабльова взяла купон, подивилася і, хоч не вмiла читати, повірила всезнайковi-Хорошавцi, що папір цей має вартість 2 карб. 50 коп., і попленталася до душника за схованою там пляшкою з горiлкою. Побачивши це, жінки, не сусiдки на полу, — вiдiйшли собі на свої мiсця. Тимчасом Маслова витрiпала порох із хустки й халата, влiзла на пiл і почала заїдати калач.

— Я тобі ховала чай, та застиг, певне, — сказала їй Федося, дiстаючи з полиці завернутій онучкою бляшаний чайник і глечик. Напиток був цiлком зимний і пах бiльше бляхою, нiж чаєм, але Маслова налила у глечик і почала запивати калач.

— Фiнашку, на, — гукнула вона їй, вiдiрвавши шматок калача, дала його хлопцевi, що дивився їй просто у рот.

Тимчасом Корабльова вернула з горiлкою й чаркою. Маслова почастивала Корабльову й Хорошавку. Ці три гарештантки твiрили аристократiю келiї через те, що мали гроші й дiлилися тим, що мали.

За кiлька хвилини Маслова ожила і жваво розповiдала про суд, перекривляючи прокуратора, й те, що їй сильне впало в очі в суді. Вразило їй найпаче те, як чоловік скрiзь, де вона тiльки була, як вона сама покiтiпла, бiгали за нею. У суді всі на неї дивилися, оповiдала вона, то тiльки й того навмисне заходили до гарештанської кiмнати.

— Конвойний, і то каже: то вони завжди за

тобою назирцем ходять. Прийде хто: ніби то письма якого шукає або чого, а я бачу, що не письмо йому в голові, а що мене він очима пожирає, — казала вона, усміхаючись і похитуючи наче з нерозуміння головою. — То — майстри!

— То воно вже так і є, — підхопила будничка і зараз полився співний її голос. — Липнуть, як мухи до меду. До чого иньшого їх немає, а цим їх візьмеш. Хлібом їх брата не годуй...

— Та й тут, — перебила її Маслова. — Та й тут наскочила я. Що тільки мене привели, — а тут партія з двірця. І так зі всіх боків сперли, що не знати, як і видобутися. Спасибі, заступник нагнав. Один так присікнувся, що через силу вивалась.

— Який він собою? — спитала Хорошавка.

— Чорнявий, вусатий.

— Певне, він.

— Хто він?

— Та Щеглов. Ось, що тільки пройшов.

— Про Щеглова не чула? Щеглов двічі з каторги тікав. Тепер зловили, та він утече. Його й дозорці бояться, — казала Хорошавка, що передавала записки гарештантам і знала все, що робиться в тюрмі. — Небезпечно втече.

— А втече, нас зі собою не візьме, — сказала Корабльова. — А ти краще скажи ось що, — звернулася вона до Маслової: — що тобі аблакат сказав про прохання, та ж тепер подавати треба.

Маслова сказала, що вона нічого не знає.

Тимчасом до аристократок, що пили горілку, підійшла руда жінка. Запустивши обі руки, покриті

веснянками в розкуйовдане густе, руде волосся вона чіхала нігтями голову.

— Я тобі, Катерино, все скажу, — почала вона. — У первих, ти мусиш написати: незгідна з засудом, а потім того прокураторові заявити.

— Тобі чого? — сердитим басом гукнула на неї Корабльова. — Горілку занюхала: нічого зуби замовляти. І без тебе знають, що робити, без тебе обійдуться.

— Не до тебе, чого пхаєшся.

— Горілки захотілось? Підлабузнюєшся.

— Та хай, почастуй її, — сказала Маслова, що радо всім давала, що в неї було.

— Я її так почастую...

— А ну, ну! — напіраючи на Корабльову, забалакала руда. — Не настрашилась тебе.

— Тюремне падло!

— Від падла чую.

— Тельбух розвареній!

— Хто тельбух? Я тельбух? Каторжниці, дужегубко! — закричала руда.

— Тікай, — кажу, — понуро промовила Корабльова.

Але руда ближче тільки присувалася, і Корабльова сильно штовхнула її в відслонені повні груди. Руда, здається, тільки того ждала й несподівано, швидким рухом, сильно впилася одною рукою в волосся Корабльової, а другою замахнулась, щоби її дати полишника. Але Корабльова в пору ще встигла здержати її руку. Маслова й Хорошавка схопили руду за руки, стараючись одірвати її від баби, але руда не попускала кося. На хвилину

вона пустила волосся, але на те тільки, щоб обмотати його довкола кулака. Корабльова зі скривленою головою валила кулаком по тілу рудої й досягала зубами її руки. Збіглися жінки коло тих, що билися, почали розборонювати, кричати. Навіть сухітниця підійшла до них і, кашляючи, дивилася на бійку. Діти поскулювалися докупі і плакали. На крик вбігла дозорчиця з дозорцем. Жінок розборонили, і Корабльова, розпустивши сиву косу й вибіраючи з неї вирвані шматки волосся, а руда, придержуючи на обгорілих грудях пороздирану сорочку, — обі кричали, роз'яснюючи справу і прискаржуючи одна одну.

— Знаю я, знаю, все це горілка. Постривайте, я завтра все інспекторові розповім; він вас провчить. Я чую, — смердить, — казала дозорчиця. — Дивіться, поховайте все, а то кепсько буде, — розбірати вас ніколи! На місця, й ані дш!

Але ще довго не було спокою. Ще довго жінки лаялись, оповідали одна одній, як почалося, і хто завинив. Вкінці, дозорець і дозорчиця забрались, і жінки почали затихати і кластися спати. Бабуся станула перед образом і почала молитися.

— Зійшлися дві каторжні, — нараз захриплим голосом забалакала руда із другого кінця, додаючи до кожного слова на вдивовижу витончені лайки.

— Дивись, щоб іще тобі не попало, — відповіла зараз Корабльова, додаючи таку ж саму лайку.

І обі замовкли.

— Коли б тільки мені не були першкодили, я б тобі була сліпаки повидирала... — знов почала руда і не довго ждала на таку ж відповідь Кораблихи.

І знов довший час спокій, і знов лайка. Час спокою ставав що раз більший, і, нарешті, все цілком затихло.

Усі лежали, деякі захропли, тільки бабуся все ще довго молилося, все ще біла поклони перед образом, а дяківна, як тільки дозорчиця вийшла, піднеслася з полу і знову почала ходити по келії туди й назад.

Маслова не спала. Вона все думала над ти, що вона каторжна, і вже її двічі назвали так: назвала Бочкова, і назвала руда, і їй важко було звикнути до тої думки. До неї обернулася Корабльова, що лежала до неї спиною.

— Не думала, не гадала, — тихо сказала Маслова. — Другі що роблять, і ніщо, а я нізащо повинна терпіти.

— Не гризися, дівко. І на Сибірі люде живуть. А ти й там не загинеш, — потішала її Корабльова.

— Знаю, що не загину, та все ж образливо. Не такої мені долі, не такої. Я ж звикла до гарного життя.

— Проти Бога не попреш, — зітхаючи, промовила Корабльова; — проти Нього не попреш.

— Знаю, тіточко, а все ж важко.

Обі замовкли.

— Чуєш? Рюмса, — промовила Корабльова звертаючи увалу Маслової на дивні згуки, що доходили до них із другого боку полу.

Ці звуки — то були здержувані ридання рудої жінки. Руда плакалася на те, що її зараз осміяли, побили й не дали їй горілки, котрої їй страх як хотілося. Вона плакалася й на те, що в цілому своєму

життю нічого не бачила, крім лайки, глузувань, образ і побоїв. Хотіла вона потішитися згадкою про своє перше кохання до фабричного робітника, Федька Маладьонкова, але, згадавши це, вона згадала й те, як скінчилося те кохання. Той Маладьонков у п'яному стані, на жарт мазнув її купервасом по найчуткішій частині тіла, а потім клався зі сміху з товаришами, дивлячись на те, як вона корчилася з болю. Вона згадала це, і їй стало шкода себе самої. Гадаючи, що ніхто її не чує, вона заплакала, і плакала як діти — стогнала, сопла носом і ковтала солоні сльози.

— Шкода її, — сказала Маслова.

— Звичайно, шкода, та хай не лізе.

XXXIII.

Перше почуття, котрого зазнав Нехлюдов другого дня, прокинувшись, була свідомість, що з ним щось ісклалося. І заки він іще міг згадати, що це було, він уже знав, що склалося щось важне й гарне. „Катюша, суд.“ Так, і треба перестати брехати, і сказати всю правду. І, дивним дивом, склалось так, що сьогодні вранці прийшов, нарешті, давно очікуваний лист від Марії Василівни, жінки маршалка, той самий лист, який був незвичайно для нього потрібний! Марія Василівна давала йому повну волю й бажала йому щастя в задуманому одруженню.

— Одруження, — вимовив він із іронією. — Мені тепер тільки про те й думати!

І він ізгадав свій учорашній намір усе сказати її чоловікові, покаятись перед ним і виявити готовість до всякої сатисфакції. Але сьогодні вранці це видалось йому не таким легким, як учора. „І далі, навіщо, — робити нещасливою, людину якщо він не знає. Як мене поспитає, ну, то я йому скажу. Але вмисне йти казати йому? Ні, цього не треба.“

Не менше трудно виявилось сьогодні вранці сказати цілу правду Місі. Знов не можна було починати балакати, — це була б образа. Неминуче треба було і в тому разі, як і в багатьох інших випадках у житті, полишити цю справу на згогяд. Одне одначе сьогодні рішуче поклав він собі — не їздити до них ніколи й, коли його питатимуть, сказати правду.

Але за те в відносинах із Катюшею не повинно було лишатися нічого недобалаканого.

„Поїду до тюрми, скажу їй, проситиму в неї вибачення. А якщо треба, так, якщо треба, одружуся з нею“, думав він.

Ця гадка, щоб пожертвувати всім, задля моральної сатисфакції, й одружитися з Катюшею, сьогодні вранці дуже його розжалоблювала.

Від давна не зустрічав він дня з такою енергією. Ввійшла до його кімнати Аграфена Петровна. Він заявив їй із несподіваною для себе самого рішучістю, що не потребує більш ні цього помешкання, ні її послуг. Хоча про це не балакали, але загально всі думали, що він наймає це велике й дороге помешкання на те, щоб у ньому одружитися. Винувідження помешкання мало, значить, особливе значіння. Аграфена здивовано глянула на нього.

— Я дуже гарно вам дякую, Аграфено Петровно, за всі турботи задля мене, але, бачите, мені тепер не потрібно такого великого помешкання й цілої прислуги. Коли б ви хотіли допомогти мені, то, будьте ласкаві, займіться речами, спакуйте їх, покищо як це робилося за мами. А прийде Наташа, то вона з тим упорається (Наташа була сестра Нехлюдова).

Аграфена Петровна покрутила головою.

— Як то впорається? Адже вам речі придадуться, — сказала вона.

— Ні, ні, не придадуться, Аграфено Петровно, небезпечно не придадуться, — сказав Нехлюдов, відповідаючи на те, що виявляло її покручування головою, — скажіть, будь ласка, й Корнієві, що я заплачу йому за два місяці наперед, але що мені він уже непотрібний.

— Даремне ви, Дмитре Івановичу, так робите, — сказала вона. — Ну, хай так, що ви поїдете за кордон, але все таки помешкання придасться.

— Ви помиляєтесь, Аграфено Петровно. Я за кордон не поїду; якщо поїду, то цілком ув иньше місце.

Він нараз почервонів як буряк.

„Ні, я їй мушу все сказати, — подумав він: — нема чого замовчувати. Всі все повинні знати!“

— Зі мною скоїлася вчора дуже дивна й важна подія. Ви пригадуєте собі Катюшу в тіточки Марії Іванівни?

— Як же, я її шити вчила.

— От, і цю Катюшу судили вчора в суді, і я був присяжним.

— Ах, Боже мій, як жалко! — сказала Аграфена Петровна. — За що ж її судили?

— За вбивство — і все те наробив я!

— Як же ви це могли наробити? Це ви щось дивно кажете, — сказала Аграфена Петровна, і в старих її очах спалахнули вогники.

Вона знала історію з Катюшею.

— Так, я всьому причиною. І це власне змінило всі мої пляни.

— Яка ж через те переміна може зайти для вас? — здержуючи усмішку, сказала Аграфена Петровна.

— А та, що якщо я причиною її теперішнього безпуття, то я повинен зробити, що можу, щоби допомогти їй.

— Це ваша добра воля, та тільки особливой вини вашої я тут не нахожжу. То зі всіма буває, та як розумно зробити, то все це загладжується й забувається. І одне живе, і друге, її добре їм, — сказала Аграфена Петровна грізно й серіозно. — І ви не повинні брати цього на свій рахунок. Я вже давніше чула, що вона зблалася з дороги, та хіба ви цьому винні?

— Я винен. І тому їй хочу направити.

— Ну, це вже направити важко.

— Це моя річ. А коли ви думаете про себе, то те, що мама бажала...

— Я про себе не думаю. Небіжка зробила для мене стільки добра, що я нічого більш не бажаю. Мене моя Лізанька запрохує до себе (це була її замужня небога); я їй поїду до неї, якщо не буду

потрібна. Тільки ви даремне берете собі це до серця, — це кожному трапляється.

— Ні, я інакше на такі справи дивлюся. І все таки прошу вас, допоможіть мені випровадитися і зробити лад із речами. І не гнівайтесь на мене. Я вам дуже, дуже вдячний за все.

Дивне диво; від коли Нехлюдов зрозумів, що він поганий і самому собі осоружний, від тоді пеньчі перестали бути йому осоружні; навпаки, він почував і до Аграфени Петровни, й до Корнія якусь прихильність і поважання. Йому хотілося покаятися й перед Корнієм, але обличчя Корнія зраджувало такий послух і пошану, що він не міг рішитися на цей крок.

Ідучи до суду тими самими вулицями і тим самим візником, Нехлюдов дивувався, як далеко він почував себе сьогодні цілком пеньчою людиною.

Одружіння з Місі, це вчора таке близьке, уявлялось йому тепер цілком неможливим. Вчора він розумів своє становище так, що вона, без сумніву буде щаслива, як віддасться за нього; сьогодні він чув себе негідним не тільки одружитися, але бувати з нею ближче. „Коли б тільки вона знала, хто я, то вона мене не приймала б. А я ще попіравав її за кокецтво з тим паном. Ні, коли б вона навіть і віддалася за мене, то хіба ж міг би я бути не то щасливим, але спокійним, знаючи, що та тут у тюрмі, і завтра-післязавтра піде з етапом на каторгу. Та, що я її занастив, піде на каторгу, а я тут прийматиму бажання і з молодією жінкою робити візити. Або буду з маршалком, якого я без сорому обдурював, на зборах лічити голоси „за“ і „проти“

введення в життя постанови земської інспекції, шкіль і т. д., а потім назначуватиму rendez-vous його жінці (яка погань!), або викінчуватиму образ, котрого ніколи не скінчу через те, що мені й не слід займатися цими дурницями. Цього всього я тепер робити й не можу“, — казав він до себе й, не вгавалючи, тішився внутрішньою переминою, що її відчував у собі.

„Передівсім“, — думав він — треба тепер побачити адвоката, довідатися, як він вирішив, а потім . . . потім побачити в тюрмі її, вчорашню гарештантку, і все їй розповісти“.

І як тільки він собі уявляв, як побачить її, як їй усе розповість, як усю свою вину відселонить перед нею, як об'явить їй, що зробить усе, що зможе, одружитися з нею, щоби затерти свою вину, — тоді незвичайний захват захоплював його, і очі вбіралися слізьми.

XXXIV.

Приїхавши до суду, Нехлюдов зустрів судового пристава ще на коридорі і спитав його, де пересиджують засуджені вже гарештанти, й від кого залежить дозвіл бачитися з ними. Пристав пояснив, що гарештантів тримають по різних місцях і що, заки оповістять засуд ув остаточній формі, дозвіл бачитися з ними залежить від прокуратора.

— Я вам скажу і сам заведу вас після засідання. Прокуратора й так тепер ще немає. По засіданню. А тепер, будь ласка, до суду. Зараз розпочнеться.

Нехлюдов подякував приставові, що йому

сьогодні видався чогось незвичайно бідолашним, за його ввічливість і пішов до кімнати присяжних.

В той час, як він підходив до тієї кімнати, присяжні виходили вже з неї з тим, щоби йти до салі засідань. Купець був таксамо, веселий, як учора, таксамо випив і закусив, і повітав Нехлюдова, як старого знайомого. І Петро Герасимович не викликував сьогодні в Нехлюдові ніякого немилостивого почування своєю фаміліярністю й реготом.

Нехлюдову хотілося всім присяжним розповісти про свої відносини до вчорашньої підсудної. „Власне“, — думав він — „я повинен був учора під час суду встати й публично виявити свою вину“. Але коли враз із присяжними увійшов до салі засідань, і розпочалася вчорашня процедура: знову „суд іде“, знову трое в комірах на підвищенню, погім таж мовчанка, присяжні сідають на крісла з високими поруччями, жандарми, пан-отець, — він почув, що хоч і треба було це зробити, він і вчора не міг би був зіпсувати тої врочистости.

Приготовання до суду були такі ж самі, що і вчора (з виїмкою присяги присяжних і промови голови до них).

Розправа йшла сьогодні про крадіж із вливом. Обвинувачений, під сторожею двох жандармів, із голими шаблями, худий, вузько-плечий 20 літній хлопець у сірому халаті зі жовтим безкровним обличчям, сидів на лавці обвинувачених і зпідлоба оглядав усіх, що входили. Цього хлопця обвинувачували в тому, що він враз із товаришем розбив колодку від клуні і забрав ізвідтіля старі килимці-доптуни, на суму 3 карбованці 67 копійок. З акту

обвинувачення видно було, що поліцей і зловив його саме тоді, коли він ішов із товаришем, що ніс на плечах килимці. Оба зараз таки призналися, й їх посадили до тюрми. Товариш хлопця, шлюсар, помер у тюрмі — і ось хлопця судили самого. Старі килимці лежали на столі матеріяльних доказів.

Розправу ведено таксамо як учора, з цілим арсеналом доказів, слідів, свідків, присяги, допитів, експертів і перехресних запитів. Свідок-поліцей на запити голови, обвинуватця, оборонця, бездушно відтинав: „так саме“ „не знаю“ і знов „так саме“ . . . але без огляду на салдацький дурман і подобу машини, видно було, що йому жалко хлопця, і він нерадо розповідав про те, як зловив його.

Другий свідок, пошкодований дідусь, господар і власник килимців, мабуть, жовтачник, коли його допитували, чи це його килимці, дуже нерадо признався до них. Коли ж заступник прокуратора почав напирати, що він міркував із ними зробити, чи вони були йому дуже потрібні, дідусь розсердився й відповів: „Та щоб за них ні слуху, ні диху, за ті самі килимці, вони мені на ніщо й не здалися. Коли б був знав, що зачерез них стільки буде мороки, то не то, що шукати, а доплатив би червоненького, та і два дав би, тільки щоби не тягали на допити. На самих візників б карбованців витратив. А я ж недужий. У мене й гила й гостець“.

Так казали свідки. Сам обвинувачений до всього признавався і, як спіймане звірятко, безглузно оглядаючись на всі боки, уривчастим голосом розповів усе, як було.

Справа була ясна, але заступник прокуратора

як і вчора, підіймаючи плечі, завдавав делікатні запити, що повинні були прищупити хитрого злочинця.

У своїй промові він доводив, що крадіж поповнено в помешканні, і з вливом, а через те хлопця треба покарати як найгостріще.

Тимчасом назначений судом оборонець доказував, що крадежі хлопець допустився не в помешканні, і через те, хоча злочину заперечити не можна, то все ж злочинець не такий ще небезпечний для громадянства, як це стверджував заступник прокуратора.

Голова старався, як учора, виявити себе безстороннім і справедливим, і подрібно роз'яснював і вмовляв у присяжних те, що вони знали й чого не могли не знати. Таксамо, як учора, робили перерви, таксамо курили, таксамо судовий пристав підгукував: „суд іде“, і таксамо, намагаючись перемогти сон, сиділи два жандарми в голою зброю, погрожуючи злочинцеві.

Із розправи видно було, що батько цього хлопця віддав його до фабрики тютюну, і тут він прожив п'ять років. Сього року хазяїн його відправив після суперечок хазяїна з робітницями, і він, лишпвшись без місця, лазив дурно по місті і пропивав зі себе останнє. У шинку зійшовся з таким самим, як і він, що ще перше стратив місце, з якимось шлюсарем, великим п'яницею — і удвійку, в ночі, п'яні, розбили колодку і взяли звідтіля перше, що попало. Їх зловили. Вони й не думали відбріхуватись. Їх посадили до тюрми, де шлюсар, чекаючи суду, переставився. А хлопця саме тепер судили, як якесь

небезпечно єство, від якого треба було захистити громадянство.

„Він такий же небезпечний, як учорашня злочинниця“, думав собі Нехлюдов, слухаючи того, що перед ним діялося. — „Вони небезпечні. А ми не небезпечні?... Я — розпусник, дурисвіт, і всі ми, всі ті, котрі, знаючи, який я, не тільки не погорджували мною, але поважали мене!“

Це ж ясно, що хлопчина цей не якийсь особливий злочинець, а звичайнісінька — всі це бачать — людина, і що став він тим, чим є, тільки через те, що находився в таких обставинах, які виводять у світ таких людей. І через те, здається, ясно, що тому, щоби не було таких людей, треба постаратися знищити ті обставини, серед котрих виводяться такі бідолашні тици. „Треба б тільки, щоб найшлася людина“, — думав Нехлюдов, дивлячись на хоробливе, залякане обличчя хлопчини, — що змілосердилася б над ним, заки його задля біди вивезено зі села до міста і допомгла тій біді, або, коли він уже був у місті й після дванадцятьох годин праці в фабриці йшов зі старшими товаришами, котрі зтягли його до шинку, треба було, щоб найшлася людина, яка сказала б: „не ходи туди, Івасю, це не добре“, — хлопчина не пішов би, не розпаскудився б, і не зробив би нічого поганого.

„Але такої людини, що змілосердилася б над ним, не знайшлося за цілий той час, коли він, як звірятко, проводив у місті свої роки науки і, острижений попри саму голову, щоби не розводити нужи, бігав майстрам за купном. Навпаки все, що він чув від майстрів і товаришів від того часу, як

він живе в місті, було те, що зух той, хто обдурить, хто вип'є, хто вилає, хто одлупить, хто живе в розпусті.

„Коли ж він, слабкий і виснажений нездоровою роботою, п'янством, розпустою, одурілий і навіжений, неначе у сні, вештався без мети по місті, і з дуру заліз до якоїсь клуні і витяг ізвідтіля нікому непотрібні килимці-доптуни, то ми не тільки не подбали про те, щоби знищити ті причини, які довели цього хлопця до його теперішнього становища, а хочемо поправити справу таким робом, що засудимо цього хлопця“.

Страшно!

Нехлюдов думав все це, не слухачи вже того, що перед ним діялося. І його самого збірив жах перед тим, що перед ним розгорталось. Він дивувався, як він цього давніше не добачував, як инші цього не добачали.

XXXV.

Зараз після першої перерви Нехлюдов ввійшов на коридор із тим, щоб уже більш не вертати до суду. Хай із ним роблять, що хочуть, але ж брати участь в цій комедії він довше не може.

Дізнавшись, де кабінет прокуратора, Нехлюдов пішов до нього. Побігущий не хотів його впустити, заявивши, що прокуратор тепер зайнятий. Але Нехлюдов, не зважаючи на нього, пішов наперед до дверей, зустрів тут якогось урядовця і звернувся до нього з просьбою докласти прокураторові, що

він присяжний, і що йому необхідно бачити його в дуже важкій справі. Титул князя й гарна одежа допомогли Нехлюдову. Урядовець доклав прокураторові, й Нехлюдова впущено. Прокуратор прийняв його настоячки, й на обличчі видно було невдоволення задля тої настирливості, з якою Нехлюдов домагався побачення з ним.

— Чим можу служити? — гостро спитав прокуратор.

— Я присяжний, моє прізвище Нехлюдов, мені необхідно бачити підсудну Маслову, — швидко й рішуче вимовив Нехлюдов, червоніючи й почувуючи, що він сповняє такий учинок, який матиме рішучий вплив на його життя.

Прокуратор був невисока, смаглява людина з коротким, посивілим волоссям, лискучим, гострим очима і стриженою густою бородою на висуненій долішній щелепі.

— Маслову? Ага, знаю. Її обвинувачували за отробення, — сказав прокуратор. — А нащо ж вам її бачити? — І опісля, ніби бажаючи бути лагіднішим, додав: — Я не можу вам цього дозволити, доки не знатиму, навіщо вам це потрібне.

— Мені це потрібне задля одної дуже важкої для мене справи, — спалахнувши, промовив Нехлюдов.

— Егеж, — сказав прокуратор і, піднявши очі, змірив Нехлюдова від голови до ніг. — З нею справа покінчена, чи ще ні?

— Її вчора судили й засудили на чотири роки каторги цілком несправедливо. Вона невинна.

— Егеж. Якщо її засудили що тільки вчора,

— сказав прокуратор, не звертаючи уваги на заяву Нехлюдова про невинність Маслової, — то до обя'ви засуду в остаточній формі вона повинна знаходитися все ще у слідчому гарешті. Там побачення дозволені тільки в визначені дні. Туди раджу вам і звернутися.

— Але я мушу її бачити як мога найшвидче! — сказав Нехлюдов, і долішня його щелепа затремтіла; він почув, що зближається рішуча хвилина.

— Та навіщо воно вам? — підіймаючи з деяким неспокоєм брови, спитав прокуратор.

— На те, що вона невинна й засуджена на каторгу. А всьому винен, я! — крикнув Нехлюдов, трясучись зі зворушення, і рівночасно почувуючи, що каже те, чого не слід було казати.

— Та як це так? — спитав прокуратор.

— А так, що я її обдурив і довів до такого стану, в якому вона тепер. Коли б вона не була тим, до чого я її довів, на неї не спало б таке обвинувачення.

— А я все ще не бачу, як це в'яжеться з вашим побаченням.

— А так, що я хочу піти у слід за нею і... одружитися з нею, — промовив Нехлюдов. І як завсіди, як він тільки було забалакає про це, на очах у нього появилися сльози.

— А, ось воно що! — сказав прокуратор. — Це дійсно дуже виїмковий випадок. Ви, здається, гласний красноперського земства? — спитав прокуратор, наче згадуючи те, що він чував про цього Нехлюдова, який склав саме тепер такий дивний рішенняць.

— Вибачте, але я не міркую, щоб це мало що спільного з моєю пресью, — спалахнувши, відповів зі серцем Нехлюдов.

— Звичайно, ні, — ледви помітно усміхаючись і нітрохи незбентежений, сказав прокуратор. — Але бачите, ваше бажання таке незвичайне й так виходить поза межі принятих форм...

— Щож? я Можу дістати дозвіл?

— Дозвіл? Еге, я зараз дам вам перепуску. Сідайте, будь ласка.

Він відійшов до стола, сів собі й почав писати.

— Присядьте, будь ласка.

Нехлюдов стояв.

Написавши перепуску, прокуратор передав її Нехлюдову, дивлячись на нього з цікавістю.

— Я ще повинен заявити, — сказав Нехлюдов: — що я не можу брати більш участі в сесії.

— До цього треба, як вам відомо, подати судові важні причини.

— Причини такі, що я вважаю всякий суд не тільки безкорисним, але й неморальним.

— Еге ж, — сказав прокуратор усе ще з тою самою ледви помітною усмішкою, наче виявляючи цією усмішкою, що такі заяви йому відомі й належать до знаної, забавної для нього категорії. — Еге ж, але ви, мабуть, розумієте, що мені, судовому прокураторові, важко погодитися з вами. І через те я раджу вам заявити про це на суді, і суд розгляне вашу заяву і визнає її вартою уваги або невартою, і в останньому випадку накладе на вас грошову кару. Зверніться до суду.

— Я заявив, і більш нікуди не піду, — сердито промовив Нехлюдов.

— Мос поважання, — сказав прокуратор, кивнувши головою, очевидячки, стараючись, чим швидче позбутися цього дивного гостя.

— Хто це в вас був? — спитав член суду, що зараз після виходу Нехлюдова ввійшов до кабінету прокуратора.

— Нехлюдов. Той самий, знаєте, що в красноперському повіті в земстві подавав різні дивні заяви. Уявіть собі, він — присяжний, і поміж підсудними найшлася якась жінка, чи дівчина, засуджена на каторгу, й він їй каже, що колись її обдурив і тепер хоче з нею женитися.

— Та не може бути?

— Це його власні слова... І з яким дивним запалом сказав їх.

— Щось є, якась ненормальність у теперішніх молодих людях.

— Та цей уже не молодий.

— Ну, аже ж і остогид мені, паночку, ваш славетний Івашенков. Зануджує на смерть: балакає й балакає без кінця.

— Їх треба попросту припиняти, а то ж справжні обструкціоністи...

XXXVI.

Від прокуратора Нехлюдов поїхав просто до слідчої тюрми. Але виявилося, що ніякої Маслової там не було, і інспектор пояснив Нехлюдову, що вона повинна бути у старій пересильній тюрмі. Нехлюдов поїхав туди.

Дійсно, Катерина Маслова сиділа там.

Відстань від слідчої тюрми до пересильної в'язниці була дуже велика, і Нехлюдов приїхав до в'язниці аж під вечір. Він хотів підійти до дверей величезної, понурої будівлі, але вартовий не пустив його, а тільки задзвонив. На голос дзвінка вийшов дозорець. Нехлюдов показав йому свою перепуску, але дозорець заявив, що без інспектора він не може пустити. Нехлюдов справився до інспектора. Ще на сходах почув він ізпоза одних дверей згук якогось скомплікованого, бравурного кусника, що його грали на фортеп'яні. Коли ж сердита покоївка з підв'язаним оком одчинила йому двері, згук ці немов вирвалися із кімнати і вдарили його слух. Це була остогидла рапсодія Ліста; виконання її було майстерне, але тільки до одного місця. Як доходило до цього місця, то повторялося знову те ж саме. Нехлюдов поспитав підв'язану покоївку, чи дома інспектор.

Покоївка сказала, що нема.

— Швидко буде?

Рапсодія знов увірвалось і знову з гуком і криком повторялася до зачарованого місця.

— Піду спитаю.

І покоївка вийшла.

Рапсодія що тільки розбіглася, як нараз, не дійшовши до зачарованого місця, ввірвалася й почувся голос:

— Скажи йому, що нема, й сьогодні не буде. Він на візиті, чого в'язнуть, — рознісся жіночий голос зпоза дверей, і знов понеслася рапсодія, але знов увірвалася, і почулося, як хтось відсуває крісло.

Видно, розгнівана п'яністка сама хотіла згорн зібрати влізливого провідача, що не в пору явився.

— Татуся немає, — сказала зі серцем, виходячи з розчухраним волоссям, бідолашна, бліденька пачночка зі синяками під сумовитими очима. Але побачивши панича в гарному пальті, вона помнякшала.
— Прочу до хати... Вам чого треба?

— Бачити гарештантку в тюрмі.

— Мабуць, політичну?

— Ні, не політичну. Я маю дозвіл від прокуратора.

— Ну, я не знаю, татуся немає. Але прочу, зайдіть, — промовила вона з вузенького передпокою.
— Зрештою, звернітьс до заступника, він тепер у канцелярії побалакайте з ним. Ваше прізвище яке?

— Дякую, — сказав Нехлюдов, не відповідаючи на питання, й виїшов.

І ще не встигли за ним зачинитися дрері, як пак пронеслися ті ж самі жваві, веселі звуки, що так не підходили до місця, на якому вони родилися, ні до обличчя бідолашної, дівчини, яка так уперто їх затверджувало. На подвіррі зустрівув Нехлюдов молодого офіцера з настовбиченими, нафарбованими вусами і спитав його про заступника інспектора. Це саме і був заступник. Він узав перепуску, оглянув її і сказав, що на перепуску до слідчої тюрми він сюди не наважується нікого пропустити.

— Зрештою, вже й пізно. Потрудітьс завтра. Завтра в 10. годині побачення всім дозволені, приїжджайте й ви, і сам інспектор буде дома. Тоді можете бачити в загальній, а якщо інспектор дозволить, то і в канцелярії.

І не добившись цього дня побачення з Масловою, Исхлюдов поїхав до дому. Розбурханий думкою побачити її, Исхлюдов ішов вулицями і згадував тепер не суд, а свої розмови з прокуратором і інспекторами. Те, що він хотів із нею побачитися, і що висповідався зі свого наміру прокураторові, і що був у двох тюрмах, щоб її побачити, так його схвилювало, що він зараз же взяв до рук давно нетикані дневники, перечитав із них деякі місця й записав ось що:

„Від двох літ я не писав дневника й думав, що мені ніколи вже буде вернути до того дитинства. А це було не дитинство, а розмова зі самим собою, з тим правдивим, божим *я*, яке живе в кожній людині. Цілий сей час це *я* спало, і мені ні з ким було розмовляти. Пробудив його незвичайний випадок 28. квітня в суді, де я був присяжним судею. На лавці підсудних я побачив її, обдурену мною Катюшу, в арештанському халаті. Через дивне непорозуміння й через помилку з мого боку її засудили на каторгу. Я що тільки був у прокуратора і в тюрмі. Мене не пустили до неї, але я поклав собі все зробити, щоби її побачити, покаятися перед нею й затерти свою провину, хоч би й одружінням. Господи, допоможи мені! Мені дуже гарно, відрядно на душі“.

XXXVII.

Довго тої ночі не могла заснути Маслова. Вона лежала з розплющеними очима, поглядала на двері, що пропадали й виринали в тіни дяківни, яка ходила туди й назад, і думала.

Думала вона про те, що нізащо не віддасться за каторжника на Сахаліні, а якось инакше собі влаштується, познайомиться з кимось із начальників, з писарем, хоча з дозорцем, хоча з його заступником. Вони всі на те ласі. „Тільки щоб із лица не спасти. А то пропадеш“. І вона згадала, як оборонець дивився на неї, і як дивився голова, і як дивилися люде, що зустрічали її в суді і вмисне переходили повз неї. Вона згадала оповідання Берти, яка провідувала її в тюрмі, як той студент, котрого вона любила, проживаючи в Кітаєвої, приїздив до них, розпитував про неї й дуже жалкував її. Згадувала вона про бійку з рудою, і їй було її шкода; згадувала про пекаря, що передавав їй зайвий калач. Дуже, дуже багато вона згадувала, тільки про Нехлюдова не думала. Про свої дитинні й молодечі літа, й найпаче про любов до Нехлюдова, вона ніколи не згадувала. Це було надто боляче. Ці спомини десь далеко-далеко, нетиканими лежали в її душі. Навіть уві сні вона ніколи не видала Нехлюдова. На суді вона його не пізнала не так через те, що коли вона його бачила востаннє, то він був військовий, без бороди, з дрібненькими вусиками і коротким, але густим, кучерявим волоссям, а тепер на лице був уже немолода людина, з бородою — а більш через те, що вона ніколи не думала про нього. Всі свої спомини про своє минуле із ним вона поховала тої страшної темної ночі, коли він приїздив із армії й не заїхав до тіток.

До цієї ночі, поки вона сподівалася його приїзду, їй не тільки не заваджала дитина, яку носила під серцем, але часто здивовано розжалоблювали її

спокійні, деколи ж дикі її рухи в собі. Але від тої ночі все змінилося. І майбутня дитина зробилася для неї тільки завадою.

Тітки чекали Нехлюдова, прохали його до себе, але він зателсграфував, що не може, бо мусить бути на реченець у Петербурзі. Коли Катюша про це довідалася, поклала собі піти на станцію, щоб його побачити. Залізниця проходила в другій годині ночі. Катюша вклала панянки до сну і, підмовивши зі собою дівчинку, дочку кухарки Машку, взула старі чоботи, закрутилася хусткою, перекралася й побігла на станцію.

Була темна, осіння, дощиста, вітрова ніч. Дощ то починав плюскотіти теплими, грубими каплями, то переставав, і в лісі було чорно, як у печі. Катюша, хоча добре знала дорогу, заблудила в лісі, дійшла до маленької станції, на якій поїзд стояв усього три хвилині, і то не на час, як вона сподівалася, а після другого дзвінка. Вибігла на плятформу і в мить зуздріла його в вагоні першої класи. Там незвичайно ярко горіло світло. На оксамитних фотелях сиділи один проти одного два офіцери і грали в карти. На столику під вікном палали отопілі, грубі свічки. Він, у пасованих райтузах і в білій сорочці, сидів на поруччі фотелю, спершись на його спинку, і з чогось сміявся. Як тільки вона пізнала його, застукала до вікна залякклою рукою. Але саме в той час ударив дзвінок у третє, поїзд поволеньки рванувся, зпочатку взад, а потім один за одним почали в посувах рухатися наперед, підштохувані вагони. Один із грачів устав із картами в руках і почав дивитися в вікно. Катюша засту-

кала ще раз і приклала обличчя до шибі. Та в ту мить ірванувся і той вагон, під яким вона стояла, і покотився вперед. Вона побігла поруч, дивлячись у вікно. Офіцер хотів вікно спустити, але ніякось не міг. Нехлюдов устав, відіпхнув товариша, і сам почав спускати. Поїзд приспішив ходи, так що Катюша швидко бігла. Потім поїзд помчав іще швидче, і вікно спустилося. В ту ж саме мить кондуктор відіпхнув її і вскочив до вагона. Вона відступилася, але все ще бігла по мокрих дошках платформ; потім платформа скінчилася, і Катюша насилу здержала себе, щоби не впасти, збігаючи по східцях на землю. Вона бігла, але вагон першої кляси був уже далеко зпереду. Біля неї пробігали вагони другої кляси, потім іще швидче побігли вагони третьої кляси, але вона все ще таки біла ногами. Коли пробіг останній вагон із ліхтарями, вона була вже за водотягом, поза загорожею, і вітер накинувся на неї, зриваючи з голови її хустину й обліплюючи з одного боку одежиною її ноги, що бігли. Вітер поніс далеко хустину, але вона все ще бігла.

— Тітко Михайловно! — кричала дівчинка, ледви наздогонюючи її. — Хустину загубили!

Катюша спинилась і, відкинувши голову назад і хапаючись за неї руками, заридала:

— Поїхав! — крикнула вона.

„Він сидить ув освіченому вагоні, на оксамитному фотелі, жартує, п'є, — а я ось тут, у болоті, серед пільми, на дощі й вітрі — стою і плачу“, — подумала вона собі, сіла на землю, і так голосно

зарядала, що дівчинка перепудилася й обіймила її за мокру одягу.

— Тіточко, ходімо до дому!

„Прийде поїзд — під колеса, і по всьому“, — думала тимчасом Катюша, не відповідаючи дівчинці.

Вона постановила так і зробити. Але зараз же, як це завжди буває в першу хвилину втихомирення після хвилювання, вона, дитина, його дитина, що була в ній, нараз рухнулась, тарахнулась, і легко потяглася, і знову застукала чимось тонким, тендітним і гострим. І нараз, усе те, що перед хвилиною так її мучило, що, здавалося, неможливо було жити, ціла злість на нього і бажання помститись на ньому хоч би своєю смертю — усе те нараз пропало. Вона заспокоїлася, встала, поправила на собі одягу, закрутилася хусткою й пішла до дому.

Стомлена, мокра, заболочена, вона вернула до дому, і від того дня розпочався в ній той душевний переворот, наслідком якого вона зробилася тим, чим була тепер. Від тої страшної ночі вона перестала вірити в Бога і в добро. Вона перше сама вірила в Бога і в те, що люди вірять у Нього, але від тої ночі пересвідчилася, що ніхто в це не вірить, і що все, що балакають про Бога й Його закон, все це — одурювання й несправедливість. Він, котрого вона любила, і котрий її любив, — вона це знала — кинув її, поглумивши собі над її почуваннями. А він був найліпший ізпоміж усіх людей, яких вона знала. Всі ж пньчі були ще гірші. І все, що з нею сталося, на кожному кроці підтверджувало її думку. Тітки його, богомільні бабусі, прогнали її, коли вона не

могла вже їм так служити, як перше. Усі люде, з якими вона сходилася, — жінки старалися через неї заробити грошей, чоловіки, починаючи від старого станового і скінчивши на тюремних дозорцях, дивилися на неї, як на предмет розривки. І для нікого не було нічого іншого на світі. В тому ще більш утвердив її старий письменник, із яким вона зустрінулася у другому році свого життя на волі. Він їй попросту таки сказав, що в тому — він називав це поезією й естетикою — міститься ціле щастя.

Всі жили тільки для себе, для своєї розривки, і всі слова про Бога й добро були дурисвітством. Коли ж деколи й заводилися питання про те, чому на світі такий лихий лад, що один одного кривдить і всі страдають, — то треба було не думати про це. Прийде нудьга — закурила або випила, або, що краще за все, полюблася з мужчиною, і нудьга мине.

XXXVIII.

Другого дня, в неділю, в п'ятій годні, коли в жіночому коридорі тюрми залунав звичний свист, Корабльова, що вже не спала, збудила Маслоу.

„Каторжна“, з острахом подумала Катюша, протираючи очі й мимоволі вдихуючи в себе страшно вонюче над ранком повітря. Вона знову хотіла заснути, перекинутися в царину несвідомости, але звичка страху перемогла сон. Вона піднялася, підобгала ноги, сіла й почала оглядатись. Жінки були вже на ногах, ще тільки діввора спала. Шинкарка

з вибалушеними очима, бережно, щоби не розбудити дітей, витягла зпід них халат. Бунтарка розвішувала під піччю ганчірря, що служило за пеленки, а дитина заходилася від безтямного крику на руках у синьоокої Федосі, що розгойдувалася нею і прибалалакувала до неї миленьким голосом. Сухітниця з набіглими кров'ю обличчям, ухопившись за груди, відкашлювалась і в перервах голосно зітхала, легко скрикуючи. Руда, прокинувшись, лежала до гори черевом, зігнувши грубі ноги, і голосно й весело розповідала свій сон. Бабуся-палійка знову стояла перед образом і, шепочучи одні й ті ж слова, хрестилася й біла поклони. Дяківна непорушно сиділа на полу й заспалими тупими очима дивилась поперед себе. Хорошавка мотала на палець масне, ширстке, чорне волосся.

На коридорі почувлися кроки від шолопання киянками, потім заскреготів замок, і до келії ввійшло двох арештантів-парашників у куртках, і коротких, далеко вище кісток, сірих штанах зі серйозними, сердитими обличчями; вони піднесли на коромисло смердючу бочку й винесли її геть із келії. Жінки вийшли на коридор до кранів умиватись. Під кранами зчинилася сварка між рудою й жінкою з другої, сусідньої келії. І пак лайки, верески, нарікання...

— Карцера захотіли? — закричав дозорець і гримнув руду по товсій, голій спині так, що відляк пішов по цілому коридорі. — Щоб голосу твогого й чути не було!

— Ач, розбрикався старий, — сказала руда, що взяла цю поведінку за ласку.

— Ну, гайда! На обідню.

Маслова не встигла пригладитися, як увійшов інспектор із почотом.

— На провірку! — верескнув догорець.

Із другої келії вийшли иньчі гарештантки, і всі стали у два ряди здовж коридора. При тому жінки в заднього ряду повинні були класти руки на плечі жінок у першому ряді. Всіх перечеислено.

Після провірки прийшла дозорчиця й повела гарештанток до церкви. Маслова з Федосею містилися десь по середині кольони, що її складало більше ніж сто жінок, виведених зі всіх келій. Усі були в білих хустках на головах, каптанах і спідницях, і тільки декуди серед них попадалися жінки у своїх яскравих одежах. Це були ті, що з дітьми йшли за своїми чоловіками. Цілі сходи були заняті цим походом. Чути було легкий тупіт тюремних киндів, розмову, деколи сміх. На згині Маслова вгледіла злісне обличчя свого ворога, Бочкової, що йшла передом, і показала його Федосі. На долині жінки замовкли і, хрестячися і кланяючись, почали втискатися в відчинені двері пустої ще церкви, що вилискувалася від золота. Бабинець був направо, і жінки, товплячись і напирюючи одна на одну, почали вставлятися. Зараз за жінками ввійшли в сірих халатах пересильні, що сиділи й мали йти на заслання з присудів громад. Голосно відкашлюючись, вони стали в тісній товпі з лівого боку й по середині церкви. На горі ж, на хорах, стояли вже приведені перше, — з одного боку, з оголеними до половини головами каторжні, що свою прияву зазначували по бренькуванням кайданів, з

другого, — не острижені й не заковані, призначені до слідства.

Тюремну церкву побудував наново і вивінував багатий купець, що витратив на цю справу кількадесять тисяч карбованців; вона ціла горіла яскравими барвами й золотом.

Якийсь час панувала в церкві мовчанка, і чути було тільки сякання, кашель, крик діток і врядигоди бренькіт оков. Та нараз арештанти, що стояли по середині, заметушилися і стиснулися до купи, лишаячи вільну дорогу по середині. Тою дорогою увійшов інспектор і став поперед усіх, по середині церкви.

XXXIX.

Зачалася служба божа.

Служба полягала на тому, що пан-отець, одягши незвичайну, дивну й дуже недотепну парчеву одягу, вирізував і розкладав шматочки хліба на тарільчику, і потім клав їх у чашу з вином, виголошуючи при цьому різні ймена й молитви. За той час дячок, без угаву, зпочатку читав, а потім співав, напереміну з хором арештантів, різні церковно-славянські, самі по собі мало зрозумілі, а ще менше од швидкого читання і співання зрозумілі молитви. Зміст молитвів, це було головно бажання щастя і здоровля цареві й його сім'ї. Про це виголошувано багато разів молитви, враз із иньшими мольбами, і зокрема, навколішках. Крім того, дяк прочитав декілька стихів із Апостола таким дивним напруженим голосом, що нічого не

можна було розібрати, і пан-отець дуже виразно відчитав місце з Євангелія Марка, в якому було сказано, як Христос, воскресши, заки відлетів на небо й сів по правій руці свого батька, з'явився зпочатку Марії Магдалині, з котрої вигнав сім бісів, і потім одинацятьом ученикам, і як велів їм проповідати Євангеліє всій тварі, при чому об'явив, що той, що не повірить — загине, а хто повірить і охреститься, найде спасення, і, до того, виганятиме бісів, лічитиме людей від недуг, накладаючи на них руки, говоритиме новими мовами, братиме гадини, і, якщо вип'є отрую, то не помре, а лишиться здоровим.

Суть служби божої полягала у здогаді, що вирізані пан-отцем шматочки хліба і вкинені до вина, при відомих маніпуляціях і молитвах переміняться в тіло і кров Бога. Маніпуляції ці полягали в тому, що пан-отець рівномірно, дарма що цьому перешкаджав накинута на нього парчевий лантух, підіймав обі руки вгору і держав їх так, потім того ставав навколійки і обцілював стіл і все, що на ньому. Та найважливіша дія була тоді, коли пан-отець, узявши обома руками серветку, рівномірно й легко маяв нею над тарільчиком і золотою чашею. Доміркувалося, що в той сам час із хліба й вина робиться тіло і кров, і через те це місце служби божої правилося з незвичайно великою врочистістю.

„Ізрядно о пресвятій, пречистой і преблагословенній Богородиці“, голосно закричав після того пан-отець ізпоза іконостаса, і хор урочисто заспівав, що дуже гарно прославляти ту, що родила

Христа без порушення дівоцтва, діву Марію, яка за це зазнає більшої почеси, ніж якісьтам херувими, і тішитися більшою славою, ніж якісьтам серафими. Після цього вважалося, що переміна довершилася, і пан-отець, знявши серветку із тарільчика, розрізав шматочок, що був у середині, на четверо і поклав його зпочатку в вино, а потім до рота. Доміркувалось, що він ізвів шматочок тіла Бога й випив ковток Його крові. Потім пан-отець одемикнув занавіску, відчинив середущі двері і, взявши в руку золочену чашечку, вийшов із нею в середущі двері й запросив тих, що забажають, теж попоїсти Божого тіла й попити Його крові, яка містилася в чашечці.

Тих, що побажали, нашлося дескілька поміж дітьми.

Попереду спитавши дітей, як їх звати, пан-отець, бережно черпаючи ложечкою з чаші, всував глибоко в рот кожній дитині, по черзі, по шматочку хліба в вині, а дячок тимчасом зараз же обтираючи роти дітям, веселим голосом виводив пісню про те, що діти їдять тіло Бога і п'ють Його кров. Після цього пан-отець заніс чашу за іконостас і, випивши дорешти всю кров і зівши всі лишні шматочки тіла Бога, старанно обісав вуса, витер рот і чашу, і з величезною радістю в душі, поскрпуючи тонкими підшвами телячих чобіт, бадьорими кроками вийшов ізпоза іконостаса.

Тим закінчилася головна християнська служба божа. Але пан-отець, хочачи потішити безталанних арештантів, додав до звичайної служби ще надзвичайну. Та надзвичайна служба полягала в тому.

що пан-отець, ставши перед навгад викуваним, позолоченим образом (з чорним обличчям і чорними руками) того самого Бога, — котрого він їв, освіченим десятками воскових свічок, почав дивним і фальшивим голосом не то співати, не то казати ось які слова: „Ісусе сладчайший, апостолов слава, Ісусе похвала мучеников, владико всесильне, спаси м'я, Ісусе Спасе мой, Ісусе мой, краснійший, к Тебі притекающаго, Спасе Ісусе, помилуй м'я, молитвами рожденія Тя, всіх, Ісусе, святих Твоїх, пророк же всіх, Спасе мой Ісусе, і сладости райскія сподоби, Ісусе чоловіколюбче!“

На цьому він пристанув, зачерпнув духа, перехрестився, поклонився до землі, і всі пішли за його слідом. Кланявся інспектор, дозорці, гарештанти й нагорі незвичайно почасти забренкотіли кайдани. — „Ангелов Творче і Господи сил, — читав він далі: „Ісусе пречудний, ангелов удивленіє, Ісусе пресильний, прародителей ізбавленіє, Ісусе пресладкий, патріархов величаніє, Ісусе преславний, царей укріпленіє, Ісусе преблагий, пророков ісполненіє, Ісусе предивний, мучеников кріпосте, Ісусе претихий, монахов радосте, Ісусе премилостивий, пресвитеров сладосте, Ісусе премилосердний, постников воздержаніє, Ісусе пресладостний, преподобних радованіє, Ісусе пречистий, дівственних ціломудріє, Ісусе предвічний, грішников спасеніє, Ісусе, Сине Божий, помилуй м'я“. Так дійшов він, урешті, до перестанку, з чим раз більшим і більшим свистом повторяючи слово „Ісусе“, придержав рукою рясу на шовковій підшивці і, впавши на одне коліно, поклонився до землі, а хор заспівав

останні слова: „Ісусе, Сине Божий, помилуй м'я“, а гарештанти падали і вставали, потрясаючи волоссям, що лишалося в них на половині голови, і бряскотячи кайданами, що впивалися в їх худі ноги.

Так тяглося дуже довго. Зпершу йшли похвали, що кінчилися словами: „помилуй м'я“, а потім нові похвали, що кінчилися словами: „алилуя“. І гарештанти хрестилися, кланялися по кожному перестанку, але пізніше почали вже кланятися по другому, потім того по третьому, і всі були дуже раді, як усі похвали покінчилися, і пан-отець, зітхнувши з полегкістю, замкнув книжку і пішов за іконостас.

Лишався ще останній акт служби божої. Пан-отець узяв із великого стола позолочений хрест із емалевими медальйончиками на краях і вийшов із ним на середину церкви. Перший підійшов до хреста і поцілував його інспектор, далі дозорці, потім того, полихаючи один одного й пошепки лаючись, почали підходити гарештанти. Пан-отець, розмовляючи з інспектором, пхав хрест і свою руку в рот, а деколи і в ніс гарештантам, що підходили до нього, гарештанти ж старалися поцілувати і хрест, і руку пан-отця.

Так закінчилася християнська служба божя, що правилася для потіхи та нанучання заблудших братів.

XL.

І нікому з приявних, від пан-отця й інспектора аж до Маслової, не приходило через думку, що

той сам Ісус, імення котрого стільки разів зі свистом повторював пан-отець, усякими чудними словами прославляючи його, — власне наказав усе те, що тутечки робилося; наказав не тільки таке безглузне велемовство і блюзнірські чародійства попів-учителів над хлібом і вином, але й найвиразніше заборонив одним людям називати других учителями, заборонив молитися по церквах, а казав молитися кожному на відокремленні, заборонив самі церкви, сказавши, що прийшов їх понищити, і що молитися треба не по церквах, а в душі і правді; голвно ж, наказав не тільки судити людей і держати їх на засланні, мучити, ганьбувати, карати, як це робилося тутечки, але загалом заборонив усяке насильство над людьми, сказавши, що він прийшов випустити бранців на волю.

Нікому з приявних не приходило на думку, що все, що тут творилося, було як найбільшим блюзнірством і глумом над тим самим Христом, іменем котрого все це робилось. Нікому через голову не проходило, що золочений хрест із емалевими медальончиками на краях, котрий виніс пан-отець і давав цілувати людям, був не що иньче, як образ тої шибениці, на якій страчено Христа за те, саме що він наказав те ж саме, що тепер його іменем тут творилося. Нікому не приходило на думку, що ті попи, які в'являють собі, що, в формі хліба й вина, вони їдять тіло і п'ють кров Христа, дійсно їдять тіло і п'ють кров Його, але ж не у шматочках і в вині, а тим, що не тільки згіршують „малих цих“, з котрими Христос ототожував себе, але й видирають від них як найбільше добро й кидають їх

на як найпоганіші муки, заховуючи перед людьми те сповіщення добра, яке він приніс для них.

Пан-отець, зі спокійним сумлінням, робив усе те, що робив, бо від дитинства ховався в тому пересвідченню, що це єдина правдива віра, в котру вірили всі люде, які перше жили, і тепер вірять духовні і свіцькі начальники. Він вірив не в те, що з хліба зробилося тіло, що для душі це лік виполошувати багато слів, або що він ззів дійсно шматочок Бога, — в це вірити не можна, — а вірив у те, що треба вірити в ту віру. Головно ж держало його при тій вірі те, що за виповнювання треб цієї віри він 18 років уже діставав доходи, з яких удержував свою сім'ю, сина в гімназії, доньку в духовній школі. Таксамо вірив і дячок, і ще твердше, ніж пан-отець, бо він зовсім забув суть догм цієї віри, а знав тільки, що за теплі слова, за поминки, за часи, за молебен простий і за молебен із акафистом, загалом за все визначена ціна, котру справдішні християни з радої душі платять, і тому викрикував свої: „помилось, помилось“, і співав, і читав, ще треба було, з таким святим переконанням, що це таке необхідне, як необхідно людям продавати дрова, муку, картоплю. А начальник тюрми і дозорці, хоча ніколи їй не знали, їй не вглиблювалися в суть догм віри і не призадумувалися над тим, яке значіння мало те все, що робилося в церкві, — вірили, що конечно треба вірити в ту віру, бо вищі начальники і сам цар вірять у неї. Крім того, вони, хоча й неясно (вони ніяк собі не могли пояснити, як це робиться) почували, що та віра виправдовувала їх жорстоку службу. Коли б не було цієї віри, їм не

тільки трудніше, але навіть, може, й неможливо було би обертати всі свої сили на те, щоби катувати людей, як вони це тепер робили зі спокійнісінським сумлінням. Інспектор був людина такої доброї душі, що він ніяк не міг би був жити, так коли б не находив піддержки в цій вірі. І через те він стояв непорушно, просто як свічка, запопадно кланявся і хрестився, старався розжалобитися, коли співали: „Іже Херувими“, а коли почали причащати дітей, він вийшов наперед і власноручно підніс хлопчину, якого причащали, і підержав його.

Між гарештантами було небагато таких, котрі ясно бачили дурман, що його справляли над людьми цієї віри, і в душі сміялися над нею. Більшість вірила, що в тих золочених образах, свічках, чашах, ризах, хрестах, повторюваннях незрозумілих слів: „Ісусе сладчайший“, „помилось“, замкнена тасмна сила, при помочі котрої можна придбати більше вигоди в цьому і в майбутньому життю. Хоча більшість із них нераз уже пробувала придбати вигоди для цього життя при помочі молитвів, молебнів, свічок і не придбала їх, — молитви їх лишалися невислуханми, — кожний був свято переконаний, що ця невдача випадкова, і що ця установа, похвалювана вченими людьми й митрополитами — установа дуже важна, необхідна, якщо не для цього, то для майбутнього життя.

Так вірила й Маслова. Вона, як і иньчі, зазнавала підчас служби божої почуття побожності, змішаного з нудьгою. Зпочатку вона стояла в середині товпи за перегородкою й не могла бачити нікого, oprіч своїх товаришок; коли ж причасниці

посунулися наперед, то й вона враз із Федосею висунулася й побачила перед собою інспектора, а за інспектором і поміж дозорцями мужичка з яснобілою борідкою й русявим волоссям. Це був Федосин чоловік, що зупинив свій зір на своїй жінці. Маслова занялася підчас акафісту обзориною його, перешіптувалася з Федосею, і хрестилася, і кланялася тільки тоді, як усі це робили.

XLI.

Нехлюдов рано виїхав з дому. На провулку ще їхав мужик зі села і дивним голосом кричав:
— Молока, молока, молока!

На передодні упав перший теплий весняний дощ. Усюди, де ще не було мощеної дороги, нараз зазеленіла травичка. Берези по горобах уквітчалися зеленим пухом. Черемшина й тополя розвивали свої довгі пахучі листочки. По домах і крамницях ховали й обтирали зимові вікна. На тандиті, повз яку довелося проїжджати Нехлюдову, кишіло від народа коло вибудованих рядками буд; там проходжувалися обірванці з чобітьми під пахою і перекинутими через плечі вигладженими штанами й жілстами.

Попід коршмами товпилися, вихопившись зі своїх фабрик, чоловіки в чистих піддъовках і вичищених чоботах і жінки в шовкових, яскравих хустинках на голавах і в пальтах зі скляними перлами. Поліцаї з жовтими шнурками від пістолетів стояли на своїх становищах, висліджуючи непорядки, які могли

б їм розважити від нудьги, що їм давила. По доріжках бульварів і по зеленому муріжку, який що тільки покрився травою, бігали, граючись, діти й собаки, і говірки няньки перебалакувалися поміж собою, сидячи на лавках.

По вулицях, холодних і вохких іще з лівого боку, у тіні, й висохлих по середні, без угаву гуркотіли по бруках тяжкі вози підвізчиків, деренькотіли повізки і дзвонили кінні трамваї. Зі всіх боків тремтіло повітря від ріжнородних згуків і гомону дзвонів, що скликували люд на таку саму службу божу, що зараз правилася в тюрмі. І вчепурений народ розходився, кожний відповідно до парохії, до якої належав.

Візник завіз Нехлюдова не до самої тюрми, а на ріг вулиці, що вела до тюрми.

Декілька чоловіків і жінок, по більшій частині з клуночками, стояли на тому розі, на яких сто кроків від тюрми. Направо видніли невисокі деревляні будинки, наліво двоповерхова кам'яниця з якоюсь вивіскою. Сама ж величезна мурована тюремна будівля була висунена наперед, і до неї не пускали провідачів. Вартовий із рушницею ходив туди й назад, і гостро кричав на тих, що хотіли його обійти.

Під хвірткою деревляної будівлі, з правого боку проти вартового, сидів на лавочці дозорець у мундурі з гальонами, з записником. До нього підходили провідачі й подавали ймення тих, що їм бажали побачити, і він записував. Нехлюдов теж підійшов до нього й назвав Катерину Маслоу. Дозорець із гальонами записав.

— Чому ще не пускають? — спитав Нехлюдов.

— Служба божа. Скінчиться служба, впустять.

Нехлюдов відійшов до товпи дожидачів. Із гурту вивповз у обідраній одежі, і в подертому брилі, у шкарбунах на босу ногу, чоловік із червоними смугами на цілім обличчі і справився до тюрми.

— Куди лізеш? — крикнув на нього вояк із рушницею.

— А ти чого зіпаєш? — не збентежившись від крику вартового, відказав обірванець і повернув назад: — не пускаєш, — почекаю. А то репетує, наче генерал.

В гурті похвально засміявся. Провідачі були по більшій часті люде погано зодягнуті, навіть пообдирані, але були й між ними і значні назверх і жінки, й чоловіки. Поруч із Нехлюдовим стояв гарно зодягнений, оголений, гладкий, рум'яний чоловік із клуночком у руці, мабуть, із біллям. Нехлюдов спитав, чи він тут уперше? Чоловік відказав, що він кожної неділі сюди ходить, і так почалася розмова. Це був придверник із банку. Він прийшов сюди провідати свого брата, що його судили за підрібку документів. Добродушна ця людина розповіла Нехлюдову цілу свою історію й хотів уже розпитати й його, як увагу обох відвернула пара молоденьких людей, що їхали на гарному, з гумовими колесами, повозі здоровим, породним ворожим конем. Це був якийсь студент із завуальованою панею. Студент держав у руках великий клунок. Він підійшов до Нехлюдова і спитав його, чи можна і що треба зробити, щоби передати милостиню — калачі, котрі він привіз. „Це бажання моєї нарече-

ної. Це моєї наречена. Батьки її пораяли нам завести в'язням“.

— Я сам уперше й не знаю. Але думаю, що треба поспитати того чоловіка, — сказав Нехлюдов, показуючи на дозорця з гальонами, який сидів із записником направо.

В той час, коли Нехлюдов говорив зі студентом, відчинилися великі, залізні, з віконцем по середині двері тюрми, і з них вийшов офіцер, у мундурі з другим дозорцем. Дозорець із записником оповістив, що впуск провідачів починається. Вартовик відійшов на бік, і всі провідачі, немов боячися спізнитись, швидким кроком, дехто бігом, пустилися до дверей тюрми. Під дверима знову стояв один дозорець. У міру того, як провідачі проходили побіля нього, він лічив їх, голосно виголошуючи: 16, 17, і. т. д. У середині будинку стояв иньчий дозорець. Він доторкався до кожного рукою й теж перелічував тих, що проходили до других дверей. Це робилося на те, щоби при випуску після провірки рахунку не лишити ні одного провідача в тюрмі й не випустити ні одного гарештанта. Не дивлячися на того, хто проходив, дозорець той луснув Нехлюдова по спині, і цей дотик рукою дозорця зпершу образив Нехлюдова; але зараз йому пригадалося, чого він прийшов сюди, і йому стало ніяково від цього почуття невдоволення й образи.

Перше житло за дверима була велика кімната зі склепінням й залізними ґратами в невеличких вікнах. У кімнаті цій, що звалася збірнею, Нехлюдов побачив у ніші великий образ роз'пяття.

„Навіщо це?“ — подумав він, мимоволі зрівнюючи у своїй уяві образ Христа з визволеними, а не з невольниками.

Нехлюдов ішов поволі, пропускаючи поперед себе інших провідачів, які спішилися. Він зазнавав почуття страху перед замкненими в тому місці злочинцями, і це почуття перемішувалося зі співчуттям для тих невинних, які, як учорашній хлопчина й Катюша, мусли бути тут, і з почуттям неспіливости та розжалоблення перед майбутнім побаченням. При виході з першої кімнати, на другому її кінці, дозорець кинув кілька якихось слів. Але Нехлюдов, потонувши у своїх думках, не звернув на них ніякої уваги і йшов далі туди, куди подавалася більшість провідачів, цеб-то, до чоловічого відділу, а не до жіночого, куди йому було треба.

Пропускаючи тих, що спішилися, він останнім увійшов у мешкання, назначене на побачення. Перше, що його вдарило, коли він, відчинивши двері, увійшов до цієї кімнати, був заглушливий гам сотні голосів, що зливався в один крик. Аж підійшовши ближче до людей, котрі наче мухи, що понасідали на цукор, поприставали до сітки, яка ділила кімнату на дві половини — Нехлюдов зрозумів, у чому річ. Кімната з вікнами в задній стіні була розділена надвоє не одною, а двома дротяними сітками, що йшли віді стелі до землі. Поміж сітками ходили дозорці. По одному боці сіток були гарештанти, по другому — провідачі. Між одними і другими були дві сітки на віддаль трох аршинів так, що не тільки передати що, а й розглянути обличчя, головню короткзорій людині, було неможливо. Тяжко було й

балакати, треба було кричати з цілої сили, щоби тебе почули. З обох боків притискалися до сіток обличчя: жінок, чоловіків, батьків, матерів, дітей. Усі старался розглянути один одного, сказати те, що треба. А що кожний старався балакати так, щоби його почув співрозмовник, і сусіди того самого бажали для себе й їх голоси перешкаджали один одному, то кожний старався перекричати другого. Через те то й був такий гам, перебиваний криками, котрий ударив Нехлюдова, як тільки він увійшов до цієї кімнати. Що говорилося, ніяким чином не можна було розібрати. Хиба тільки по обличчях можна було зміркувати, що балакалось, і які були відносини між розмовниками. Близько Нехлюдова стояла бабуся в хусточці; протиснувшись до сітки, трясучи підборіддям, вона кричала щось до блідої молодой людини з оголеною до половини головою. Гарештант, піднявши брови і зморщивши чоло, з увагою слухав її. Поруч бабусі був парубок у піддъовці, що слухав, хитаючи головою, слів подібного до нього гарештанта зі стомленим обличчям і бородою, яка починала сивіти. Іще дальше стояв голодранець і, вимахуючи рукою, щось кричав і сміявся. А коло нього сиділа на підлозі жінка з дитиною, у гарній вовняній хустці, і плакала, бо, здається, вперше побачила того сивого чоловіка, що був на другому боці, в арештантській куртці, з оголеною головою і в кайданах. Над цією жінкою — придверник, що з ним розмовляв Нехлюдов, верещав що сили на лисого з лискучими очима гарештанта на другому боці.

Коли Нехлюдов побачив, що йому доведеться ба-

лакати серед цих умов, у ньому піднялося обурення на тих людей, що могли щось таке вигадати й піддержувати. Йому стало дивно, що таке страшно становище, такий глум над людськими почуваннями нікого не вражав. І вояки, і інспектор, і провідачі, і гарештанти робили все це так, наче б визнавали, що воно так і повинно бути.

Нехлюдов задержався в тій кімнаті п'ять хвилин, зазнаючи якогось дивного почуття туги, спізнання своєї безсильності й розладу з цілим світом. Ним заволоділо моральне почуття нудоти, подібне до того, як коли гойдається корабель.

XLII.

„А проте, треба робити те, чого прийшов,“ — сказав він, додаючи собі відваги. — „Що ж тут діяти?“ —

Він почав шукати очима начальство, і, побачивши невисоку, худу людину з вусами, що в офіцерських погонах, ходив собі позад народа, і звернувся до неї.

— Не можете ви, ласкавий добродію, сказати, мені — промовив він із особливо напруженою ввічливістю, — де містяться жінки, і де дозволені побачення з ними?

— Хиби вам до жіночої треба?

— Еге, я хотів би бачити одну жінку-гарештантку, — з тою ж напруженою ввічливістю відповідав Нехлюдов.

— Це ви повинні були заявити у збірні. Кого ж вам треба бачити?

— Мені треба бачити Катерину Маслову.

— Вона політична? — спитав заступник інспектора.

— Ні, вона попросту...

— Що вона? Засуджена?

— Еге, позавчора її засудили, — покірно відказував Нехлюдов. Він боявся, щоб яким словечком не попусувати гумору інспекторові, так наче б інспектор був до цього причастний.

— Якщо до жіночої, то сюди, будь ласка, — сказав інспектор, мабуть, поклавши собі по вигляді Нехлюдова, що він варт уваги. — Сідоров, — звернувся він до вусатого унтерофіцера з медалями, — проведи їх до жіночої.

— Слухаю.

У той час почувлися коло решітки чийсь ридання, що душу роздирали.

Все було дивне для Нехлюдова, і дивніше було за все те, що йому доводилось дякувати й почувати себе з'обов'язаним перед інспектором і старшим дозорцем, перед людьми, що робили всі ті жорстокі речі, що їх робили в цьому домі.

Дозорець вивів Нехлюдова з чоловічої провідальні на коридор і зараз таки, через двері напроти, ввів його до жіночої кімнати побачень.

Ця кімната, як і чоловіча, була розділена на три частини двома сітками, але була значно меньча. Тут було й менше провідачів, і гарештанток; але крик і галас був такий самий, як і в чоловічій. Межи сітками й тут ходило начальство. Ним була дозорчиця в мундурі з гальонами на рукавах зі синьою ляміркою і з таким самим поясом, як у

дозорців. Таксамо й тут присіклися з обох боків до сіток люде: з одного боку в різнородних одягах міщани, з другого — гарештантки, деякі в білих, другі ж у своїх одягах. Ціла сітка була обставлена людьми. Одні поставали на пальці, щоби по через голови других порозумітися, другі сиділи на підлозі й так вели розмову.

Зпоміж арештанток найбільше била в очі, своїм дивним-предивним криком і виглядом, обідрана, худа циганка-гарештантка; хустка злізла їй із кучерявого волосся, і сама вона стояла майже по середині кімнати з арештантського боку під стовпом і щось швидкими жєстами верещала циганові в синьому жакеті, низько й цупко підперезаному. Поруч із циганом присів до землі вояк, що балакав із якоюсь арештанткою, за ним стояв, притулившиися до сітки, молодий селянин із ясною борідкою, у личаках. На почервонілому його обличчі ось-ось мали виступити сльози. З ним балакала мила з обличчя, русява гарештантка, що дивилася йому в очі своїми ясними, блакитними очима. Це була Федося й її чоловік. Побіч них стояв голодранець, що розмовляв із розкошляною пикатою жінкою; далі дві жінки, чоловік, знов жінка, — проти кожного була гарештантка. Поміж ними Маслової не було. Але ззаду стояла за гарештантками ще одна жінка, і Нехлюдов зараз же доміркувався, що це була вона, й відразу почув, як йому забилося серце, й припинився віддих. Рішуча хвилина зближалась. Він підійшов до сітки й пізнав Катюшу. Вона стояла за синьою Федосею й, усміхаючись, слухала те, що вона казала. Вона була не в халаті,

як позавчора, а в білій блузці, що цупко була стягнена поясом й високо підносилася на грудях. Зпід хустини вилізали кучері чорного волосся, як тоді в суді.

„Зараз рішиться“, — думав він. „Як мені її гукнути? А, може, сама підійде?“

Але вона не підходила. Вона сподівалася Кляри, й їй і через голову не проходило, що цей пан до неї.

— Вам кого? — спитала дозорчиця, що ходила між сітками й підійшла до Нехлюдова.

— Катерини Маслової, — ледви вистогнав Нехлюдов.

— Маслова, до тебе! — гукнула дозорчиця.

Маслова оглянулася, піднесла голову, просто випнула груди, зі знаним Нехлюдову виразом готовости на все, підійшла до решітки і, протискаючись межі двома гарештантками, підняла на Нехлюдова свій здивований-запитливий зір. Вона його не пізнала.

Та доміркувавшись, одначе, по одежі, що перед нею багатий пан, вона усміхнулася.

— Ви що? — сказала вона, зближаючи до решітки своє усміхнене, зизооке обличчя.

— Я хотів бачити....

Нехлюдов не знав, як сказати: „вас“ чи „тебе“, і поклав собі сказати „вас“. Він говорив не голосніще, ніж звичайно.

— Я хотів бачити вас.... я....

— Ти мені очей не замазуй, — кричав біля нього гольтіпака. — Брала, чи не брала?

— Ось-ось сконає, слаба.... — відгукував хтось із другого боку.

Маслова не могла чути слів Нехлюдова, та вираз його лица в ту хвилину, як він балакав, нараз нагадав їй те, чого вона не хотіла згадувати. І усміх ізник з її обличчя, і чоло почало немов із болю морщитись.

— Не чути, що кажете, — гукнула вона, приплющуючи очі, і щораз більш і більше морщачи чоло.

— Я прийшов....

„Так, я роблю те, що повинен, я каюся“, подумав Нехлюдов.

І зараз, як тільки це подумав, сльози закрутилися йому на очах, підійшли під горло, і він, ухопившись руками за ґрати замовк, запановуючи над собою, щоби не розплакатися.

— Як би здорова, я не пішов би, — гукали з одного боку.

— Вір Богові, не знаю, не відаю, — кричала гарештантка з другого боку.

Маслова побачила його зворушення, і воно перейшло на неї. Її очі запалали вогнем, на блідих, пухких лицах загорілися плями рум'янця; та обличчя далі було суворе, і зизі очі тупо дивилися повз нього.

— Подібне, та не пригадаю, — гукнула вона, не дивлячись на нього, і обличчя, що нараз почервоніло, зробилося ще похмурніше.

— Я прийшов того, щоби просити в тебе пробачення, — крикнув він голосно, без виразу, мов учень, що добре завчив лекцію.

По сих словах йому стало соромно, й він оглянувся. Але зараз же спам'ятався, що якщо йому сором, то тим ліпше, бо він повинен зносити сором. І він голосно казав далі:

— Я погано, гидко зробив, пробач мені, — прогуконув він іще.

Вона стояла непорушно й не спускала з нього свого зизого зору.

Він більше не міг говорити й відійшов від решітки, ледви здавлюючи сльози, що розпірвали йому груди.

Інспектор, той самий, що справив Нехлюдова до жіночого відділу, зацікавлений його особою, прийшов до цього відділу й, побачивши Нехлюдова не під ґратами, спитав, чому він не говорить із тою, яка йому потрібна. Нехлюдов іздрігнувся, обтер хусткою носа, і, стараючися заховати спокій, відповів:

— Не можу говорити крізь ґрати, нічого не чути. Інспектор задумався.

— Ну, що ж, можна вивести її сюди на хвилинку.

— Маріє Карловно! — звернувся він до дозорчиці. — Виведіть Маслову сюди.

XLIII.

За хвилину з бічних дверей вийшла Маслова. Підійшовши легким кроком аж до самого Нехлюдова, вона спинилася і зкоса подивилась на нього. Як позавчора, у неї вилізали зпід хустинки її чорні коси; нездорове, пухке, бліде обличчя було миленьке й

цілком спокійне. Тільки блискучі, чорні, зизі очі палали зпід підпухлих повік особливим вогнем.

— Можете говорити тут, — сказав інспектор і пішов собі геть.

Нехлюдов зблизився до лавки, що стояла під стіною.

Маслова поглянула запитливо на заступника інспектора і потім, немов зі здивовання низавши плечима, пішла за Нехлюдовим до лавки й сіла собі на неї поруч нього, поправивши спідницю.

— Я знаю, що вам важко мені пробачити, — почав Нехлюдов, але знову спинився, бо сльози тиснулися до очей... — Але коли не можна вже минулого поправити, то я тепер зроблю все, що можу. Скажіть...

— Як це ви нашли мене? — не відповідаючи на його запит, спитала Катюша, ніби дивлячись, ніби й не дивлячись на нього своїми зизими очима.

„Боже мій! Поможи мені. Навчи мене, що мені робити!“ — казав до себе Нехлюдов, дивлячись на її обличчя, що так дуже тепера змінилося.

— Я позавчора був присяжним, — сказав він. — Тоді, як вас судили. Ви мене не пізнали?

— Ні, не пізнала. Ніколи мені було пізнавати. Та я й не дивилася, — відповіла вона.

— Була ж дитина? — спитав він і почув, що червоніє.

— Зараз тоді таки, слава Богу, померло, — коротко і злюче, відповіла Катюша й відвернула від нього очі.

— Як то? Від чого?

— Я сама мало не вмерла, така була хвора,
— сказала вона, не підносячи очей.

— Як же тітки вас відправили?

— Хто буде покоївку з дитиною годувати? Як покмітили, зараз нагнали. Та що балакати, — не пам'ятаю нічого, все забула. Цьому всьому кінець.

— Ні, не кінець. Я не можу так цього понехати. Я хоч тепер хочу спокутувати свій гріх.

— Нема чого покугувати; що було, те минуло,
— сказала вона, і чого він ніяк не сподівався, поглянула нараз на нього й неприємно-заманливо й жалібно всміхнулася.

Маслова ніяк не сподівалася побачити його, передусім тепер і тут. Тому в першу мить поява його вразила її і спонукала згадати те, чого вона ніколи не згадувала. В першу хвилину вона неясно згадала той чудовий світ мрій та дум, що його відкрив був їй той принадний панич, який її кохав і якого вона кохала, й далі його незрозумілу жорстокість і цілий ряд понижень, страждань, які пішли вслід за цим чаром щастя і які з того щастя випливали. І їй зробилось боляче. Та, не маючи сил розібратися в цьому, вона зробила й тепер так, як усе робила: прогнала геть од себе ці спогади й постаралася застелити їх незвичайним туманом розпусного життя. У першу мить вона сполучила людину, що сиділа перед нею, з тим паничем, якого вона колись кохала, але потім, побачивши, що це надто боляче, перестала сполучувати його з ним. Тепер цей гарно вбраний, випещений панок із наперфумованою бородою був для неї не той Нехлюдов, якого вона кохала, а один із тих людей,

що, як їм було треба, користувалися такими єствами, як вона, і якими такі єства, як вона, повинні були користуватися з як мога більшою вигодою для себе. І через те вона заманливо до нього підсміхнулася. Вона замовкла, роздумуючи, як би його використати.

— З тим усім кінець, — сказала вона. — Тепер ось засудили на каторгу.

І її уста затремтіли, як вона вимовила це страшне слово.

— Я знав, я був певен у тому, що ви невинні, — сказав Нехлюдов.

— Правда, невинна. Хіба я злодійка або грабіжниця? У нас кажуть, що все від адвоката, — сказала вона далі. — Кажуть, треба просьбу подати. Тільки дуже багато, кажуть, беруть...

— Так, безперечно, — сказав Нехлюдов. — Я вже звернувся до адвоката.

— Треба не пожалкувати грошей на доброго, — сказала вона.

— Я все зроблю, що буде можна.

Настала мовчанка.

Вона знов таксамо усміхнулася.

— Я вас попросила б... грошей, якщо можете. Не багато... десять, — нараз сказала вона.

— Добре, добре, — промовив Нехлюдов ізбен-тежений і сягнув за гаманець.

Вона швидко зиркнула на інспектора, що ходив туди й назад по келії.

— При ньому не давайте... Аж як піде, а то відберуть.

Як тільки інспектор одвернувся, Нехлюдов впняв гаманець. Але не встиг передати десятирублевий

банкнот, як інспектор пак відвернувся до нпх лицем. Він стиснув гроші в руці.

„Пропала жінка“, — думав Нехлюдов, дивлячись на це, колись миле, тепер споганіле, спухле обличчя, з недобрим блиском у чорних зизих очах, які ходили за інспектором і за рукою Нехлюдова з істиснутою десятирублівкою. І на нього найшла хвилина вагання.

Знову той спокусник, що говорив учора в ночі, пробудився в душі Нехлюдова, стараючись, як завсіди, вивести його з питання про те, що треба робити, на питання про те, що вийде з його вчинків, і що корисне.

„Нічого *ти* не зробиш з тою жінкою“, — казав той голос: прив'яжеш собі тільки камінь до шиї, а він тебе затопить і перешкодить тобі иньчим помагати. Дати їй грошей, всі, що маєш, попрощатися з нею і покінчити раз на все? — мелькнуло йому в думці.

Але зараз таки він почув, що в ту ж мить, зараз же, щось дуже важне довершується в його душі, що його внутрішнє життя стоїть у ту хвилину немов на хиткій вазі, яка за малесеньким натиском може перехилитись на один або на другий бік. І він зробив цей натиск. Він прикликав на поміч Того Бога, котрого він учора почув у своїй душі, і Бог зараз же відгукнувся в ньому. Він поклав собі зараз таки розповісти їй усе.

— Катюше! Я прийшов просити в тебе пробачення, а *ти* не відповіла мені, чи пробачила ти мені, чи пробачиш мені коли... — сказав він, переходячи нараз на „ти“.

Вона не слухала його, а дивилася то на його руку, то на інспектора. Коли ж інспектор відвернувся, вона швидко протягла до Нехлюдова руки, схопила гроші і сховала їх за пояс.

— Дивне щось таке кажете! — сказала вона, з погордою, як йому видалося, усміхаючись.

Нехлюдов почував, що в неї є щось, попросту для нього вороже, щось, що її захищало таку, як вона була, і перешкаджало йому заглянути їй у глибину душі.

Але, дивне диво, це його не тільки не відпихало, але ще з більшою, якоюсь особлившою, новою силою тягнуло до неї. Він почував, що йому слід її збудити духово, що це страшно важко, — але самі труднощі цієї справи приманювали його. Він відчував до неї щось таке, чого ніколи ще не відчував передтим ані до неї, ані до нікого иньчого, в чому не було нічого особистого: він нічого не бажав для себе від неї, а бажав тільки того, щоби вона перестала бути такою, як була тепер, щоби вона прокинулась і стала такою, як була колись.

— Катюше! Чому ти так кажеш? Я ж тебе знаю, пригадую собі тебе тоді, в Панові...

Але вона не піддавалась, не хотіла піддатись.

— Що минуле згадувати? — сказала вона сухо і ще гірше зморщила чоло.

— Я згадую це того, щоби затерти, спокутувати свіій гріх, Катюше, — почав він і хотів був сказати про те, що хоче з нею женитися, але зустрівся з її поглядом і, прочитавши в ньому щось таке страшне, і грубе, щось, що відштовхувало від себе, не міг доказати до кінця.

В той час опчали провідачі виходити. Інспектор підійшов до Нехлюдова і сказав, що час побачення скінчився. Маслова встала, чекаючи покірно часу, коли її відпустять.

— Бувайте здорові! Я маю багато вам ще сказати, але, як бачите, тепер нема як, — сказав Нехлюдов і протяг їй руку. — Я прийду ще.

— Міркую, все сказали...

Вона подала йому руку, але не стиснула її.

— Ні, я буду старатись бачитися з вами ще, і то десь так, щоб можна перебалакати, і тоді скажу вам щось дуже важне. Ви це мусите знати, — сказав Нехлюдов.

— Що ж, приходьте, — сказала вона, усміхаючись тою усмішкою, якою сміялась до мужчин, яким хотіла подобатися.

— Ви для мене ближчі, ніж сестра, — сказав Нехлюдов.

— Дивно, — сказала вона ще раз і, хитаючи головою, пішла за ґрати.

XLIV.

Нехлюдов сподівався, що вже при першому зустрічу Катюша, побачивши його, пізнавши його намір служити їй і каяття його, зрадіє, розжалобиться і знову зробиться Катюшею. Але з острахом він побачив, що Катюші не було, а була тільки Маслова. Це його зачудувало й перестрашило.

Його здивувало найпаче те, що Масловій не тільки не сором було її становища — не гарештантки (це їй було сором), а свого становища

проститутки, але що вона немов була навіть ним задоволена, майже чванилась ним. А тимчасом воно їй не могло бути інакше. Кожна людина, щоби працювати, мусить свою працю вважати важною й гарною. І через те, хай її становище буде не знати яке, вона небезпечно витворить собі такий погляд на людське життя взагалі, при якому її праця вважатиметься важною й гарною.

Звичайно гадають, що злодій, убийник, шпиг, проститутка, визнаючи свою професію поганою, повинні соромитися її. Тимчасом діється цілком навпаки. Люде, долею і своїми гріхами-помилками знижені до такого стану, хоч і який він хибний — виробляють собі такий погляд на життя взагалі, при якому їх становище являється для них самих гарним і не без ваги. Задля піддержання такого погляду вони інстинктивно держаться того кола, в котрому визнають ті думки, які вони собі склали на життя й на своє місце в ньому. Нас це дивує, коли справа торкається злодіїв, які чваняться своєю зручністю, проституток — своєю розпущеною, або убийників — своєю жорстокістю. Але дивує це нас тільки через те, що коло цих людей обмежене і, найважливіше, що ми живемо поза ним. Але хіба не таке ж саме явище виникає серед багатців, що чваняться своїм багатством, цебто, грабіжництвом; військових начальників, що чваняться своїми перемогами, цебто, убивством; власників, що чваняться своєю силою цебто, насильництвом? Ми не бачимо в тих людей перекрученого розуміння про життя, про добро і зло, задля виправдання свого становища, тільки через те, що коло людей із таким пере-

крученим розумінням — більше, і ми самі належимо до нього.

Такий погляд на своє життя і своє місце у світі виробила собі Маслова. Вона була проститутка, засуджена на каторгу, але мимо того вона виробила собі такий світогляд, при якому могла виправдовувати себе й навіть чванитися перед людьми своїм становищем.

Ось який був її світогляд. Найбільше щастя всіх мужчин, усіх без виїмку — старих, молодих, гімназистів, генералів, освічених, неосвічених — це полові зносини з принадливими жінками, й через те всі мужчини, хоч і прикидаються, що зайняті иньчими справами, в дійсности, бажають тільки цього одного. Вона ж — принадлива жінка, — може вволюти їх бажання або не вволюти його, — і через те вона — важна й потрібна людина. Ціле її минуле й теперішнє життя стверджувало правдивість цього погляду.

На протягу десятих років вона всюди, де тільки була, починаючи від Нехлюдова і старого станового і скінчивши на тюремних дозорцях, бачила, що мужчини її потребують; вона не бачила й не покічувала таких мужчин, котрі її не потребували. І через те цілий світ уявлявся їй зборищем розбурхуваних похотями людей, котрі зі всіх боків на неї стріляли очима, і всякими можливими засобами: дурманом, насильством, купівлею, хитрістю — старалися нею заволодіти.

Так розуміла життя Маслова, і, при такому розумінні життя, вона була не тільки не остання, а дуже важна людина. І вона дорожила таким розумінням життя більш, ніж чим иньчим на світі,

— не могла не дорожити ним через те, що, змінивши таке розуміння життя, вона тратила те значіння, яке таке розуміння давало їй помежи людьми. І щоб не тратити свого значіння в життю, вона інстинктивно держалася кола людей, що дивилися на світ так, як і вона. Прочуваючи-ж, що Нехлюдов хоче вивести її у другий світ, вона противилася йому. Вона передбачувала, що в тому світі, куди він її манив, вона мусить утратити це своє місце в житті, яке давало їй певність і самоповажання. З тої самої причини вона прогонювала від себе ті згадки про першу молодість і перші відносини до Нехлюдова. Ці спомини не сходилися з її теперішнім світоглядом, і через те вона їх цілком зі своєї пам'яті вичеркнула або швидче заховала їх десь у пам'яті ненарушеними, але заперла їх, замазала, як бджоли замазують гнізда черви — яка може знищити цілу їх бджолину роботу, — щоби до них не було ніякого доступу. І через те теперішній Нехлюдов був для неї не той чоловік, якого вона колись любила чистою любов'ю, а був тільки багатий пан, котрого можна і слід використати, і з котрим могли бути тільки такі відносини, як і зі всіма мужчинами.

„Ні, найважливішого я не міг їй сказати“, — думав Нехлюдов, справляючись разом із товпою до виходу. — „Я не сказав їй, що одружуся з нею. Не сказав, але зроблю це“, думав він.

Дозорці у дверях знов випускали і двома руками перелічували провідачів, щоби зайвий хто не вийшов або не лишився в тюрмі. Те, що його ляскали по спині, тепер не ображало Нехлюдова. Він навіть не помічував цього.

Нехлюдов бажав змінити своє назверхнє життя: покинути велику квартиру, відправити прислугу й переїхати до готелю. Але Аграфена Петровна доказала йому, що немає ніякого резону змінити ще до зими щонебудь у способі життя; влітку помешкання ніхто не візьме, а мешкати і тримати меблі і речі денебудь таки треба. Дійшло до того, що всякі змагання Нехлюдова змінити своє назверхнє життя (він хотів уладитися просто, по студентському), не довели до нічого. Не досить, що все лишилося по давньому, а в домі почалася натужна робота: провітрювання, розвішування і протріпування всяких вовняних і кожушаних речей. В роботі тій брали участь і двірник, і його помішник, і куховарка, і сам Корній. Зпочатку виносили й розвішували на мотуззя якісь мундури й дивні кожушані речі, котрих ніхто ніколи не носив; потім того почали виносити килими й меблі, і двірник із помішником, засукавши рукави мускулистих рук, з натугою в такт вибивали порохи. По всіх кімнатах розходився запах нафталіни. Нехлюдов то ходив по подвіррі, то ставав під вікном, дивився на речі й дивувався, як цього всього багацько і як це все, звичайно, було цілком непотрібне. „Одинока користь і призначення тих речей“ думав Нехлюдов, — „хиба таке, щоби дати нагоду вигімнастикуватись Аграфені Петровні, Корнієві, двірникові, помішникові й куховарці“.

„Не варто змінити форм життя тепер, доки не вирішиться справа Катюші“, — думав Нехлюдов. —

„Тай воно й важка річ. Сяк, чи так, все саме по собі зміниться, коли її увільнять, або пішлють на заслання, і я поїду за нею“.

Назначеної адвокатом Фанаріним днини Нехлюдов приїхав до нього, до його розкішного мешкання у власному домі, з величезними квітками і чудовими занавісами на вікнах і, взагалі, з тою дорогою обстановою, що свідчила про дурнички, тобто легким коштом набуте багатство; бо ж така обстановка буває тільки в людей, що нагло забагатіли. Нехлюдов застав у кімнаті прийняти клієнтів, що, ждучи черги, сумовито сиділи, немов у лікарів, довкола стола, засипаного ілюстрованими журналами, які мали їх розважати. Адвокатський помішник, що теж сидів у тій кімнаті за високим б'юром, пізнав Нехлюдова, підійшов до нього, поздоровкався з ним і обіцяв сповістити про його прихід принципалові. Але не встиг іще підійти до дверей кабінету, як вони самі відчинилися, і почувлися голосні, оживлені голоси немолодого присадкуватого чоловіка, з червоним обличчям і з густими вусами, у цілком новому одягу, і самого Фанаріна. На обличчях обох був такий вираз, який буває на обличчях людей, котрі що тільки зробили догідну, але не зовсім гарну річ.

— Самі винні паночку, — усміхаючись, казав Фанарін.

— І рада б душа до раю, та гріхи не пускають.

— Знаємо ми, знаємо.

І оба непримодно засміялися.

— А, князь, будь ласка, — сказав Фанарін, побачивши Нехлюдова, і, кивнувши ще раз на відході

купцеві, впровадив Нехлюдова до своєї стилево вдержаної робітні-кабінету. — Будь ласка, купіть, — сказав адвокат, сідаючи коло Нехлюдова. Він ледви здержував усмішку, що її викликавав успіх попередньої справи.

— Дякую, я про справу Маслової.

— Так, так, зараз. Ух, що за шельми ці грошеторби, — сказав він. — Бачили цього панича? У нього дванацять мільонів капіталу. А каже: пускає. Ну, а як тільки може вирвати від вас 25-рублевий білет — зубами вирве.

„Він каже пускає, а ти кажеш 25-рублевий білет“, думав тимчасом Нехлюдов. Він почував непереможну обридь до тої невимушеної людини, яка тоном своїм бажала показати, що він із ним, із Нехлюдовим, із одного, а з клієнтами, що прийшли до нього і з иньчими людьми — із другого табору, чужого для них обох.

— Страшне він мене вимучив, — страшна погань. Я бажав одпочити душею, — сказав він, немов виправдовуючись із того, що балакає не до речі. — Ну, про вашу справу. Я прочитав її уважно і „не похвалив її змісту“, як каже Тургенев, т. є., адвокатик був кепський, всі приводи до касації прогавив.

— Так що ж ви рішили?

— Зараз. Скажіть йому, — звернувся він до поміщика, що саме ввійшов, — що як я сказав, так і буде: може — добре, не може — не треба.

— Він не хоче.

— То й обійдеться, — сказав адвокат, і обличчя

його з радісного й добродушного, зробилося нараз похмуре і злісне.

— Кажуть, що адвокати задувно гроші беруть, — сказав він, прибіраючи знову своє обличчя у приємні форми. — Я вирятував одного незаможного довжника від цілком несправедливої скарги, й тепер вони до мене всі лізуть. А кожна така справа коштує страх багато роботи. Та ж і ми, як сказав якийсь письменник, лишаємо шматок м'яса в каламарі. Ну, а ваша справа, а власне справа, що вас займає, — казав він далі, — ведена кепсько, доброго приводу до касації немає, але все таки поспробувати можна, і я ось що написав.

Він виняв аркуш записаного паперу й почав читати, швидко проковтуючи деякі нецікаві формальні слова, і деякі вимовляючи голосно і з притиском:

„До касаційного департаменту і т. д. і т. д. скарга. Присудом відбутого і т. д. і т. д. вердикта і т. д. признано якусьтам Маслоу винною в позбавленні життя шляхом отробння купця Смількова і на основі 1454 ст. „Карного Статута“ її засуджено на і т. д. каторжні роботи і т. д.“

Він сплнвився, очевидячки, мимо великої практики з задоволенням слухаючи свого твору.

„Цей засуд являється результатом такої скількості важних процесуальних порушень і помилок“, — читав він далі переконуюче! — „що підлягає скасуванню. Поперше: на самому початку судового слідства голова перервав читання акту розсліду нутроців Смількова“ — раз.

— Адже то прокуратор домагався читання, — сказав здивований Нехлюдов.

— Це однаково, оборона могла мати причини жадати того ж самого.

— Але ж це було цілком непотрібне.

— Усе ж таки це притичина: „По друге, голова“, — читав далі адвокат: — „перервав промову оборонця Маслової тоді, як він хотів схарактеризувати особу Маслової, доторкнувся внутрішніх причин її випадку, з тої причини, що слова оборонця ніби не відносилися безпосередно до речі. Тимчасом, як на це нераз указував Сенат, у карних справах в'ясування характеру і взагалі морального стану обвинуваченого має першорядне значіння, хоч би задля справедливого вирішення питання про осудження,“ — два, — додав він, поглянувши на Нехлюдова.

— Але ж він дуже слабенько балакав, так що ніхто нічого не міг зрозуміти, — дивуючись чим раз більше, сказав Нехлюдов.

— Хлопчак дурний цілком і нічого лутнього не міг, розуміється, сказати, — сказав, сміючись Фанарін, — але привід приводом. Далі. „По третє: на закінчення голова, на перекір категоричній вимозі § 1. ст. 801. Статут. Карн. Судівництва не роз'яснив присяжним, з яких правничих елементів складається тямка про вину і не сказав їм, що вони мають право, визнавши доказаним факт, що Маслова дала отрую Смількову, не поставити їй цього вчинку у провину задля браку в неї наміру вбивства і таким чином визнати її винною не в карному злочині, а тільки у провіні — необереж-

ности, наслідком котрої, несподіваним для Маслової, була смерть купця“. Це найважливіше.

— Так, але ми могли самі це зрозуміти; це наша помилка.

— „І врешті, по четверте“, — читав далі адвокат, „присяжні подали відповідь про вину Маслової в такій формі, яка містила в собі явну суперечність. Маслову обвинувачували в наміренім отроєнні Смелкова, і то виключно задля користолюбних цілей, які мали бути одним мотивом убивства, а присяжні відкинули у своїй відповіді ціль грабiжi й участi Маслової у крадіжці дорогоцінностей, і з того видно було, що вони мали на думці відкинути і намір ув обвинуваченої убивства і тільки задля непорозуміння, викликаного певним кінцевим словом голови, не висказали того як слід у своїй відповіді. Через те така відповідь присяжних безумовно вимагала, щоб прикласти 816. і 808. ст. Стат. Карн. Суд., щоб роз'яснити присяжним, що вони зробили помилку й повернути їм її назад, щоб наново нарадилися й дали нову відповідь на питання про вину обвинуваченої“, — прочитав Фанарін.

— Так чому ж голова цього не зробив?

— Я теж цікавий знати, чому, — сміючися, сказав адвокат.

— Значить, Сенат поправить помилку.

— Це залежить від того, хто в той час буде там засідати. Отже, далі пишемо: „Такий вердикт не давав права судові“, — читав він швидко далі, — „карати Маслову на основі карного закону, і покарання її на основі § 3. ст. 771. Стат. Карн. Суд.

виказує різьке й явне порушення основних постанов нашого карного процесу. На основі цього всього маю честь прохати і т. д. скасувати відповідно до 909. 910. й 2 §, 912, 928 ст. Стат. Карн. Суд. і т. д. і т. д. й передати цю справу до другого відділу того самого суду задля нового розсліду.“ От і маєте. Що можна було зробити, — зроблено. Але, правду кажучи, надії на успіх мало. Зрештою, все залежить від складу Департаменту Сенату. Якщо є плечі, потрудіться.

— Я декого знаю.

— Але мусите спішитися. Бо як вони порозіжджаються лічити свої геморої, то три місяці прийдеться ждати... Зрештою, в разі невдачі, нам лишається просьба на Найвище ім'я. Це теж залежить від позакулісної роботи. І на той випадок я готовий служити, т. є. не в позакулісній роботі, а в уложенню прохання.

— Дякую вам, — гонорар, значить...

— Помішник передасть вам переписану на чисто просьбу і скаже.

— Ага, я хотів іще вас поспитати: прокуратор дав мені переписку до тюрми до тої особи. Та в тюрмі мені сказали, що задля побачень поза визначеними днями і місцем треба ще дозволу губернатора. Потрібне це справді?

— Гадаю, що потрібне. Але тепер губернатора нема, його заступає віц. Та це такий безпросвітний дурень, що ви ледви чи що зробите з ним.

— Це Масленніков?...

— Єго.

— Я знаю його, — сказав Нехлюдов і встав, щоб відійти.

У ту ж саму мить до кімнати швидким кроком влетіла маленька, страшенно погана, кирпата, сухорлява, жовта жінка адвоката, яка, мабуть, не дуже гризлася своїм поганим виглядом. Вона була не тільки надзвичайно оригінально зодягнута — на ній були якісь атлясові, йшовкові, йясножовті, йзелені крутьки, — але й ріденьке її волосся було позакручуване. Вона із тріумфом улетіла до кімнати прийняти у товаристві стрункого, усміхненого чоловіка, в жакеті з шовковими вилогами і в білій краватці, зі земляною барвою обличчя. Це був письменник: Нехлюдов знав його з обличчя.

— Анатолію, — сказала вона, відчиняючи двері, — ходімо до мене. Семен Іванович обіцяє прочитати свої віршовані твір, а ти мусиш безумовно читати про Гаршіна.

Нехлюдов хотів відійти, але жінка адвоката, перешіпнувшись із чоловіком, зараз ізвернулася до нього.

— Прошу й вас, князю, — я вас знаю й думаю, що зайва річ знайомитись, — відвідайте наш літературний поранок! Дуже буде цікаво. Анатоль на прочуд читає.

— Ось бачите, скільки то в мене різнородних справ, — сказав адвокат, розводячи руками і вказуючи з усміхом на жінку. Тим він хотів показати, що неможливо опертись такій особі, що на всіх наводила чари.

Зі сумовитим і поважним обличчям і з незвичайною чемністю подякував Нехлюдов жінці адвоката

за честь запросин, але сказав, що йому ніяк неможливо, й вийшов.

— Який примхуватий! — у слід за ним сказала жінка адвоката.

У кімнаті прийняв помішник передав Нехлюдову готове прохання й на запит про гонорар, сказав, що Анатоль Семенович назначив 1000 карбованців, пояснивши при тому, що власне Анатоль Семенович таких справ не перебірає, але робить це для нього.

— А підписати прохання хто має? — спитав Нехлюдов.

— Сама обвинувачена може; але як би це було важко, то й Анатоль Семенович міг би це зробити, взявши від неї вповноваження.

— Ні, я поїду, й сам візьму від неї підпис, — сказав Нехлюдов, радіючи нагоді побачитися з Масловою швидче, ніж у назначений день.

XLVI.

У звичний час далися чути на тюремних коридорах свиставки дозорців, заскрипотіли двері коридорів і келій, зашолопали босі ноги й підп'ятки кендів, по коридорах пройшли парашники, наповнюючи повітря обридливим смородом. Арештанти й гарештанки повмивалися, повдягалися й вийшли на перевірку на коридор, а після перевірки ж порозбігалися за окропом до чаю.

За чаєм велися того дня по всіх келях тюрми оживлені розмови про те, що цього дня мали ка-

рати двох гарештантів різками. Один із них була молода, добре письменна людина, приказчик Васільєв, що в приступі заздрощів забив свою коханку. Тюремні товариші любили його за гумор, гойність і сміливість супроти начальства. Він знав закони й жадав, щоби їх виповнювано. За те його не любило начальство. Три тижні тому назад дозорець ударив одного парашника за те, що він його новий мундур облив щинами. Васільєв заступився за парашника, кажучи, що нема закона, щоби бити гарештантів. — „Я тобі дам закон“, — сказав дозорець і вилаяв Васільєва. Васільєв відповів лайкою. Дозорець хотів його вдарити, але Васільєв схопив його за руки, подержав так хвилин зо три, обернув його й викинув за двері. Дозорець поскаржився, й інспектор казав Васільєва посадити до карцера.

Карцери — це був ряд темних комірок, що запіралися знадвору засувами. У темному, зимному карцері не було ні ліжка, ні стола, ні крісла; замкнений сидів або лежав на заболоченій долівці, і по ньому або на нього скакали пацюки, яких там було дуже багато, і які були такі сміливі, що серед пільми не можна було сховати хліба. Вони зжирали хліб зіпід рук замкненим і навіть кидалися на самих замкнених, якщо вони переставали рухатися. Васільєв сказав, що не піде до карцера, бо він невинен. Його повели насилу. Він став вириватися, і при допомозі двох гарештантів йому поталанило втекти від дозорців. Тоді дозорці кинулися юрбою й між ними славний силач Петров. Гарештантів побороли й позамикали до карцерів. Про цілу подію донесено губернаторові, дано й

ім'я бунту, і потім того прийшов папір, в якому головним винувникам — Васильєву і бродязі Непомнящому — назначено по 30 різок.

Кару мали виміряти у жіночій провідальні.

У переддень усі мешканці тюрми знали про це, і по келіях велися оживлені гутірки про кару, яку саме мали завдавати.

Корабльова, Хорошавка, Федося й Маслова сиділи у своєму куточку, і червоні й оживлені, після горілки, яка тепер не переводилася в Маслової, і якою вона щедро вгощала своїх товаришок, пили чай і розбірали цю справу.

— Хіба він бешкетував, чи що, — казала Корабльова про Васильєва, відкусуючи сильними зубами малесенькі кусочки цукру. — Він тільки за товариша став. Бо таки бити тепер не можна.

— Хлопчина, кажуть, гарний, — додала простоволоса з довгими косами Федося, що сиділа на поліні напроти полу, на якому стояв чайник.

— Ось йому сказати б, Михайлівно, — звернулася будничка до Маслової, розуміючи під ним Нехлюдова.

— Я скажу. Він для мене все зробить, — усміхаючись і похитуючи головою, відповіла Маслова.

— То коли він там приїде, а вони, кажуть, уже пішли за ними, — скалала Федося. — Страх, — додала вона, зітхаючи.

— Я колись тут бачила, як у волосній мужика били. Мене свекор післали до старшини. Прийшла я, дивлюся, аж тут... — почала будничка довгу історію.

Оповідання буднички перервали якісь голоси і кроки на горішньому коридорі.

Жінки здержали дух, наслухуючи.

— Повели, гадюки, повели, — сказала Хорошавка. — Заб'ють вони його на смерть. Завзялися на нього дозорці, що не дає собі в кашу плювати!

Нагорі все затихло, і будничка докінчила свою історію, як вона настрашилася в волосній, як там мужика у хліві били, як їй усе у середині попереверталось. Хорошавка ж оповіла, як Щеглова сікли батогами, а він ані писнув. Опісля Федося заховала чай, і Корабльова й будничка взялися до шиття, а Маслова сіла на полу і, заклавши руки за коліна, засумувала з нудьги. Вона збиралася вже була лягти, коли дозорниця закликала її до канцелярії до провідача.

— Не забудь сказати за нас, — говорила їй бабуся Меньшова тоді, як Маслова поправляла перед дзеркалом із напів облізлим живим сріблом хустку на голові: — не ми підпалили, а він сам, поганець, і робітник бачив. Він душі не збавить. Ти йому скажи, щоби прикликав Митра. Він йому все розкладе, як на долоні; а то, що ж, заперли під замок, а ми Богові духа винні, а він негідник, а він раює з чужою жінкою, по шинках волочиться.

— Це не закон, — підтвердила Корабльова.

— Скажу, безпечно скажу, — відповіла Маслова. — Але випити б іще для відваги, — додала вона, моргнувши очима.

Корабльова налила їй пів чарки. Маслова випила, обтерла рот, і в як найкращому настрою, повторяючи сказані нею слова: „для відваги“, хитаючи головою, з усміхом, пішла коридором за дозорницею.

Нехлюдов давно вже чекав у сінях.

Приїхавши до тюрми, він задзвонив коло входних дверей і показав дежурному дозорцеві дозвіл прокуратора.

— Вам кого?

— Гарештантки Маслової.

— Тепер не можна: інспектор зайнятий.

— В канцелярії? — спитав Нехлюдов.

— Ні, тут, у провідальні, — відповів збентежено, як видалось Нехлюдову, дозорець.

— Хіба сьогодні приймають?

— Ні, тут окрема справа, — сказав він.

— Якже його побачити?

— Як вийдуть, тоді скажете. Пождіть.

В той час із бічних дверей висунувся вперед фельдфебель у блискучих гальонах, з ясним обличчям, що блищало з радості, із пересякними тютюновим димом вусами, і суворо звернувся до дозорця.

— Чого сюди пустили?... До канцелярії...

— Мені сказали, що інспектор тут, — сказав Нехлюдов, дивуючись тій неспокійности, що видна була й на фельдфебелі.

В той час зі середини відчинилися двері. На порозі з'явився спітнілий, розгарячений Петров.

— Буде пам'ятати, — сказав він, звертаючись до фельдфебеля.

Фельдфебель указав очима на Нехлюдова, і Петров замовк, насупився й вийшов задніми дверима.

„Хто пам'ятатиме? Чому вони всі такі позбен-

тежувані? Навіщо фельдфебель дав йому якийсь знак? — думав Нехлюдов.

— Тут не можна чекати, будь ласка, до канцелярії, — звернувся фельдфебель до Нехлюдова, і Нехлюдов хотів був уже виходити, як із задніх дверей вийшов інспектор, ще більше збентежений, ніж його підвладні. Він без перестанку зітхав. Побачивши Нехлюдова, звернувся до дозорця:

— Федотов, Маслоу з п'ятої жіночої, до канцелярії, — сказав він.

— Прошу дуже, — звернувся він до Нехлюдова. Вони пройшли крутими сходами до маленької кімнати з одним віконцем, б'юром і з декількома кріслами. Інспектор усів.

— Важкі, дуже важкі обов'язки, — сказав він, звертаючись до Нехлюдова й достаючи грубого папіроса.

— Ви, мабуть, утомились, — сказав Нехлюдов.

— Ціла служба втомилася, — дуже важкі обов'язки. Хочеш принести полекшу, а ще більше лиха накоїш; я про те тільки думаю, як би забратися; важкі, важкі обов'язки...

Нехлюдов не знав, де власне тут важкість для інспектора, але зараз бачив у ньому який особливий настрій, сумовитий і безнадійний, що викликавав милосердя.

— Еге, я думаю, що дуже важкі, — сказав він. — Навіщо ж ви їх сповняєте, ті обов'язки?

— Жити ні звідки, сім'я.

— Але як вам важко.

— Ну, одначе, сказати вам, скільки сил, то приносиш користь; все ж, як можу, влекшую. Инь-

ний на мойому місці і в той бік не дивився б. Легко сказати: 2.000 з гаком людей, та яких! Треба вміти поступати з ними. І вони люде, жалко їх. А розпустити теж не можна.

Тут інспектор оновів недавній випадок бійки між гарештантами, котра скінчилася вбивством.

Оповідання його перервав вхід Маслової, поперед якої йшов дозорець.

Нехлюдов побачив її у дверях, як вона ще не бачила інспектора. Обличчя її було червоне. Вона сміло йшла за дозорцем, без перестанку сміялася й хитала головою. Побачивши інспектора, вона кинула на нього перестрашеним зором, але в ту ж мить прийшла до себе й весело і сміло звернулася до Нехлюдова.

— Здорові були! — сказала вона співучим голосом, усміхнулася і сильно, не так, як тоді, потрясла його руку.

— Я ось привіз вам прохання до підпису, — сказав Нехлюдов, дивуючися потрохи тому смілому обличчю, з яким вона зустрінула його сьогодні. — Адвокат уклав прохання, треба підписати, й ми підемо до Петербурга.

— Що ж, підписати можна. Чому б не підписати? — сказала вона, прижмурюючи одне око і усміхаючись.

Нехлюдов вийняв із кишені зложеної аркуш і підійшов до бюро.

— Можна тут підписати? — поспитав він інспектора.

— Ходи сюди, сідай, — сказав інспектор: — ось і перо. Умієш писати?

— Уміла колись, — сказала Маслова і, усміхаючись, поправила спідницю й рукав каптана, сіла за стіл, незручно взяла своєю малою, енергічною рукою перо й, зареґотавшись, оглянулась на Нехлюдова.

Він показав їй, що й де написати.

Обережно вмочуючи і стріпуючи перо, Маслова написала своє ймення.

— Вже все? — спитала, поглядаючи то на Нехлюдова, то на інспектора, і кладучи перо то на каламар, то на папір.

— Я мав би вам іще дещо сказати, — промовив Нехлюдов, взявши від неї з рук перо.

— Що ж, кажіть, — вимовила вона й нараз ісповажніла, неначе призадумалася над чимось або сон її перемагав.

Інспектор устав і вийшов. Нехлюдов лишився з нею око в око.

XLVIII.

Дозорець, що привів Маслову, сів собі на підвіконник одалік від бюрка. Для Нехлюдова прийшла рішуча хвиля. Він безперестанно ганив себе, що при першому зустрічу не сказав їй найголовнішої речі, — того, що міркує з нею женитися, і тепер непохитно поклав собі їй сказати це. Вона свділа по одному боці бюрка, він по другому напроти неї. В кімнаті було ясно, й Нехлюдов уперше зблизька побачив добре її обличчя, — біля очей і уст зморщки, підпухлі очі. І йому стало їй дуже жалко, більш, ніж перше.

Спершися на стіл, щоби не чув його слів до-
зорець, людина жидівського типу, з свизною на
заличках, який сидів під вікном, а щоб чула його
тільки вона, він сказав:

— Коли це прохання не pomoже, подамо на
Найвище ім'я. Зробимо, що можливо.

— От, коли б перше доброго адвоката, — пере-
била його Маслова. — А то той мій оборонець
дурне таке. Все мені компліменти казав, — сказала
вона й засміялася. — Коли б тоді були знали, що
я вам знайома, пнакше було пішло б. А так!
Думають, усі — злодійка.

„Яка вона сьогодні дивна“, — подумав Нехлюдов
і що тільки хотів сказати своє, як вона загомонила:

— А я ось що. Є в нас одна бабуся, всі, знаєте,
і з дива не виходять. Така чудова бабуся, та за-
дурно сидить, і вона, й син, і всі знають, що вони
невинні, а їх обвинуватили, що підпалили — тай
сидять. Вона, знаєте, почула, що я з вами знайома,
— сказала Маслова, крутячи головою й зиркаючи на
на нього, — тай каже: скажи йому, хай каже,
покаличуть сина, він їм усе розповість. Їх прізвище:
Меньшови. Що ж? Зробіть? Така, знаєте, чудова
бабуся; зараз пізнати, що за дурно. Потурбуйтеся,
голубчику, — сказала вона, зиркаючи на нього і зі
сміхом опускаючи очі.

— Добре, я зроблю, розвідаюся, — сказав
Нехлюдов, чим раз більш і більш дивуючись її
невимушености. — Але мені хотілося побалакати
з вами про мою справу. Ви тямте, що я вам казав
того разу? — спитав він.

— Ви багато казали. Що казали того разу? —

сказала вона, безперестанно сміючись і обертаючи голову то в один, то у другий бік.

— Я казав, що прийшов просити вас пробачити мені, — сказав він.

— Та що, раз-по-раз пробачити і пробачити, це на ніщо не здалося. ви ліпше..

— Що я хочу затерти свою провину, — казав далі Нехлюдов, — затерти не словами, а ділом. Я поклав собі одружитися з вами.

На обличчі Маслової появилася нагло страх. Її зисі очі спинилися: не то дивилися, не то не дивилися на нього.

— А це вам здалося? — сказала вона, злісно нахмурюючись.

— Я чую, що я перед Богом повинен це зробити.

— Якого там Бога вгадали? Ви все не те кажете. Бога? Якого Бога? Було тоді згадати Бога, — сказала вона їй, роззявивши рота, спинилася.

Аж тепер почув Нехлюдов із її уст сильний запах горілки і зрозумів причину її сміливості.

— Заспокійтеся, — сказав він.

— Нічого мені заспокоюватись. Думаєш, я п'яна? Хоч і п'яна, та знаю, що кажу! — швидко промовила вона їй ціла страшно почервоніла: — я каторжна к...а, а ви пан, князь, і нема тобі чого зі мною калятись. Рушай до своїх княжних, а моя ціна — червоненький. *)

— Хоч як жорстокі твої слова, то таки ти не можеш сказати того, що я почуваю, — сказав тихо Нехлюдов, дріжучи цілим тілом: — не можеш собі

*) Червоненький папірець — десятирублівка.

в'явити, як сильно я почуваю свою провину перед тобою!...

— Провину почуваю... — злісно перекривила його вона. Тоді не почував, як увіпхав сто карбованців... Ось — що ти варт...

— Знаю, знаю, але що ж тепер робити? — сказав Нехлюдов. — Тепер я поклав собі, що тебе не покину. І що сказав, те зроблю!

— А я кажу, не зробиш, — крикнула вона й голосно зареготалась.

— Катю! — почав він.

— Геть від мене! Я — каторжна, а ти — князь, не тут тобі місце, — крикнула вона, ціла змінена гнівом, вириваючи від нього руку. — Ти хочеш моїм коштом душу спасти, — кричала вона далі, поспішаючись висказати все, що піднялося в неї на душі. — Ти мною в цьому житті грався, і на тому хочеш моїм коштом спастися! Гидкий ти мені, і окуляри твої, і гладка, погана ціла пика твоя. Йди собі, геть, геть! — закричала вона, енергічним рухом зриваючись із крісла.

Підійшов до них дозорець.

— Ти чого бешкетуєш? Хіба так годиться...

— Лишіть її, будь ласка, — сказав Нехлюдов.

— Нехай не забувається, — сказав дозорець.

— Ні, пострівайте, будь ласка, — сказав Нехлюдов.

Дозорець відійшов до вікна.

Маслова знов сіла, похнюпилась і сильно затиснула сплетені пальцями маленькі руки.

Нехлюдов стояв над нею й не знав, що робити.

— Ти не віриш мені? — спитав він.

— Що ви женитись хочете? Цього ніколи не буде. Швидче повішуся! Ось вам.

— А я таки тобі служитиму!

— Це ваша річ. Тільки мені від вас нічого не треба. Правду кажу, — сказала вона. — Ах, чому ж я тоді не вмерла? — додала вона й зайшлася жкалібним риданням.

Нехлюдов не міг промовити слова. Її сльози перейшли на нього.

Вона підняла очі, зиркнула на нього, немов здивована, і почала хустиною з голови втирати сльози, що спливали їй по лицях.

Дозорець тепер знову підійшов і нагадав, що час розходитись.

Маслова встала.

— Ви тепер зворушені. Якщо можна буде, я завтра навідаюсь. А ви роздумайте гаразд, — сказав Нехлюдов.

Вона не відказала нічого. Не дивлячись на нього, вийшла за дозорцем.

— Гей, дівко, заживеш тепер, — казала Масловій Кораблюва, коли вона вернула до келії. — Мабудь, із копитами застряг у тобі. Не лови гав, доки іздить. Він впрятусь. Багачам усе можна.

— Бідний як жениться, то ніч коротка, а багатий, що загадає, що задумає, все як захотів, так і станеться. У нас, серденько, такий був поважний, так ось що він зробив...

— А про мою справу згадувала? — спитала Меньшова.

Але Маслова не відповідала своїм товаришкам. Вона лягла на піл і, вперши свої зизі очі в кут,

пролежала так до вечора. В душі її йшла важка робота. Слова Нехлюдова рвали її в той світ, у котрому вона терпіла і з якого вона видобулася, не зрозумівши і зненавидівши його. Вона тепер утратила те забуття, в якому жила, а жити з ясною пам'яттю про те, що було це була для неї велика мука.

У вечір вона знову купила горілки і впилася враз зі своїми товаришками.

XLIX.

„Ага, ось воно що! Ось що!“ — думав Нехлюдов, виходячи з тюрми. Аж тепер пізнав він усю свою провину. Коли б він не був постарався затерти, спокутувати свій учинок, він ніколи не був би зрозумів цілої його каригідности. Що більш — і вона не відчувала б була цілого лиха, яке він їй заплідив. Аж тепер вийшло все наверх у цілому своїйому жаху. Він аж тепер добачив, що він ізробив із душею цієї жінки, і вона добачила, й вона зрозуміла, що зроблено з нею. Перше Нехлюдов бавився своїм почуттям, любувався сам собою і своїм каяттям, тепер йому попросту було страшно. Кинути її — він відчував це тепер — він не міг, а тимчасом не міг собі в'явити, що вийде з відносин його до Маслової.

На самому порозі підійшов до Нехлюдова дозорець, із хрестом і медалями, з неприємним підлесливим обличчям, і потаємно передав йому записку. — Ось записка для ясного пана від одної

особи... — сказав він, подаючи Нехлюдову конверту.

— Якої собі?

— Прочитаєте, побачите. Гарштантка, політична. Я при них настановлений, то вона і просила мене. І хоч це їй недозволене, та полюдському... — неприродно казав дозорець.

Нехлюдов іздивувався, яким чином дозорець, приставлений до політичних, передає записки, і в самій тюрмі, майже на очах усіх; він не знав іще тоді, що це був і дозорець, і шпиг, — але взяв записку їй, виходячи з тюрми, прочитав її. На записці було написано олівцем, вправною рукою, без йорів, ось що:

„Дізнавшись, що ви навідуєтесь до тюрми, бо цікавитесь одною особою з кáрних, мене зібрала охота, побачитися з вами. Просіть побачення зі мною. Вам дадуть, а я передам вам багато важного для вашої протезе і для політичних“. Вдячна вам Віра Богодуховська.

„Богодуховська! Що таке Богодуховська?“ — думав Нехлюдов, увесь поглинутий вражінням побачення з Масловою, і в першу хвилину не сполучував ніякого спомину з цим іменням і письмом. — „А!“ — нараз нагадав він. — „Дочка діякона на полюванні на ведмеді“.

Віра Богодуховська була вчителька у глухій новгородській губернії. Раз Нехлюдов заїхав туди з товаришами на полювання на ведмеді. Вчителька ця звернулася до Нехлюдова з просьбою дати їй грошей на те, щоб поїхати на курси. Нехлюдов дав їй гроші й забув про неї. Тепер виявилось, що ця

паня була політична злочинниця, сиділа в тюрмі, де, ймовірно, почула його гісторію, і ось тепер запропонувала йому свої послуги. Як тоді було легко на серці, яке тоді було все природне, та яке тепер усе важке й замотане. Нехлюдов живо і з приємністю згадав тодішній час і свою знайомість із Богодуховською. Це було перед пущанням у глухій пустині, 60 верстов від залізниці. Полювання вдалося. Забито двох ведмедів. Саме за полуденком, на від'їзному, хазяїн хати, в якій вони спинилися, прийшов сказати, що прийшла діяконова донька й хоче бачитися з князем Нехлюдовим.

— А гарна? — спитав хтось.

— Кинь дурниці! — сказав князь, споважнів на обличчі, встав зза стала і зі здивованням, нащо здався він діяконівні, пішов до хазяйської хати.

Тут стояла дівчина у повстяному брилі, в кожушку, жилава, з марним негарним обличчям, на якому були тільки гарні очі з піднесеними над ними бровами.

— Ось, Віро Єфремовно, побалакай із ними, — сказала хазяйка-бабуся: — це сам князь. А я піду собі.

— Чим можу вам служити? — спитав Нехлюдов.

— Я... я... Бачите, ви багач, ви кидаєте грішми на дурниці, на полювання. Я знаю..., — почала дівчина, сильно бентежучись. — А я бажаю тільки одного: хочу бути корисною людям — і нічого не можу, бо нічого не вмію.

— Що ж я можу зробити?

— Я — вчителька, але хотіла б на курси, і мене не пускають. Не то, що не пускають, вони пускають,

але на це треба грошей. Дайте мені, і я скінчу курс і віддам вам.

З очей її била правда, доброта, і цілий вираз і рішучості, її неспівності був так зворушливий, що Нехлюдов, як це бувало з ним, нараз перенісся в її становище, зрозумів її, і йому стало її жалко.

— Я собі міркую, багаті люде полюють на ведмедів, обполюють мужиків, а все це на ніщо не придалося. Чому ж би їм не зробити якого добра? Мені треба б тільки 80 карбованців. А не хочете, мені однаково, — сказала вона сердито, не на користь для себе вияснюючи собі впертий і поважний позір, яким Нехлюдов уперся у неї.

— Навпаки. Я дуже вдячний вам, що ви мені дали нагоду...

Як вона зрозуміла, що Нехлюдов годиться, вона почервоніла й замовкла.

— Я зараз принесу, — сказав Нехлюдов.

Він вийшов до сніней і тут же застав товариша, що підслухував їх розмову. Не відповідаючи на жарти товаришів, він дістав із торби гроші й відніс її.

— Прошу дуже, прошу, не дякуйте! Я вам повинен дякувати.

Нехлюдову мило було згадати це все тепера. Мило йому було згадати, що він мало що не посварився з офіциром, котрий хотів був із цього зробити глупий жарт, як другий товариш став по його боці, і як наслідком того він із ним стоваришувався, як удатне й веселе було полювання, як йому гарно було, коли вони вертали в ночі назад на станцію залізниці. Сани за саньми парами, низкою, без го-

мону бігли підтюпцем вузькою дорогою лісами, раз високими, то знов низькими з яличками, геть позавалюваними покладами снігу. В темноті блимав червоний вогонь від запавної папіроски, як хто ізтоваришів закурював. Йосип, прислужник, перебігає від саней до саней, по коліна у снігу, присідає, розповідає про лосів, що тепер ходять глибокими снігами, гризуть кору на осоці і про ведмедів, що тепер у своїх дрімучих барлогах пухкають у продухвини теплим подихом.

Крізь пам'ять Нехлюдова перейшли всі ці образи. Наймиліше одначе згадав він почуття свідомости свого здоров'я, сили й безжурности. Легкі, напинаючи півкожушок, віддихають морозним повітрям, обличчя обсіпує сніг, що спадає з потручених батоном галузок, тепло ллється по тілу, на лиці свіжо, й на душі ні журби, ні докорів, ні страхів, ні бажаннів. Як було гарно! А тепер? Боже мій, як усе це було боляче й важке!...

Віра Єфремовна була, очевидячки, революціонерка й за революційні справи сиділа тепер у тюрмі. Треба було побачити її, найпаче через те, що вона обіцяла подати раду щодо полекші долі Маслової.

L.

Прокинувшись другого дня вранці, Нехлюдов ізгадав усе те, що було в переддень, і йому стало страшно.

Але без огляду на страх, він більш ніж коли передтим, поклав собі, що продовжатиме те, що почав.

Із цим почуттям спізнання свого обов'язку він виїхав із дому й опинився в Масленнікова просити в нього дозволу навідуватись у тюрмі, oprіч до Маслової, іще до старої Меньшової зі сином, про яку просила його Катюша, й oprім того він хотів просити побачення з Богодуховською, яка могла стати Маслової у пригоді.

Нехлюдов знав Масленніков ще давно з полку. Масленніков був тоді скарбником полка. Це був дуже добродушний, дуже ревний у службі офіцер, що нічого не знав і не хотів нічого знати у світі, oprім полка й царської родина. Тепер Нехлюдов найшов його в ролі адміністратора, якому губернія й губерньська управа заступили полк. До переходу з військової служби на цивільну спонукала його багата й енергічна жінка, що любила глузувати собі з чоловіка і пеститися ним, як пригвтанім нею звір'ятком. Нехлюдов був раз у них минулої зими, але йому видалася ця пара такою нецікавою, що пізніше він ні разу не був.

Масленніков цілий засяв, як побачив Нехлюдова. В нього було те ж саме повне й червоне обличчя, та сама корпуленція, така ж, як на військовій службі, чудова одежа. Там він носив усе чистенький, останньої моди мундур, що обтискав його плечі і груди, або тужурку. Тут він мав на собі пошиту після останньої моди цивільну одежу, що таксамо обтискала його гладке тіло й відслонювала широкі груди. Він був у віцмундурі. Мимо ріжниць в літах (Масленнікову добігало сорок), вони були на „ти“.

— Ось, і спасибі, що приїхав. Ходім до жінки.

У мене саме свободних десять хвилин перед засіданням. Принципал же від'їхав. Я кермую губернією, — сказав він із задоволенням, якого не міг захватити.

— Я до тебе зі справою.

— Що таке? — нараз, немов із переляку, нащуривши вуха, трохи суворим тоном сказав Масленников.

— В тюрмі є одна особа, якою я дуже займаюся (при слові: „тюрма“ обличчя Масленникова зробилося ще суворіше). Я хотів би бачитися з нею не в спільній, а в канцелярії, й не тільки у визначені дні, але й частіше. Мені казали, що це від тебе залежить.

— Розуміється, топ с'єг. Я все готов для тебе зробити, — сказав Масленников, доторкаючись обома руками його колін, немов хочачи тим рухом понизити свою велич: — Це можна, але ж, бачиш, я — халіф на годину.

— Отже ти можеш мені дати письмо, щоб я міг бачитися з нею?

— Це жінка?

— Еге.

— За що ж вона?

— За отроєння. Але вона несправедливо засуджена.

— Ось тобі і справедливий суд, *ils n'en font point d'autres**), — сказав він, не знати чому по французьки. — Я знаю, ти не годишся зі мною, але що робити, *c'est mon opinion bien arretée***), — додав

*) Завсіди в ним так буває.

***) Це мое непохитне пересвідчення.

він, висказуючи гадку, яку він у різних варіаціях на протягу року читав у ретроградній, консервативній часописі. — Я знаю ти ліберал.

— Не знаю, ліберал я, чи що інше, — з усміхом сказав Нехлюдов; його все давало, як його залічували до одної з партій і називали лібералом через те тільки, що він, як судили людину, казав, що треба насамперед вислухати її, що пород судом усі люде рівні, що взагалі не слід людям бити її катувати, і то, передівсім, таких, яких не засуджено. — Не знаю, чи ліберал я, чи ні, та тільки знаю, що теперішні суди, хоч як вони погані, все таки ліпші, ніж давніші.

— А кого ти взяв за адвоката?

— Я звернувся Фанаріна.

— Ах, Фанарін! — сказав Масленников і зморщився.

Він нагадав собі, як минулого року той Фанарін у суді переслухував його як свідка і з незвичайною чемністю цілої пів години брав його на сміх. — Я не радив би тобі заходити собі з тим панком. Фанарін — est une homme sage*).

— Я ще маю одну просьбу, — не відповідаючи йому, сказав Нехлюдов. — Давнім давном я знав одну дівчину, вчительку. Це дуже бідолашне со-творіння. Тепер вона в тюрмі її бажас побачитися зі мною. Можеш ти мені її до пев дати перепуску?

Масленников перекинув трохи на бік голову й призадумався.

— Вона політчна?

*) Фанарін — це зіпсована людина.

— Еге, мені сказали так.

— Ось, бачиш, побачення з політичними дозволяються тільки родичам, але я тобі дам загальну перепуску. Je sais que vous n'abuserez pas*)... Як її звуть, твою protégée? — Богодуховською. — Elle est jolie?**)).

— Hideuse***).

Масленніков непохвально похитав головою, підійшов до стола й написав на папері з друкуванням заголовком енергічним рухом ось які слова: „Подавцеві цього, князеві Дмитрові Івановичеві Нехлюдову дозволяю бачитися в тюремній канцелярії з арештанткою міщанкою Масловою, і таксамо з фельчеркою Богодуховською“, докінчив він і зробив замашистий закрут.

— Побачиш, який там лад. Але зберегти там лад дуже важко, бо всюди переповнено, головню пересильними. Але я доглядаю всього, і люблю цю справу. Побачиш — їм там дуже добре, й вони вдоволені. Тільки треба вміти обходитися з ними. Ось цими днями була одна неприємність — непослух. Другий визнав би це бунтом і внощасливив би багато люда. А в нас обійшлося все дуже гарно. З одного боку потрібна дбайливість, із другого — тверда влада, — сказав він, стискаючи білий, пухкий кумак, що виглядав ізза білого маншета сорочки зі золотою спинкою, з бірюзовим перстеном: — дбайливість і тверда влада.

*) Знаю, що ти не над'ужнеш довірря,

**) Вона гарна?

***) Погана.

— Ну, цього я не знаю, — сказав Нехлюдов: — я був там двічі, і мені було страшно важко.

— Знаєш? Ти б зійшовся з графинею Пасек, — казав далі Масленніков, розбалакавшись: — вона цілою душею віддалася тій справі. Elle fait beaucoup de bien*). За її справою, може, й мені, скажу без бріхливої скромности, вдалося все змінити, і змінити так, що вже нема тих страхіть, які були перше. Їм тепер там навіть дуже добре. Ось побачиш... Ага, Фанарін. Я не знаю його особисто, тай задля мого громадського становища наші дороги не сходяться. Але він рішуче погана людина і вкупі з тим дозволяє собі говорити на суді такі речі, такі речі.

— Ну, дякую, — сказав Нехлюдов, узявши щосьмо. Не дослухавши його до кінця, він попрацював зі своїм колишнім товаришем.

— А до жінки не зайдеш?

— Ні, годі тепер. Перепроси від мене.

— Ой, шкода! Вона мені не подарує, — казав Масленніков, проводячи князя до першого помоста на сходах, як то він звичайно робив із людьми не першого значіння, а другого, до яких причисляв і Нехлюдова. — Ні, будь ласка, зайді хоч на хвилинку.

Та Нехлюдов таки оперся і саме, як лякей і придверник підскочили до нього, подали пальто й палицю, і відчинили двері, під якими знадвору стояв поліцай, він сказав, що тепер ніяким чином не може.

— Ну, то в четвер, будь ласка. Вона тоді приймає. Я їй скажу! — крикнув йому у слід Масленніков уже зі сходів.

*) Вона творить досить добра.

Того самого дня, просто від Масленнікова, Нехлюдов поїхав до тюрми і справився до знаної вже квартири інспектора. Знов чути було ті ж самі, як тоді, звуки поганського фортеп'яна, таксамо із незвичайною силою, вразністю і швидкістю. Покоївка з підв'язаним оком сказала, що капітан дома, і провела Нехлюдова до маленької вітальні, де була канапа, столик, а на ньому з обпаленою з одного боку рожевою паперовою покривкою, велика лямпка що стояла на вовняній вишплетеній серветці. Назустріч Нехлюдову вийшов інспектор і з утомленим, сумовитим обличчям.

— Прошу дуже, чим можу служити? — сказав він, запинаючи середній губзик свого мундура.

— Я був саме в віцегубернатора, і ось дозвіл, — сказав Нехлюдов, подаючи письмо. — Я бажав би бачити Маслоу.

— Маркову? — спитав іще раз інспектор, не дочувши слів через музику.

— Маслоу.

— Еге! еге!

Інспектор устав і підійшов до дверей, зпоза яких лилися руляди Клементіого.

— Марусю, хоч натрошечки перестань, — сказав він голосом, по якому було видно, що ця музика то хрест його життя: — нічого не чути.

Фортеп'ян затих, почувлися невдоволені кроки, і хтось заглянув у двері.

Інспекторові немов камінь спав із грудей від гої перерви. Він закурив грубу папіроску легень-

кого тютюну й попросив Нехлюдова до товариства. Нехлюдов подякував.

— Ось. я бажав би бачити Маслову.

— Маслову сьогодні незручно бачити, — сказав інспектор.

— Чому так?

— Бо так. Самі винні, — злегка усміхаючись, сказав інспектор. — Князю, не давайте їй грошей до рук. Коли хочете, давайте мені. Все чисто буде її. А ось учора ви їй, здається, дали грошей, вона добула горілки — ніяк не викориниш цього лиха — і сьогодні вона цілком п'яна, почала навіть бешкет підіймати.

— Та невже?

— А вже ж. Я навіть був приневолений поробити деякі гостріщі заходи — перевів до иньшої кімнати. Вона жінка сумирна, але грошей, будь ласка, їй не давайте. Це такий народ...

Нехлюдов живо пригадав собі вчорашнє, і йому знову стало страшно.

— А Богодуховськую, політичну, можна бачитися? — спитав Нехлюдов після мовчанки.

— Що ж, це можна, — сказав інспектор. — Ну, а ти чого, — звернувся він до дівчинки п'ятьох, чи шістьох років, що прийшла до кімнати й, обернувши голову так, щоб не спускати очей із Нехлюдова, попрямувала до батька. — Зараз і впадеш, — сказав інспектор, усміхаючись на те, як дівчинка, не дивлячись поперед себе, зачепилась за килимок і підбігла до батька.

— Як можна, то я пішов би.

— Можна, то можна, — сказав інспектор, обій-

мивши дівчинку, що безнастанно дивилася на Нехлюдова. — Будь ласка...

Інспектор устав, і легенько знявши з колін дитину, вийшов до передпокою.

Ще інспектор не встиг одягнути подане йому підв'язаною дівчиною пальто й вийти за двері, як пак заджурчали виразисті руляди Клементіого.

— Була в консерваторії, але там безладдя. А талант немалий, — сказав інспектор, сходячи зі сходів на долину. — Хоче виступати на концертах.

Незабаром інспектор і Нехлюдов найшлися коло тюрми.

Як інспектор тільки зблизився, хвіртка прожохом відчинилася. Дозорці, з піднесеними до шапок руками, проводжали його очима. Чотирох чоловіків із оголеними до половини головами несли бочки з чимось; вони наскочили на обох у привісках і всі поскулювались, побачивши інспектора. Один аж надто якимось зігнувся й похмуро надувся, вилискуючи чорними очима.

— Талант, звичайно, треба видосконалювати, не можна закопувати; але в маленькому помешканні, знаєте, буває важко, — казав далі інспектор, не звертаючи ніякої уваги на цих гарештантів. Ледви волочучи за собою втомлені ноги, він у товаристві Нехлюдова, у вийшов до збірної.

— Ви кого бажаєте бачити? — спитав інспектор.

— Богодуховську.

— Вона з банти? Вам доведеться подождати, — звернувся він до Нехлюдова.

— А не міг би я поки що побачити гарештантів Меншових, — матір зі сином, вони сидять за підпал.

— Це з 21. келії? Що ж? Можна їх викликати.

— А не можна б мені побачити Меньшова в його келії?

— У збірній буде спокійніше.

— Ні, мені цікаво.

— От вигадали цікаве.

В ту саме пору вийшов із бічних дверей че-пурун офіцір, заступник інспектора.

— Ось заведіть князя до келії, до Меньшова. Келія 21., — сказав інспектор до заступника, — а потім того до канцелярії. А я викличу. Як її звати?

— Віра Богодуховська, — сказав Нехлюдов.

Заступник інспектора був русявий, молодий офіцір із нафарбованими вусами; докола нього розходився запах парфуми.

— Прошу, — звернувся він до Нехлюдова з приємною усмішкою. — Вас цікавить наш ^склад?

— Еге, і цікавить той чоловік, що, як мені казали, цілком невинно сюди попався.

Заступник знизав плечима.

— Правда, буває, — спокійно сказав він, через увічливість поперед себе пускаючи гостя в широкий, смердючий коридор. — Буває, таї брешуть вони. Прошу.

Двері келій були повідчинювані, і декількох гарештантів вешталосся по коридорі. Офіцір ледви помітно моргав на дозорців і гостро поглядав на гарештантів, які або, притискаючись до мурів, утікали до своїх келій, або, втягнувши руки по швам і проводжаючи по вояцькому очима начальство, спинались у дверях. Із цього коридора Нехлюдов

увійшов до иньшого коридора, наліво, що був забигий залізними дверима.

Тут було ще темніше, як у попередньому, і був іще більший сморід. На коридор виходили з обох боків двері, і замикані на замки. У дверях були діречки, так звані „вічка“, у піввершка у промірі. На коридорі було пусто — один тільки старий дозорець зі сумовитим, поморщеним обличчям ходив туди й назад.

— В котрій Меньшов? — спитав заступник дозорця.

— Восьма наліво.

— А ці заняті? — спитав Нехлюдов.

— Усі заняті, опріч однієї.

III.

— Можна подивитись? — спитав Нехлюдов.

— Прошу дуже, — з приємною усмішкою сказав заступник і почав про щось розпитувати дозорця. Нехлюдов заглянув крізь одну дірку: там молодий, високий чоловік ув одному тільки шматтю, з маленькою чорною борідкою, швидко ходив по келії туди й назад; на шелест у дзвонках, він зиркнув, нахмурився, і далі продовжав свій хід.

Нехлюдов глянув крізь другу дірку. Його око зустрінулося з другим наляканим великим оком, що дивилося в дірку; він у мить відвернувся й пішов до третіх дверей. Там побачив він дуже малого росту чоловіка, що, скулившись, спав на ліжку й накрився з головою халатом. У четвертій сидів

повновидий, блідий чоловік із похнюпленою головою, ліктями спершись на коліна. Почувши кроки, чоловік цей підніс голову і глянув поперед себе. На цілому обличчі, найпаче в великих очах, малювалася безнадійна туга. Йому мабуть, не цікаво було знати, хто заглядає до його келії. Хай дивиться, хто хоче, йому від нікого не ждати нічого доброго. Нехлюдову зробилося страшно; він перестав заглядати й підійшов до 21. келії, де сидів Меньшов. Дозорець відімкнув замок і відчинив двері. Молодий, із довгою шиєю, мускулистий чоловік із добродушними округлими очима й маленькою борідкою, стояв побіля полу і з перестрашеним обличчям, поквапом вдягаючи халат, дивився на тих, що входили. Особливо вразили Нехлюдова добродушні округлі очі, що допитливо й боязько перебігали від нього на дозорця, на заступника інспектора й навпаки.

— Ось пан хоче тебе про твою справу розпитати.

— Покірно дякуємо.

— Мені вже розповідали про вашу справу, — сказав Нехлюдов, входячи в середину келії і стаючи біля заграбованого і брудного віконця: — але я хотів би її від вас самих почути.

Меньшов теж підійшов до вікна й почав розповідати зпочатку несміло, зиркаючи на інспектора, але де далі, то сміливіще і сміливіще. Коли ж інспектор зовсім вийшов із келії на коридор задля якихось наказів, то йому цілком язик розв'язався. Оповідання це, і в мові і в манері, було оповідання найзвичайнішого, гарного мужицького парубка, і Нехлю-

дову дуже дивно було чути це оповідання з уст гарештанта в ганебній одежі і в тюрмі. Він слухав і рівночасно оглядав і низький піл зі солом'яним сійником, і вікно з грубими залізними ґратами, і брудні, вогкі, замазані стіни, і бідолашну поставу й обличчя безталанного, покаліченого мужика в киндях і халаті, і йому робилося щораз то сумніше й сумніше. Не хотілося вірити, щоби була правда те, що оповідав цей добродушний чоловік, — так страшно було думати, що могли люде за ніщо, хіба за те, що його самого образили, зловити людину, вдягти її в гарештанську одежу й посадити в це страшне місце. А тимчасом, іще страшніше було думати, щоби це правдиве оповідання, з цим добродушним обличчям, було обдурювання й вигадка. А річ була така, що шинкар незабаром після весілля Меньшова відбив у нього жінку. Він шукав усюди права. Всюди шинкар підкуплював начальство, і його увільняли. Раз він насилу забрав жінку, вона втекла другої днини. Тоді він пішов домагатися своєї жінки. Шинкар сказав, що його жінки немає, (а він її бачив, виходячи), і велів йому забіратися геть. Він не пішов. Шинкар із наймитом побили його до крові, а другого дня вибухла пожежа в шинкаровому хазяйстві. Його обвинуватили з ма-тіррю, але він не підпалював, а був у кума.

— І ти справді не підпалював?

— І крізь гадку, паночку, не проходило. То він, плюгавий, здається, сам підпалив. Ходили слухи, що він ще тільки обезпечився. А на мене й маму сказали, що то ми, що ми відгрожувались. Воно то так, я тоді випляв його, серця не достало.

Але підпалювати не підпалював. І не був там, як пожежа почалася. А він навмисне склав на той день, як ми з матінкою були. Сам підпалив задля обезпечення, а на нас і сказав.

— Та невже?

— Правда, перед Богом кажу, паночку. Будьте батеньком рідним! — він хотів упасти перед ним на землю, але Нехлюдов насилу вдержав його. — Визвольте, задурно гину, — казав далі. І нараз лиця його заходили, він заривав і, засукавши рукав халата, почав втирати очі рукавом брудної сорочки.

— Скінчили? — спитав інспектор.

— Скінчив. Ви не тратьте надії; зробимо, що можна, — сказав Нехлюдов і вийшов. Меньшов стояв у дверях, так що дозорець штовхнув його дверима, як їх замикав. Як дозорець замикав двері на колодку, Меньшов крізь дірку дивився на коридор.

ЛІІІ.

Був час полуденку, й келії були повідчинювані. По коридорі вешталися гарештанти, повбрани в ясножовті халати, короткі, широкі штани, і кинді, й жадливо споглядали на Нехлюдова. У Нехлюдові проходили дивні почуття — і милосердя до тих людей, які сиділи, і почуття страху й непевности перед тими, які їх посадили й держать тут, і чомусь йому соромно стало перед самим собою за те, що він спокійно приглядається цьому.

У одному коридорі хтось прошугнув, шолопаючи киндіями, до дверей келії, і звідтіля вийшли

люде і заступили дорогу Нехлюдову, кланяючись йому.

— Накажіть, ваше благородіє, не знаю, як назвати, хай уже раз буде сяк або так.

— Я не зверхник, я нічого не знаю.

— Це однаково, скажіть кому, зверхникам, чи кому, — сказав обурений голос. — Ми невинні в нічому, а другий місяць мучимося.

— Як? Чому? — спитав Нехлюдов.

— Заперли до тюрми. Другий місяць сидимо й самі не знаємо защо.

— Правда, це випадково, — сказав заступник інспектора: — тих людей узяли задля браку паперів, і треба було їх відіслати до їхньої губернії. Та там тюрма згоріла, і губернська управа віднеслася до нас, щоби не посылати до них. То всіх із иньчих губерній порозсилали, а цих держимо.

— Як, тільки через це? — сказав Нехлюдов, спиняючись у дверях.

Товпа, люда зі 40, всі в гарештанських халатах, окружила Нехлюдова й заступника. Відразу забалакало кілька голосів. Заступник припинив.

— Один говорить.

З товпи вийшов високий, вродливий хлібороб, літ 50. Він розіклав Нехлюдову, що усіх їх вислали й заперли до тюрми за те, що в них не було паспортів. Паспорти були в них, тільки передані тижнів на два. Кожного року бували такі задавлені паспорти, й ніхто їх ніколи не чіпав, а тепер забрали і ось держать уже другий місяць, як злочинців.

— Ми всі камінярі, всі одної спілки. Кажуть,

у губенії тюрма згоріла. Так ми ж тому не винні. Зробіть ласку божу.

Нехлюдов слухав і майже не розумів того, що казав уродливий старий чоловік, бо ціла його увага скупчилася на великій, темносірій, багатоногій воші, що лазила поміж волоссям по лиці вродливого каміняра.

— Як це так? Хиба тільки за це? — казав Нехлюдов, звертаючись до інспектора.

— Так, їх би слід було вислати на місце їх побуту, — казав заступник.

Що тільки інспектор закінчив, як із товпи висунувся маленький чоловічок, теж у гарештанському халаті й, дивно викривлюючи рот, почав балакати про те, що їх тут катують ні за що.

— Гірш собак... — почав він.

— Ну, Ну, ти теж за багато не балакай, замовчи, а то знаєш...

— Що мені знати, — з розпукою сказав маленький чоловічок. — Хиба ми в чому винні?

— Мовчи! — крикнув начальник, і маленький чоловічок замовк.

„Що ж це таке?“ — казав сам до себе Нехлюдов, виходячи з келії, наче крізь лаву різок гнаний сотнями очей гарештантів, які виглядали з дверей і стрічалися з ним на коридорі.

— Хиба таки дійсно держать так просто невинних людей? — промовив Нехлюдов, коли вони вийшли з коридора.

— А що ж із ними робити? Та тільки, що й вони багато брешуть. Слухати їх, то всі вони невинні, — казав заступник інспектора.

— Але ж ці, то таки ні трохи невинні.

— Ці, то правда. Тільки люде дуже зіпсовані. Без суворости не йде. Є такі типи небезпечні що добре майся на увазі. От учора двох таких ми приневолені були покарати.

— Як покарати? — спитав Нехлюдов.

— Різками карали, як прише каже...

— Адже тілесні кари заказані?

— Не для тих, що позбавлені прав. Ті підлягають.

Нехлюдов згадав усе, що бачив учора, чекаючи в сінях, і зрозумів, що власне під той час вимірювано кару. І на нього з незвичайною силою найшло те мішане почуття цікавості, нудьги, здивовання й моральної нудоти, яка переходила майже в фізичний несмак. Воно вже й давніше находило на нього, але ж із такою силою не охоплювало його ще ніколи.

Не слухаючи заступника інспектора й не дивлячись довкола себе, він поквалом вийшов на коридор і справився до канцелярії. Інспектор був на коридорі й, зайнятий своїми справами, забув викликати Богодуховську. Аж, як Нехлюдов увійшов до канцелярії, він нагадав собі, що обіцяв її викликати.

— Я зараз пішло за нею, прошу ще хвилинку почекати, — попросив він.

LIV.

Канцелярія складалася з двох кімнат. У першій, із великою висуненою наперед облуженою піччю і двома брудними вікнами, стояла в одному

куті чорна мірниця для поміру зросту гарештантів. у другому висів — звичайна приналежність місця катування — великий образ Христа. У цій першій кімнаті стояло декілька дозорців. У другій же кімнаті сиділо попід стіни і окремими громадками або парами так десь так двацять чоловіків і жінок, і неголосно розмовляли. Під вікном стояло б'юрко.

Інспектор сів за б'юрко й попросив Нехлюдова на крісло, що стояло зараз таки. Нехлюдов сів і почав оглядати людей, що були в кімнаті.

Найперше звернула його увагу молодий чоловік у короткому жакетку, з приємним обличчям. Він стояв перед немолодою вже, чорнобривою жінкою і щось дуже гаряче і з жєстами казав їй. Поруч сидів дідусь у синіх окулярах і непорушно слухав оповідання молодої жінки в гарештанській одежі, яку держав за руку. Хлопчина-реаліст вдивлявся в дідуся з виразом застиглого перестрашу в очах. Недалеко від них, у куті, сиділа пара залюблених: вона, цілком іще молода дівчина, з коротким руським волоссям, енергічним обличчям, мила з лиця, одягнута в модну сукню, він — гарний панич із делікатними рисами обличчя, з хвилястим волоссям, у гутаперховій куртці. Обое сиділи в кутику й перешіптувались, очевидячки, завміраючи від кохання. Найблизче б'юрка сиділа сива, в чорній сукні жінка, здається, мати. Вона пожирала очима панича, з вигляду сухітника, в такій самій куртці, і хотіла щось сказати, але сльози давили її слова; і починала, і спинялася. Панич держав у руках папірчик, не знаючи, видно, що йому робити, і гнівно перепинав та мняв його. Коло них сиділа гладка,

рум'яна, гарна панночка з дуже великими очима, в сірій сукні й пелеринці. Вона сиділа поруч матері, що тонула в сльозах, і песливо гладила її по плечі. Все було гарне в цій панянці; і великі білі руки, і хвилясте стрижене волосся, і сильний ніс, і сильні губи. Але над усе надавали їй принади її карі, баранячі, добрі, щирі очі. За входом Нехлюдова гарні її очі на мить відірвалися від матері й зустрінулися з його поглядом. Але зараз же вона звернулася до матері й почала їй щось казати. Неподалік від залюбленої пари сидів чорний, зарослий чоловік із похмурим виглядом і з серцем утовкмачував щось безбородому провідачеві, подібному до скопця. Нехлюдов сів біля інспектора і з напруженою цікавістю дивився довкола себе. Увагу його перервав гладко стрижений хлопчина, що підійшов до нього й тоненьким голосом звернувся до нього з запитом:

— А ви кого ждете?

Нехлюдова здивував запит. Він поглянув на малого її, побачивши поважне вдумливе личко з уважними, живими очима, поважно відповів йому, що чекає знайомої жінки.

— То що? Вона вам сестра? — спитав хлопчина.

— Ні, не сестра — відповів здивований Нехлюдов. — А ти з ким тут? — спитав він хлопця.

— Я з мамою. Вона політична, — сказав хлопчик.

— Маріє Павловно, заберіть Коля, — сказав інспектор, що, ймовірно, визнав розмову Нехлюдова з хлопчиком протизаконною.

Марія Павловна, та сама гарна панночка з баранячими очима, котра звернула на себе увагу Нехлюдова, встала на цілий свій високий зріст, і

сильною, широкою, майже чоловічою ходою зблизилася до Нехлюдова і хлопчини.

— Він, певне, вас питає, хто ви, — кризь легкий сміх промовила вона до Нехлюдова, з таким довіррям дивлячись йому в очі, та так щиро, неначе не могло бути сумніву про те, що вона зі всіма була, є й повинна бути в щирих, приязних, братерських відносинах. — Він усе хоче знати, — додала й засміялася до дитини таким солодким, милим усміхом, що й дитина, й Нехлюдов — оба мимоволі усміхнулися на її усміх.

— Еге, питав мене, до кого я.

— Маріє Павловно, не вільно розмовляти зі сторонніми. Ви ж знаєте? — сказав інспектор.

— Добре, добре! — сказала вона й, узявши великою білою рукою за ручку Коля, що не спускав із неї очей, вернула до матері сухітника.

— Чий це хлопчик? — спитав Нехлюдов уже в інспектора.

— Одної політичної, він і родився в тюрмі, — сказав інспектор з делким задоволенням, немов виявляючи, який незвичайний його заклад.

— Невже?

— Еге, і ось тепер їде з мамою на Спбїр.

— А ця панна?

— Не смію вам відповідати, — сказав інспектор, знизуючи плечима. — А ось і Богодуховська.

LV.

Задніми дверима вбігла, крутячись, мов дзпга, маленька, стрижена, худа, жовта Віра Єфремовна, зі своїми величезними, сердешними очима.

— Спасибі, що прийшли, — сказала вона, стискаючи руку Нехлюдова — Пригадали мене? Сядьмо!

— Не надіявся вас найти так.

— О, мені дуже добре! Так добре, так добре, що ліпшого собі й не бажаю, — сказала Віра Єфремовна, боязько, як завсіди, дивлячися своїми величезними, сердешними, округлими очима на Нехлюдова й викручуючи жовтою тонесенькою жилавою шиєю, що виглядала зпоза бідолашних, пом'ятих і брудних комірчиків юпчини.

Нехлюдов почав її допитувати, як вона сюди дісталася. Віра дуже живо почала оповідати про свою справу. Мова її була переповнена чужими науковими висловами про пропагандування, про дезорганізацію, про групи, секції, й підсекції. Вона, очевидно, цілком певна була в тому, що всі їх знають, хоч ось Нехлюдов ніколи про них і не чув.

Вона оповідала в повному пересвідченню, що йому дуже цікаво і приємно знати всі тайни народовольства. Та Нехлюдов дивився на її бідолашну шию, на рідке, помутане волосся й дивувався, навіщо вона все те робила й оповідала. Вигляд її будив у ньому милосердя, хоч це милосердя було цілком не таке, як до Меньшова-хлібороба з побілілими, як паріетки в картоплі, руками й обличчям, який без ніякої провини зі свого боку сидів у смердючій тюрмі. Йому було жалко її задля тої явної путанини гадок, що була в її голові. Вона себе, о евидячки, вважала героїнею, що готова пожертвувати своє життя в ім'я успіху своєї справи, а, тим часом, вона ледви чи могла би пояснити, в чому була суть цієї справи, в чому був її успіх, і

хизувалась перед ним, — і ось і тому йому було її дуже шкода.

Цю рису хизування Нехлюдов бачив і в ній, і ще в декого з людей, що були в кімнаті. Прихід його звернув на себе увагу, і він почував, що вони трохи инакше робили те, що робили, через те, що він був тут. Ця риса видна була і в панничеві в гутаперховій куртці, і в жінці в арештанському халаті, і навіть у парочці закоханих. Не було тої риси тільки у сухітників, у красуні з баранячими очима і в чорному зарослому чоловікові з глибоко осадженими очима, що розмовляв із тим худим безбородим, який скидався на скопця.

Справа, про котру хотіла Віра Єфремовна балакати з Нехлюдовим, була така: товаришку її, Шустову, яка не належала навіть до їх підгрупи, як вона висловлювалась, прицунили разом із нею п'ять місяців тому назад і посадили в петропавловську кріпость тільки за те, що в неї найдено книжки і папери, передані їй на переховок. Віра Єфремовна вважала себе почасти винною в заарештованню Шустової і благала Нехлюдова, який мав різні зв'язки, зробити все можливе задля того, щоб її увільнити. Друга справа, за яку турбувала його Богодуховська, була така, щоби Гуревичеві, що сидів у петропавловській кріпости, вивести дозвіл на побачення з батьками і на одержання наукових книжок, які йому були потрібні задля його наукової праці.

Нехлюдов сказав, що він навряд чи зможе що тут ізробити, але поспішав поспробувати зробити все можливе тоді, як буде в Петербурзі.

Свою історію оповіла Віра Єфремовна кількома словами. Скінчивши акушерські курси, вона зійшла з партією народовольців і почала з ними працювати. Зпочатку йшло все гаразд, писали прокламації, вели пропаганду по фабриках, але опісля прищипили одну визначну особу, зарвали письма і почали всіх забирати.

— Забрали й мене, і ось тепер засилають..., — закінчила вона свою історію. — Але це ніщо. Я почувую себе чудово, самопочування олімпійське, — сказала вона й жалібно всміхнулася.

Нехлюдов запитав про панянку з баранячими очима. Віра Єфремовна розповіла, що це генеральська дочка, віддавна належить до революційної партії, і що попалася за те, що взяла на себе вистріл на жандарма. Вона жила в конспіративній квартирі, в якій була друкарня. Коли в ночі прийшли з трусом, то мешканці квартири поклялися собі боронитися, погасили вогонь і почали нищити всі полиці. Поліція ввірвалася, і тоді один із змовників вистрілив і поранив смертельно жандарма. Коли почали розсліджувати, хто стріляв, вона сказала, що стріляла вона, дарма що револьвера з роду в руках не мала, і що й павука було не вб'є. На тому і стало. І ось тепер іде на каторгу.

— Альтруїстична, чудова особистість..., — вписалась із похвалою Віра Єфремовна.

Третя справа, про яку хотіла говорити Віра Єфремовна, торкалася Маслової. Вона знала, бо все зналося в тюрмі, історію Маслової їй відносили Нехлюдова до неї, і радила постаратися перевести її до політичних, або, принаймні, на доглядачку в

лікарню, де тепер незвичайно багато хворих і потрібні робітниці.

Нехлюдов подякував їй за пораду і сказав, що постарається покористуватись нею.

LVI.

Розмову їх перервав інспектор, якпй устав і сповістив, що час побачення скінчився, і треба розходитися. Нехлюдов попрощався з Богодуховською й пішов до дверей. Тут він спинився й почав стежити за тим, що діялося перед ним.

— Панове, час, час! — казав інспектор, то встаючи, то сідаючи.

Але з його наказу ніхто собі нічого не робив. Провідачі і в'язні тільки оживились, але розходитися ніхто не думав. Деякі встали й балакали настоячки. Дехто далі сидів і далі вів розмову. Деякі знов почали прощатися і плакати. Найбільш зворушлива була мати зі сном-сухитником. Панич усе мняв папір, і обличчя його ставало чим раз більш і більш лихе, — так великі були його сплкування, щоби не заразитися почуваннями матери. Та мати, почувши, що надійшов час розлуки, впала йому на плече й заходилася від плачу, сопучи носом. Паничка з баранячими очима — Нехлюдов мимоволі стежив за нею — стояла перед матіррю, що ридала, і заспокоювала її якимись словами потіхи. Дідусь у синіх окулярах, стоячи, держав за руку свою доньку й хитав головою на те, що вона казала. Молоді закохані встали і, тримаючись за руки, мовчки дивились одне одному в вічі.

— Цим одним весело, — сказав, указуючи на закохану пару, панич у короткому жакеті, що стояв коло Нехлюдова, і разом із ним дивився на тих, що прощалися.

Відчуваючи на собі погляди Нехлюдова й панича закохані — панич у гутаперховій куртці й русява присмна панночка — опустили руки, за які держалися, відкинулись у зад, і, сміючись, почали танцювати.

— Вони сьогодні тут, у тюрмі, вінчаються, і вона з ним іде на Сибір, — сказав панич.

— Він що?

— Каторжний. Бодай вони радіють, а ось тут серце болить слухати, — додав парубок у жакеті, прислухаючись до риданнів матери сухітника.

— Панове! Будь ласка, будь ласка! Не приневольте мене вжити суворих заходів, — казав інспектор, раз-по-раз-вимовляючи одні й ті самі слова. — Будь ласка, отже, будь ласка, — казав він слабим і нерішучим голосом. — Що ж це таке? Вже давно пора. Та ж так не можна. Я кажу в останнє, — лебедів він сумно, то закурюючи, то гасячи свою мариляндську папіроску. Видно було, що хоч як штучні, і застарілі, і звичні були аргументи, які дозволяли людям робити зло другим, не почучаючи себе за нього відповідальними, інспектор не міг не признавати, що він один із винуватців того горя, що виявлялось у цій кімнаті. І йому, мабуть, було страшно важко.

Врешті, і в'язні і провідачі почали розходитися; одні до дверей у тюрму, другі до вихідних. Пішли чоловіки — той у гутаперховій куртці, і сухітник,

і чорний бородатий; пішла й Марія Павловна з хлопчиною, що родився в тюрмі.

Почали виходити і провідачі. Пішов тяжким кроком дідусь у синіх окулярах, за ним пішов і Нехлюдов.

— Еге ж, дивні порядки! — немов продовжав перервану розмову балакучий панич, сходячи з Нехлюдовом сходами в долину. — Щастя ще, що капітан — добра людина, не держиться параграфів. Висповідуються одне одному — і легше на душі стане.

Коли Нехлюдов, розмовляючи з Мединцевим — так назвав себе панич-балакун — зійшов до сіней, до них підійшов інспектор зі змученим обличчям.

— Якщо хочете бачити Маслоу, то, будь ласка завтра, — сказав він, силкуючися бути ввічливим із Нехлюдовим.

— Дуже добре, — вимовив Нехлюдов і скоро вийшов.

Страшні були, очевидячки, терпіння Меньшова, і не так його фізичні терпіння, як та непевність, те недовірря до доброти Бога, які повинен він був відчувати, дивлячись на жорстокість людей, які без причини його мучили; страшна була ганьба й муки, наложені на ці сотки в нічому невинних людей, через те тільки, що в актах не так записано; страшні оці задурманені дозорці, заняті катуванням своїх братів і певні в тому, що вони роблять і добру, і важну річ. Але найстрашнішим зі всього видався йому той на склоні віку, слабкий здоровлям, добрий інспектор, котрий мав розлучати матір зі сном, батька з донькою, достеменносінько таких самих людей, як він сам і його діти.

„На віщо це?“ питав себе Нехлюдов, відчуваючи тепер далеко сильніше ту моральну нудоту, що переходила в фізичну. Він її завсіди відчував у тюрмі, та не находив на неї ніякого ліку.

LVII.

Другого дня Нехлюдов поїхав до адвоката, розповів йому справу Меньшових і просив узяти на себе оборону. Адвокат вислухав і сказав, що перегляне акти і, коли все так, як Нехлюдов каже, то він без ніякої винагороди візьметься за оборону. Між пншим Нехлюдов розповів адвокату і про заарештованих через непорозуміння сто трицятьох модей і спитав, від кого це залежить, хто тут винен? Адвокат замовк на хвилинку, бо хотів, мабуть, відповісти як слід.

— Хто винен? Ніхто, — сказав він рішуче. — Скажіть прокураторові — він скаже, що винен губернатор; скажіть губернаторові, він скаже, що винен прокуратор. Ніхто не винен.

— Я зараз їду до Масленнікова і скажу йому.

— Ну, це на ніщо не здасться, — усміхаючись, кликнув адвокат. — Це такий, — він вам не родич і не приятель? — це такий, вбачайте за слово, бовдур і вкупі з тим хитра худобина.

Нехлюдов згадав, що сказав Масленніков про адвоката, не відповів нічого, попрощався із ним і поїхав до Масленнікова.

Він мав просити Масленнікова за дві справи: перевести Маслоу до лікарні, і за тих сто трицять

невинно ув'язнених, через те тільки, що в них не було паспортів, і, як можна, допомгти їм. Хоч як воно тяжко було просити людину, якої він не поважав, — але це був одинокий спосіб, щоб дійти до мети, і крізь це треба було перейти.

Зближаючись до дому Масленнікова, Нехлюдов побачив під ганком декілька екіпажів: повози, коляски й берлинки, і згадав, що сьогодні саме той день прийняти у Масленнікової жінки, на який він просив його приїхати. Саме тоді, як Нехлюдов підїжджав до кам'яниці, один берлин стояв під самим ганком, і лякей у брилі з кокардою і в пелерині, підсаджував із порога ганку паню, яка підхопила свій шлеп і відслонила чорні тонкі щиколотки в черевчках. Серед екіпажів, що вже стояли, він пізнав закриту лядару Корчагіних. Шпакуватий, рум'яний візник із поважанням і ввічливо здіймив бриль, як перед добре знайомим паном. Іще не встиг Нехлюдов спитати придвернива, чи можна застати Михайла Івановича (Масленнікова), як він сам появився на килимових сходах, проводячи високо достойного, такого, якого він проводжав уже не до першого помосту, а на саму долину. Високо достойний військовий цей гість, сходячи, балакав по французьки про фестин на користь захистків, що їх уладжували в місті, і висловлював погляд, що це гарне заняття для пань: „і вони бавляться, і гроші напливають!“

— *Qu'elles s'amuse et que le bon Dieu les bénisse**). — А, Нехлюдов, здорові були! Чого це так

*) Хай там собі бавляться, і хай їх Господь благословить.

давно вас не видати, — привітався гість із Нехлюдовом. — *Allez présenter vos devoirs à madame**). І Корчагіни тут. *Et Nadine Bukshevden. Toutes les jolies femmes de la ville***), — сказав він, підставляючи і з легка підносячи свої військові рамена під подавану йому елегантним у золотих гальціонах лякеєм, шинелю. — *Au revoir, mon cher****). — Він іще раз стиснув руку Масленнікову.

— Що ж, підемо нагору, який я радий, — забалакав оживлений Масленніков, всуваючи свою руку під руку Нехлюдова і, мило своєї опасистости, швидким рухом потягнув його нагору.

Він був у особливе радісному настрою, джерелом якого була та уважливість, що її виявила йому та достойна парсуна. Загалом усяка така уважливість доводила Масленнікова до такого самого захоплення, в яке попадає ченненька собачка після того, як хазяїн погладить, потріпає, поскобоче її поза вухами. Вона крутить хвостиком, кулиться, вертиться, ховає вухка і тихенько бігає довкола. Те саме готов був робити Масленніков. Він не покмічав поважного обличчя Нехлюдова, не слухав його й насильно тягнув його до вітальні. Не можна було відкараскатися, і Нехлюдов ішов із ним.

— Справа потому. Що хочеш — усе зроблю, — казав Масленніков, проходячи з Нехлюдовом світлицю. — Зголосіть генераловій, що князь Нехлюдов, — сказав він у переході до лякея, який бігцем випередив їх і побіг уперед. — *Vous n'avez qu'à*

*) Поснішіться зложити своє поважання хазяйці дому.

***) Всі окраси нашого міста.

***) До побачення, дорогий.

ogdonner*). Але з жінкою необхідно муєш бачитися. Я й так одібрав уже за те, що тоді не привів тебе.

Лякей устиг уже зголосити прихід Нехлюдова, як вони ввійшли, і Гання Ігнатіївна, жінка віце-губернатора, генералова, як вона себе називала, з ясною усмішкою виглянула на зустріч новому гостеві зпоза брилів і голів, які окружали її канапу. На другому краю вітальні за столом із чаєм сиділи пані, стояли військові і її цивільні панове, і тріскотіли без перерви жіночі й чоловічі голоси.

— Епфін! Що ж це ви нас знати не хочете? Чим ми вас образили?

Такими словами, з яких треба було доміркуватися, що між нею й Нехлюдовом були інтимні відносини (їх ніколи не було), зустрінула Ганна Ігнатіївна при вході Нехлюдова.

— Ви знайомі? Знайомі. Пані Белявська, Михайло Іванович Чернов. Сідайте близьче.

— *Mici, venez donc à notre table. On vous apportera votré thé...***) І ви... — звернулась генералова до офіцера, що балакав із Місі, забувши, мабуть, його ім'я: — будь ласка, сюди. Чаю, князю, дозволите?

— Ніколи у світі, ніколи я не згоджуся; вона попросту не любила, — казав жіночий голос.

— А любила пиріжки.

— Вічно дурні жарти, — зі сміхом устряла дру-

*) Ви не маєте нічого розпоряджати.

**) Ходи до нашого стола. — Тут дадуть чаю.

га панія в високому капелюсі, що вилискувала від шовкѹ, золота й дорогих каменів.

— C'est excellent — ці вафлики, й легко. Подайте ще сюди.

— Що ж, швидко їдете?

— Еге, сьогодні остання днина Через те ми і приїхали.

— Така чудова весна, так гарно тепер на селі!

Місі у брилі й якійсь темній сукні у смужки, що без одніської морщинки обхоплювала її стан, так неначе вона родилася в ній, була дуже гарна. Вона почервоніла, побачивши Нехлюдова.

— А я гадала, що ви виїхали, — сказала вона до нього.

— Майже виїхав, — відказав Нехлюдов. — Справи затримують. Я й сюди приїхав за справою.

— Заїжджайте до мами. Вона дуже хотіла вас бачити, — сказала вона й, почувавши, що бреше і він розуміє це, почервоніла ще гірше.

— Ледві, чи встигну, — похмуро відповів Нехлюдов, стараючися прикинутися, що не покмітив, як вона почервоніла. Місі з пересердя надулася, внизала плечима й обернулася до елегантного офіцера, який ухопив ізперед неї порожню чарочку і, зачіплюючи шаблею за фотелі, енергічно переніс її на другий стіл.

— Ви теж повинні пожертвувати на захисток.

— Я й не відпекуюсь. Тільки я хочу всю свою щедрість зацідити до фестина. Там я покажу себе в цілій своїй силі.

— Ну, глядіть! — почувся явно удаваний сміх.

Прийняття випало чудово, і Ганна Ігнатіївна була у сьомому небі.

— Мені Міка казав, що ви заняті в тюрмах. Я дуже добре це розумію, — казала вона до Нехлюдова. — Міка (це був її гладкий чоловік, Масленніков) може мати інші недостачі, але ви знаєте, який він добрий. Усі ці безталанні в'язні — всі чисто його діти. Він інакше на них не дивиться. Il est d'une bonté...*)

Вона спинилась, не находячи слів, що могли б визначити bonté людини, з розпорядку котрого парили людей різками, і зараз так, усміхаючись, звернулася до поморщеної старої пані в фіолетових бантах, що саме ввійшла до вітальні.

Сказавши, скільки було треба, і так без змісту, як теж цього було треба, щоби не порушити звичайности, Нехлюдов устав і підійшов до Масленнікова.

— Так, будь ласка, можеш ти мене вислухати?

— Ах, так! Ну, що ж?

— Ходімо сюди.

Вони ввійшли до маленького, японського кабінетика й сіли під вікном.

LVIII.

Отже, je suis à vous.***) Закуриш? Тільки пострівай, як би нам тут не насмітити, — сказав він і приніс попільничку. — Отже?

*) Він доброта.

**) Я на твої услуги.

— Я маю до тебе дві справи.

— Ось як!

Масленніков похнюпився, веселість із обличчя пропала. Усі сліди того зворушення собачки, яку хазяїн поскоботав за вухами, щезли безслідно. Із вітальні дібрались голоси. Один жіночий казав: *jamais, jamais je ne croirai,**) а другий, із другого кінця, чоловічий, розповідав якусь небилицю й повторяв без перестанку: *la comtesse Voronzoff* і *Victor Apraksime*. З третього боку знов чути було тільки крик голосів і сміх. Масленніков прислухувався до того, що діялося в вітальні; слухав і Нехлюдова.

— Я пак про ту саму жінку, — сказав Нехлюдов.

— Еге, невинно засуджена. Знаю, знаю.

— Я просив би перевести її на послужницю до лікарні. Мені казали, що це можна зробити.

Масленніков стиснув губи і призадумався.

— Навряд, чи можна — сказав він. — Зрештою, я пораджуся й завтра зателеграфую тобі.

— Мені казали, що там багато недужих, і потрібно помішниць.

— Еге ж, еге ж. Я, на кожний випадок, дам собі знати.

— Будь ласка, — сказав Нехлюдов.

Із вітальні понісся гуртовий і навіть невимушений сміх.

— Це все Віктор, — сказав, усміхаючись Масленніков: — він незвичайно дотепний, як у доброму настрою.

*) Я ніколи, ніколи не повірю.

— А ще, — обізвався Нехлюдов: — у тюрмі сидить сто трицять людей тільки за те, що в них задавнені паспорти. Їх держать місяць тут.

І він розповів причини, чому їх держать.

— Як же ж ти довідався про це? — спитав Масленніков, і на обличчі його зарисувався неспокій і невдоволення.

— Я ходив до обвинуваченого, і мене на коридорі обступили ці люде і прохали...

— До котрого обвинуваченого ти ходив?

— До селянина, якого невинно обвинувачено і до якого я запросив оборонця. Та не в цьому річ. Невже такі ті люде, ні в чому невинні, сидять у тюрмі тільки за те, що в них задавнені паспорти і...

— Це справа прокуратора, — перебив із досадою Масленніков. — Ось ти кажеш: суд швидкий, суд справедливий... Обов'язок заступника прокуратора навідуватися по тюрмах і розвідувати, чи законно замкнено в'язнів. Вони нічого не роблять: грають у вінта.

— То ти нічого не можеш ізробити? — понуро промовив Нехлюдов, згадуючи слова адвоката про те, що губернатор звалюватиме на прокуратора.

— Ні, я зроблю! Я зараз розвідаюсь.

— Це ж для неї гірше. *C'est un souffre-douleur**), — почувся з вітальні голос жінки, цілком, очевидно, байдужої до його, що вона казала.

— Тим краще, я й цю заберу, — загомонів із

*) Знаряд задля катовання.

другого боку збитошний голос мужчини і збитошний сміх жінки, що чогось там йому не давала.

— Ні, ні, ні, за що, — казав жіночий голос.

— Отже добре, я зроблю все, — сказав іще раз Масленников і згасив папіроску своєю білою рукою з бірюзовим перстеном: — а тепер ходімо до пань.

— Ага, ще ось що, — сказав Нехлюдов, не входячи до вітальні, і спиняючись у дверях. — Я чув, що вчора в тюрмі карали на тіло людей. Правда це?

Масленников почервонів.

— Ах, ти про це! Ні, mon cher, тебе рішуче не слід пускати, ти до всього встрянеш. Ходімо, ходімо, Annete кличе нас, — сказав він і підхопив Нехлюдова під руку, виявляючи знов такий самий запал, як після вважливости достойного гостя, але тільки тепер із нього пробивалася не радість, а неспокій.

Нехлюдов вирвав свою руку і, нікому не кланяючись, мовчки, з похмурим обличчям, пройшов вітальню, світлицю, повз лякеїв, що позривалися, просмикнувся до передпокою й опинився на вулиці.

— Що це йому сталося? Що ти йому зробив? — спитала Anette чоловіка.

— Це à la française, — обізвався хтось.

— Яке там à la française, це à la zoulou.

— Та він усе був такий.

Дехто встав, дехто приїхав, і лепетання пішло своїм порядком: товариство занялось епізодом з Нехлюдовим, як догідним предметом розмови на сьогоднішній jour fixe.

Другого дня, після візиту в Масленникова, Нех-

людов одержав од нього відповідь, написану дуже гарним, енергічним письмом на грубому, гладкому папері з гербом і печатками. Віцегубернатор писав, що у справі переведення Маслової до лікарні він віднісся до лікаря і що, по всій імовірности, бажання його сповниться. Підпис був такий: „старший товариш, що любить Тебе“, а під підписом: „Масленников“ був зроблений на диво штучний, великий і енергічний закрут.

— Дурень! — не міг здержатися, щоб не сказати Нехлюдов, найпаче за те, що в цьому слові: „товариш“ він відчував, що Масленников знижався до нього, себто, що хоча він сповняв морально найбруднішу й найганебнішу службу, то вважав себе дуже важною людиною, думав, як не підхлібити, то показати, що він усе таки не дуже зарозмілий на свою знатність називаючи його своїм товаришем.

LIX.

Один із найзвичайніших і найбільше розповсюджених забобонів це те, що кожна людина має одні свої властиві їй прикмети, що буває людина добра, лиха, розумна, дурна, енергічна, апатична і т. д. Люде не такі. Ми можемо сказати про людину, що вона буває частіше добра, аніж лиха, частіше розумна, аніж дурна, частіше енергічна, аніж апатична, і навпаки; але буде неправда, коли скажемо про одну людину, що вона завжди добра або розумна, а про другу, що вона завжди лиха або дурна. А ми все так ділимо людей. І це неспра-

ведливо. Люде наче річки: вода у всіх однакова і всюди одна й та сама, але кожна річка буває то вузька, то бистра, то широка, то тиха, то чиста, то зимна, то каламутна, то тепла. Так і люде. Кожна людина носить у собі зароди всіх людських прикмет і раз проявляє одні, другий раз други, і буває часто цілком не подібна до себе, хоча, властиве, лишається завжди тільки сама собою. У декотрих людей ці перемінні бувають незвичайно різькі. І до таких людей належав Нехлюдов. Перемінні ці проходили в ньому з фізичних і з духовних причин. І така переміна зайшла в ньому тепера.

Те почуття врочистости й радости обнови, якого він зазнавав після суду й першого зустрічу з Катюшею, пропало без сліду й після останнього побачення перейшло в острах, навіть у нехить до неї і у свідомість, що треба негайно сповнити свій обов'язок. Він поклав собі не кидати її, не змінити своєї постанови одружитися з нею, якщо тільки вона схоче на це згодитися; але це була для нього тяжка мука.

Другого дня після своєї візити в Масленнікова він знову поїхав до тюрми, щоби побачити її.

Інспектор дозволив побачення, та не у канцелярії і не в адвокатській, а в жіночій провідальні. Мимо своєї добродушности, інспектор був здержливіщий із Нехлюдовим, аніж перше. Мабудь, розмови з Масленніковом дали в наслідках наказ обережніше поводитися з тим провідачем.

— Бачитися можна, — сказав він, — тільки, будь ласка, щодо грошей, то так, як я прохаю вас... А щодо переведення її в лікарню, як писав ексце-

ленція, то це можливо, і лікар годиться. Тільки вона сама не хоче. Каже: дуже мені хочеться за паршивцями горшки виносити... Це ж, князю, такі люде, — додав він.

Нехлюдов не відповідав нічого й попросив пустити його на побачення. Інспектор післав дозорця, і Нехлюдов увійшов за ним у пусту жіночу провідальню.

Маслова вже була там і висунулася зза ґратів, мовчазна й несміла. Вона близько підійшла до Нехлюдова і, двілючись повз нього, тихо обізвалася:

— Вибачте мені, Дмитре Івановичу, я погано балакала позавчора.

— Не мені вибачати вам... — почав був Нехлюдов.

— Тільки ж усе таки ви лишіть мене, — додала вона, і в очах її, що страшно позизились, як вона ними глянула на Нехлюдова, він прочитав ізнову впертість і лють.

— Чому ж мені вас лишити?

— Та так.

— Чому так?

Вона блиснула на нього знову таким самим гнівним, як йому видалося, поглядом.

— Ну, ось чому, — сказала вона. — Лишіть мене у спокою, я правду вам кажу. Я не можу. Ви залишіть це цілком, — сказала, тремтячи в губах, і на хвилину замовкла. — Правду кажу. Краще повіситись.

Нехлюдов почував, що в тій її відповіді була ненависть до нього, неподарована образа, але було і щось друге — добре й важне. Ця відповідь, сказана

тепер цілком спокійно, була потвердженням попередньої відмови — вона знищила відразу в душі Нехлюдова всі його сумніви й направила його до попереднього серйозного, врочистого й розжалобленого стану.

— Катюше, як я сказав, так і кажу, — виповів він особливо поважно. — Я прошу тебе вийти за мене заміж. Коли ж ти не хочеш, я таксамо, як і перше, буду там, де ти будеш, і поїду туди, куди тебе повезуть.

— Це ваша річ, я балакати більш не буду, — сказала вона, і знов губи її затремтіли.

Нехлюдов теж мовчав, почувуючи, що йому не сила говорити.

— Я тепер їду на село, а потім поїду до Петербурга, — сказав він, нарешті, прочунившись. — Ходитиму за вашою, нашою справою, і дасть Бог, присуд скасують.

— Хоч і не скасують, мені однаково. Як не за це, то за иньше, я того варта... — сказала вона, і Нехлюдов бачив, як вона перемогала себе, щоби стримати сльози. — Ну, що ж бачили Меньшова? — спитала вона нараз, щоби захвати своє зворушення. — Правда, що вони невинні?

— Еге, я гадаю.

— Така чудова бабуся, — сказала Маслова.

Нехлюдов оповів їй усе, що довідався від Меньшова, і спитав, чи не потрібно їй чого; вона відповіла, що їй нічого не треба.

Вони знов замовкли.

— А щодо лікарні, — нараз сказала вона, зирк-

нувши на нього своїм зиспм оком, — якщо ви хочете, я піду й горівки теж не питиму...

Нехлюдов мовчки поглянув їй у вічі. Очі її всміхалися.

— Це дуже гарно, — ледви пробубонів він.

„Иньша, цілком пньша людина!“ — думав Нехлюдов. Сумніви, що мучили його перше, розвіялися. На їх місце воскресла незнана йому досі віра в непереможність коханя.

* * *

Вернувши після цього побачення до своєї смердючої келії, Маслова скинула халат, сіла на своє місце на полу, і склала руки на коліна. У келії була тільки: сухітниця Владімірська з дитиною при грудях, бабуся Меньшова й будничка з двома дітьми. Дяківну вчора визнали душевно хворою й відіслали до лікарні. Решта ж жінок усі прали.

Бабуся лежала на полу і спала; дітвора була на коридорі. Двері до коридора були відчинені. Владімірська з дитиною на руках і будничка з панчохою, якої вона не переставала плести вправними пальцями, підійшла до Маслової.

— А що, бачились? — спитали вони.

Маслова нічого не відповідала. Вона сиділа на високому полу й тільки бовтала ногами, що не досягали підлоги.

— Чого рюмсаєш? — сказала будничка. — Головна річ, не падай духом. Ех, Катюхо! Ну! — сказала вона, швидко перебіраючи пальцями.

Маслова мовчала.

— А наші прати пішли. Кажуть, сьогодні, багато милостині понаносили. Багацько, кажуть, — обізвалося Владімірська.

— Фінашку! — гукнула будничка у двері. — Куди, шибенику, побіг.

І вона виймила один дріт, упхала його у клубок і панчошу, і вийшла на коридор.

В той час почувся стук кроків, обізвалися жіночі голоси на коридорі й мешканки келії в кендях на босу ногу ввійшли до середини, несучи кожна по калачеві, а дехто й по два. Федося зараз таки підійшла до Маслової.

— Що ж? Хиба що не так? — спитала вона, дивлячися з любов'ю на Маслову своїми ясними, блакитними очима. — А це нам до чаю, — додала вона, складаючи калачі на полицку.

— А що, передумав собі? Буде женитись? — спитала Корабльова.

— Ні, не передумав, та я не хочу, — сказала Маслова.

— Дурна! — свазала своїм басом Корабльова.

— Навіщо ж женитися, як не жити в купі? — сказала Федося.

— А отже твій чоловік іде з тобою, — відперла будничка.

— Що ж, ми з ним повінчані, — обрушилася Федося. — А йому чого вінчатись, як не жити?

— От дурна! Чого? Та як він оженився, то забагатіє вона!

— Він сказав: хай тебе пошлють, не знати куди, я за тобою поїду, — сказала Маслова. — Поїде — добре, не поїде — друге добре. Я просити не буду.

Тепер він їде до Петербурга, турбуватись буде. Там йому всі міністри родичі, — казала вона далі: — тільки я таки його не потрібую.

— Звичайно! — згодилася нараз Корабльова, розв'язуючи свій мішок і думаючи, очевидячки, про що иньше. — Що ж, горівочки ликнимо?

— Я не буду, — відповіла Маслова. — Пийте самі.

Кінець першої частини.

